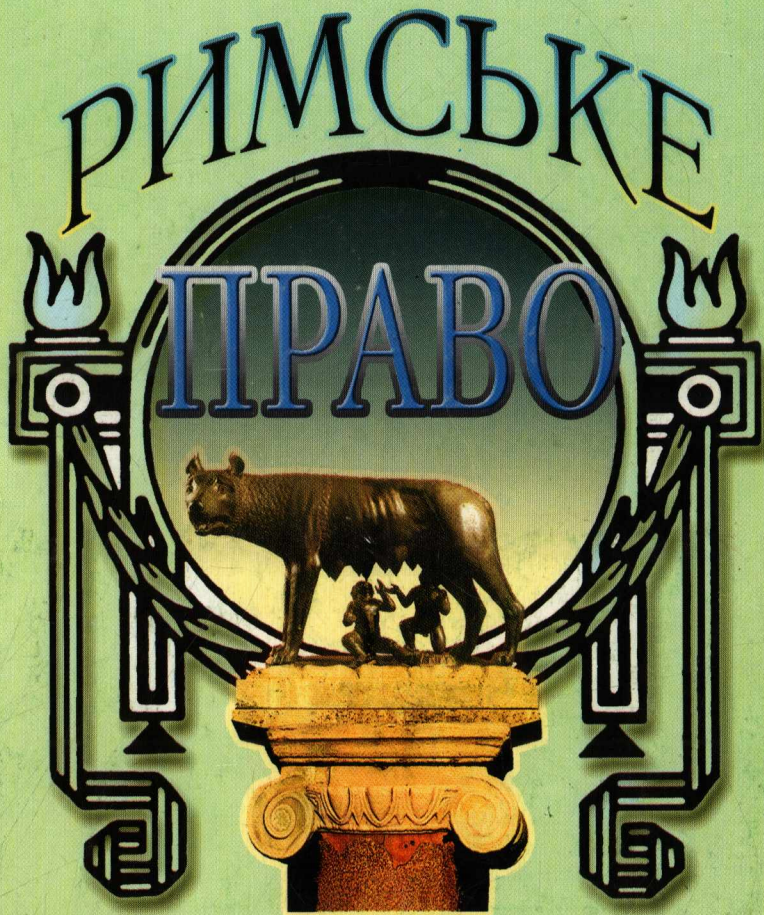

67.2(0)
P 34

РИМСЬКЕ ПРАВО

Інституції

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Одеської національної юридичної академії

Видання друге, доповнене

Видання підготовано в рамках проекту
«Римське право і сучасність»
Центру вивчення Римського
права і похідних правових систем
при Одеській національній
юридичній академії

НБ ПНУС

632330

Харків
«Одісей»
2000

Рецензенти:

Підпригора О.А. — доктор юрид. наук, професор, академік Академії правових наук (Київський національний університет ім. Т. Шевченка)

Цейк М.В. — доктор юрид. наук, професор, академік Академії правових наук (Харківська національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого)

Авторський колектив:

Відповідальний редактор — доктор юрид. наук, професор **Харитонов Є.О.**

Є.О. Харитонов — д-р юрид. наук, проф. — Передне слово, Конспект лекцій, теми 1–12; переклад Дигест Юстиніана, Персоналії, Бібліографія, Орієнтовна програма курсу, Римський побут;

О.І. Харитонova — методичні вказівки до виконання курсових та контрольних робіт, переклад Законів XII таблиць, плани семінарів та практичних занять, теми 1, 2, 6;

О.С. Кизлова — Конспект лекцій, теми 13–15;

Т.Є. Матвєєнко, Д.В. Подчаха — Словничок латинських термінів, Порівняльна хронологічна таблиця;

В.М. Зубарь, О.С. Кизлова, Є.О. Погрібний, А.Л. Ткачук — переклад Інституції Гая, плани практичних занять, теми 3, 4;

О.С. Севєрова — плани практичних занять, теми 5, 6;

К.М. Глиняна, Г.В. Ємельянова,

В.І. Форманюк — участь у підготовці планів практичних занять за темами 2–4;

О.С. Омельчук — участь у підготовці матеріалів для підрозділу «Римський побут».

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

З поширенням у свідомості громадян та практиці будови держави ідей громадянського суспільства, в результаті визнання значення гуманітарних, загальнолюдських цінностей вивчення Римського права, яке є одним з «наріжних каменів Загальноєвропейського дому», набуває значного імпульсу.

Галузь права, котра перебувала в СРСР на другому плані і навіть в забутті протягом десятиліть, зараз в колишніх його республіках переживає справжній ренесанс.

Однак зростання інтересу до Римського права вимагає адекватного наукового та навчально-методичного забезпечення. І якщо навчальної літератури в Україні з'являється більше, дедалі, то з матеріалами для практичного засвоєння головних положень Римського права виникають певні проблеми.

Щоправда, у сусідніх державах останнім часом вживається чимало зусиль до видання пам'яток Римського права тощо. Однак все ще має місце відчутний дефіцит методичних та дидактичних матеріалів у цій галузі.

До того ж, і першоджерела, видані болгарською, польською, угорською, російською мовами тощо, не можуть замінити потребу у власних виданнях такого роду.

Тому Центр вивчення Римського права та похідних правових систем при Одеській національній юридичній академії за підтримки адміністрації академії та видавництва «Одіссей» в рамках проекту «Римське право і сучасність» (Римське право — від I до III тисячоліття), започатковує підготовку низки першоджерел, а також матеріалів науково-практичного, методичного та дидактичного характеру.

Р34 Римське право (Інституції).— Х.: «Одіссей», 2000.— 288 с.

ISBN 966-633-007-5

У книзі подано матеріали, необхідні для засвоєння Основ Римського права. У стислій формі викладено курс лекцій з відповідної дисципліни, вказана основна література та подано довідкові матеріали.

Практикум містить питання для семінарських та практичних занять, відповідні казуси та завдання для самоперевірки.

В розділі «Першоджерела» вміщено фрагменти із Законів XII таблиць, Інституцій Гая, Дигест Юстиніана тощо, більша частина яких українською мовою подаються вперше.

Розділ «Довідкові матеріали» містить різноманітну інформацію, призначення якої полягає у наданні додаткових відомостей про культуру та юриспруденцію Стародавнього Риму.

Видання розраховано на широке коло читачів, але насамперед, буде корисним студентам, аспірантам та викладачам вищих навчальних закладів юридичних, історичних та інших гуманітарних спеціальностей, а також учням гімназій та ліцеїв гуманітарного профілю. Являє інтерес для всіх, хто цікавиться правом, історією та питаннями розвитку цивілізацій.

© Автори відповідних розділів, 2000.

© ООО «Одіссей», підготовка до друку, укладання, оформлення, 2000.

Київський національний університет
ім. Василя Степаненка

БІБЛІОТЕКА

632330

ІНВ. №

Автори цієї книги, що є першим виданням такого роду в Україні, прагнули в міру своїх сил і можливостей видавництва заповнити вакуум, що утворився у цій сфері, і надати всім, хто вивчає або готується вивчати Римське право, можливість перевірити свої сили (і не лише у стінах юридичних навчальних закладів, але й самостійно) на теренах цієї класичної, фундаментальної галузі права.

З цією метою у книгу включено Конспект лекцій «Основи Римського права», теми та завдання для практичних занять, орієнтовну тематику курсових робіт та рефератів, питання для заліку чи іспиту, фрагменти деяких з найбільш важливих першоджерел, словник латинської юридичної фразеології, відомості про видатних римських правотворців та правознавців, порівняльну хронологічну таблицю історії Риму та розвитку Римського права, вибрану бібліографію українською та російською мовами та інші довідкові матеріали.

Автори сподіваються, що це видання буде корисним студентам юридичних та історичних навчальних закладів усіх рівнів акредитації, учням гімназій та ліцеїв гуманітарного профілю, а також стане у нагоді усім, хто цікавиться витоками сучасних європейських систем права і цивілізації в цілому.

Однією із структурних та змістовних особливостей цієї книги є те, що вона призначена не лише для вивчення курсу «Основи Римського права», але може стати у нагоді при студіюванні цивільного права України та інших країн, історії держави і права України, спецкурсів, присвячених рецепції Римського права, історії приватного права Європи та ін. Не менш корисною вона може виявитися і при вивченні курсів культурології, історії Європи та ін.

З побажанням успіхів,

зав. кафедрою цивільного права
ОНЮА, доктор юридичних наук,
Голова Центру Римського права,
професор *Є. Харитонов*

Орієнтовна (перспективна) програма курсу «ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРАВА»

ІНТРОДУКЦІЯ

ТЕМА 1. Рим — місто і світ

Підрозділ 1. Вступні положення

1. Мета вивчення Римського права
2. Джерела вивчення Римського права
3. Періодизація розвитку Римської держави і права

Підрозділ 2. Тисячоліття Риму

1. Короткий нарис політичного, суспільного та економічного розвитку
2. Державні інститути
3. Культура. Вплив грецької культури
4. Право у системі культури

Підрозділ 3. Підґрунтя Римського права

1. Римська моральність
2. Сім'я
3. Світогляд (Релігія)
4. Формування правосвідомості

ЧАСТИНА I ДОКЛАСИЧНЕ РИМСЬКЕ ПРАВО

ТЕМА 2. Система раннього Римського права (Період Республіки)

1. Загальна характеристика архаїчного Римського права
2. Jus civile. Закони XII таблиць (Кодифікації)

3. Jus gentium
4. Jus praetorium
5. Джерела (форми правотворення) наприкінці Республіки
6. Юриспруденція періоду Республіки

**ТЕМА 3. Приватно-правові інститути
у ранньому Римському праві**

1. Загальний огляд
2. Правове становище особи
3. Familia
4. Речові права
5. Делікти.
6. Договори.
7. Спадкування
8. Судочинство

**ЧАСТИНА II
КЛАСИЧНЕ РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

ТЕМА 4. Загальні положення

1. Право приватне та публічне
2. Філософія Римського приватного права
3. Юриспруденція класичного періоду
4. Засади Римського приватного права
5. Джерела Римського приватного права
6. Кодифікації

ТЕМА 5. Особи

Підрозділ 1. Фізичні особи

1. Правоздатність фізичних осіб
2. Правове становище римських громадян
3. Правове становище латинів
4. Правове становище перегринів
5. Правове становище лібертинів
6. Колонат
7. Залучення рабів до участі у цивільному обігу (Квазіправоздатність рабів)

Підрозділ 2. Сімейні правовідносини

1. Сім'я та родина
2. Шлюб та його види
3. Конкубат та контуберніум
4. Правові відносини подружжя
5. Правові відносини між батьками та дітьми
6. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення

Підрозділ 3. Юридичні особи

1. Поняття юридичної особи
2. Правоздатність юридичної особи. Її реалізація
3. Види юридичних осіб
4. Виникнення та припинення юридичних осіб

ТЕМА 6. Речі

Підрозділ 1. Поняття і види речей та речових прав

1. Поняття речей. Речі публічні та приватні
2. Види речей у приватному праві
3. Сутність поділу на actio in rem та actio in personam (розмежування речових та зобов'язальних прав)
4. Види речових прав

Підрозділ 2. Possessio (Посідання, володіння)

1. Поняття посідання
2. Види посідання
3. Виникнення та припинення посідання
4. Посесійний захист

Підрозділ 3. Право власності

1. Поняття і зміст права власності
2. Власність індивідуальна та спільна
3. Власність державна та приватна
4. Виникнення та припинення права власності
5. Захист права власності

Підрозділ 4. Права на чужі речі

1. Поняття, сутність і види прав на чужі речі
2. Сервітути: поняття і види
3. Земельні сервітути
4. Персональні сервітути
5. Емфітевзис
6. Суперфіцій
7. Заставне право
8. Захист прав на чужі речі

ТЕМА 7. Способи придбання речей

Підрозділ 1. Спадкування

1. Поняття та види спадкування.
2. Спадкування за заповітом.
3. Спадкування без заповіту (спадкування за законом).
4. Обов'язкове спадкування
5. Прийняття спадку та відмова від спадку
6. Легат, фідейкоміс та суміжні спадкові інститути
7. Захист спадкових прав

Підрозділ 2. Зобов'язання. Контракти

1. Зобов'язання. Поняття та види
2. Поняття та класифікація контрактів
3. Загальні умови та порядок укладення контрактів
4. Припинення контрактів
5. Забезпечення контрактів
6. Виконання контрактів
7. Відповідальність за невиконання контрактів
8. Особливі види контрактів: вербальні, лібральні, реальні, консенсуальні, інномінальні

Підрозділ 3. Позадовігні зобов'язання

1. Поняття квазіконтрактів та їх види
2. Ведення справ без доручення
3. Безпідставне збагачення
4. Делікти
5. Квазіделікти

ТЕМА 8. Захист цивільних прав

Підрозділ 1. Загальні положення про захист цивільних прав

1. Концепція захисту цивільних прав за Римським правом класичної та післякласичної доби
2. Самозахист прав
3. Преторські інтердикти
4. Строки і захист прав

Підрозділ 2. Позовний захист

1. Поняття та види позову
2. Формулярний процес
3. Формула та її складові частини
4. Екстраординарний процес

ЧАСТИНА III РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

ТЕМА 9. Загальні положення про рецепцію Римського права

1. Поняття рецепції Римського права
2. Чинники рецепції
3. Форми рецепції
4. Види рецепції
5. Типи рецепції Римського права

ТЕМА 10. Рецепція Римського права у Східній Європі

1. Передумови рецепції Римського права у Візантійській імперії

2. Систематизація Юстиніана
3. Дигести та Інституції: загальна характеристика
4. Базиліки як друга спроба рецепції Римського права.
5. Рецепції Римського права у «післявізантійський» період

ТЕМА 11. Рецепція Римського права у Західній Європі

1. Континентальний та англосаксонський типи рецепції
2. Проторецепція
3. Рецепція Римського права у Середньовічній Європі
4. Вплив Римського права на кодифікації XIX ст.
5. Рецепція Римського права у сучасній Європі

ТЕМА 12. Рецепція Римського права в Україні

1. Загальні положення
2. Рецепція Римського права в середньовічному українському праві
3. Римське право в Російській імперії
4. Латентна рецепція Римського права в СРСР
5. Римське право і цивілістика незалежної України
6. Римське право в Україні XXI ст. (III тисячоліття)

ЧАСТИНА IV ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ РИМСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

ТЕМА 13. Публічне право стародавнього Риму у царський період

1. Загальний огляд положень публічного права
2. Поняття та ознаки Римського публічного права
3. Державний та суспільний устрій Риму у царський період
4. Елементи державного та суспільного ладу Риму
5. Кримінальне право та процес

ТЕМА 14. Публічне право у період Республіки

1. Державне право цього періоду
2. Суспільний та державний устрій періоду республіки
3. Елементи державного устрою Риму цього часу
4. Адміністративне право магистратів. Фінанси Республіки
5. Кримінальне право та процес

ТЕМА 15. Публічне право в період Імперії

1. Політичні зміни у державному та суспільному устрою Риму
2. Елементи державного та суспільного устрою імперії (принципат та домініат)
3. Політичні реформи державного устрою періоду домініату
4. Кримінальне право та процес

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

I. До усіх тем:

- Бартошек М. Римское право.— М.: 1988.
Боголепов Н.П. Учебник истории Римского права. 2-е изд.— М.: 1900.
Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. В 2-х т.— Донецк: 1997.
Дождев Д.В. Римское частное право.— М.: 1996.
Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы Римского гражданского права.— Л.: 1974.
История Древнего Рима.— М.: 1999.
Культура Древнего Рима. В 2-х т.— М.: 1985.
Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах та назвах.— Львів: 1988.
Косарев А.И. Римское право.— М.: 1986.
Косарев А.И. Римское частное право.— М.: 1998.
Медведев С.Н. Римское частное право.— Ставрополь: 1994.
Новицкий И.В. Основы Римского гражданского права.— М.: 1956, 1960, 1972.
Орлов Г.В., Орлов А.Г. Римское частное право.— М.: 1993.
Підпригора О.А. Основи Римського приватного права.— К.: 1995, 1997.
Покровский И.А. История Римского права.— СПб.: 1998.
Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право /Пер.с макед.— М.: 1999.
Римское частное право /Под ред. И.В.Новицкого, И.С.Петерского.— М.: 1948, 1994, 1997.
Словарь Античности / Пер. с нем.— М.: 1989.
Тархов В.А. Римское частное право.— Саратов: 1994.
Тронский И.М. История античной литературы.— М.: 1983.
Утченко С.Л. Древний Рим: События. Люди. Идеи.— М.: 1969.
Ферреро Г. Величие и падение Рима /Пер. с ит.— СПб.: 1998.
Харитонов Е.О. Приватне право у Стародавньому Римі.— Одеса: Юрид. літ.— 1996.
Харитонов Е.О. Основы Римского частного права.— Х.: Одиссей, 1998.
Харитонов Е.О. Основы Римского частного права.— Ростов: Феникс.— 1999.
Харитонов Е.О. Історія приватного права Європи. Витоки.— Одеса: Юрид. літ.— 1999.
Хвостов В.М. История Римского права.— М.: 1910.
Хвостов В.М. Система Римского права. Учебник.— М.: 1996.
Хутыз М.Х. Римское частное право.— М.: 1994.
Черниловский З.М. Римское частное право.— М.: 1997.
Черниловский З.М. Лекции по Римскому частному праву.— М.: 1991.

II. До окремих тем:

Тема 1

- Аннерс Э. История Европейского права /Пер. со швед.— М.: 1996.

- Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима.— М.: 1981.
Грант М. Классическая Греция /Пер. с англ.— М.: 1998.
Гиббон Э. Закат и падение Римской империи /Пер. с нем. В 7-и т.— М.: 1997.
Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. /Пер. с англ.— Ростов.: 1997.
Дюрант В. Цезарь и Христос /Пер. с англ.— М.: 1995.
Дюрант В. Жизнь Греции /Пер. с англ.— М.: 1997.
Иеринг Р. Дух Римского права на различных ступенях его развития. Ч. 1. /Пер. с нем.— СПб.: 1875.
История Европы / Пер. с фр.— М.— Мн.: 1996.
История Древнего мира. В 3-х т.: Древний Восток. Древняя Греция. Древний Рим.— Мн.: 1998.
История Древней Греции.— М.: 1999.
Хаусманингер Г. О современном значении Римского права // Сов. гос. и право.— 1991.— № 5.

Тема 2

- Маяк И.Л. Рим первых царей.— М.: 1983.
Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. /Пер. с древнегреч.— М.: 1986.
Тит Ливий. История Рима от основания города. Тт. 1-3 /Пер. с лат.— М.: 1989.
Савельев В.А. История Римского частного права. (Древнейший и предклассический периоды).— М.: 1986.
Утченко С.Л. Юлий Цезарь. Цицерон и его время.— М.: 1998.

Тема 3

- Андреев М. Недвижимая собственность в Риме до XII таблиц.— Вестн. древ. истории.— 1955.— № 1.
Дождев Д.В. Эволюция власти домовладыки в древнейшем Римском праве.— Сов. гос. и право.— 1990.— № 12.
Косарев А.И. Раннеримское право.— Калинин: 1977.
Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме (IV-VI вв. до н.э.).— М.: 1994.
Маяк И.Л. Римляне ранней Республики.— М.: 1993.
Савельев В.А. Римское частное право: проблемы истории и теории.— М.: 1995.
Дождев Д.В. Римское архаическое наследственное право.— М.: 1993.

Тема 4

- Марк Аврелий Антонин. Размышления /Пер. с лат.— Л.: 1985.
Нерсисянц В.С. Правопонимание римских юристов.— Сов. гос. и право.— 1980.— № 12.
Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ.— К.: 1995.
Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки /Пер. з англ.— К.: 1997.
Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию /Пер. с лат.— М.: 1986.

Тарнас Р. История западного мышления /Пер. с англ.— М.: 1995.

Харитонов Е.О., Харитонova О.И. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях /Пер. с лат.— М.: 1993.

Цицерон. Философские трактаты. / Пер. с лат.— М.: 1985.

Цицерон. Диалоги /Пер. с лат.— М.: 1966.

Тема 5

Коптев А.В. Римское законодательство IV–V вв. о браках рабов и колонов.— Вестн. древн. истории.— 1985.— № 4.

Савельев В.А. Римское частное право: проблемы истории и теории.— М.: 1995.

Седаков Ю.С. Понятие *contractus* в Римском предклассическом праве.— Древнее право.— 1997.— № 1.

Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи.— М.: 1986.

Тема 6

Дождев Д.В. Основание защиты владения в Римском праве.— М.: 1996.

Копылов А.В. Происхождение и развитие ограниченных вещных прав на землю.— Гос. и право.— 1993.— № 4.

Копылов А.В. Сервитуты в римском, русском дореволюционном и современном гражданском праве.— Древнее право. 1997.— № 1.

Онофрейчук В.Д. Прекарий у Римському праві. Автореф. дис. канд. юрид. наук.— К.: 1996.

Подопригора А.А. Вещно-правовые способы защиты рабовладельческой собственности в Римском праве. Автореф. дис. канд. юрид. наук.— К.: 1962.

Подопригора О.А. Захист володіння за Римським правом.— Право України.— 1999.— № 8.

Савельев В.А. Римское частное право: проблемы истории и теории.— М., 1995.

Штаерман Е.М. Римская собственность на землю // Вестн. древн. истории.— 1979.— № 3.

Тема 7

Харитонов Е. Категория обязательств в Римском частном праве.— Юрид. вестник.— 1997.— № 1.

Шерешевский И.В. Правовое регулирование «наемного труда» в Риме.— Вестн. древн. истории.— 1955.— № 1.

Тема 8

Дрожжин В. Правосудие в Древнем Риме.— Российская юстиция.— 1994.— № 10.

Салогубова Е.В. Иск в Римском праве.— М.: 1994.

Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс.— М.: 1997.

Тема 9

Косарев А.И. Этапы рецепции Римского права.— Сов. гос. и право.— 1983.— № 7.

Піщемуха В.Г., Харитонов Е.О. Римське право та його рецепція в контексті цивілізаційного підходу до історії.— Одеса.— Наша школа.— 1999, № 1.— С. 78–87.

Тойнби А.Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. У 2-х т. К.: 1995.

Харитонов Е.О. Рецепция Римского частного права.— Одеса: 1996.

Харитонов Е.О. Рецепция Римского частного права. Теоретичні та історико-правові аспекти.— Одеса: 1997.

Харитонов Е.О. Концепція циклічного розвитку цивілізацій як методологічна основа рецепції Римського частного права.— Актуальні проблеми держави і права.— Одеса.— 1998.— Вип. 4.— С. 48–54.

Харитонов Е. Рецепция Римского права як підґрунтя сучасної цивілістики // Вісник Академії правових наук України.— 1998.— № 2.

Харитонов Е.О., Харитонova О.И. Реценції частного права і парадигма прогрессу.— Кировоград.— 1999.

Тема 10

Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв.—Л.: 1976.

Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть портретов.— М.: 1998.

Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика.— М.: 1956.

Удальцова З.В. Законодательные реформы Юстиниана.— Византийский временник.— 1965.— Т.26.

Харитонов Е.О. Історія частного права Європи: східна традиція.— Одеса.— Юридична література.— 2000.

Тема 11

Бек В.А. Рецепция Римского права в Западной Европе. Автореф. дис. канд. юрид. наук.— Львов: 1950.

Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ.— М.: 1998.

Топорнин Б.Н. Европейское право.— М.: 1998.

Тема 12

Васильченко В.В. Рецепция Римского спадкового права в сучасному спадковому праві України. Автореф. дис. канд. юрид. наук.— К.: 1997.

Васильченко В.В. До питання про можливість рецепції стародавнього римського порядку спадкування за законом у сучасному спадковому праві України.— Право України.— 1997.— №5.

Підопригора О., Харитонов Є. Римське право і майбутнє правової системи України.— Вісник Академії правових наук України.— 1999.— № 1.

Харитонов Є.О. Питання рецепції Римського права у працях романістів Новоросійського університету //Збірник наук. праць.— Юрид. освіта і правова держава.— Одеса: 1997.

Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Вплив цивілізаційної орієнтованості України на можливість і характер рецепції Римського приватного права в її законодавстві //Актуальні проблеми політики. Одеса, 1998, Вип. 3-4.

Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Рецепція Римського права як складова концепції вдосконалення цивільного законодавства України.— Вісник ін-ту внутр. справ. Х., 1999.— № 6.

Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Візантійський тип духовності і Україна.— Актуальні проблеми політики.— 1999.— Вип. 5.

Тема № 13-15

Брунс К., Ленель О. Внешняя история Римского права.— 1904.

Виллемс П. Римское государственное право. Пер. с фр. (с 5 изд.) под ред. Бодянского П.П. Вып. 1. Тип. Унив. Св. Владимира.— К., 1888.— С. 434.

Кизлова Е.С. Публичное и частное право Древнего Рима. // Актуальні проблеми держави і права.— Вип. 5.— 2000.

Кипп Т. История источников Римского права.— 1908.

Кечекьян С.Ф. К вопросу о различии частного и публично-го права. Х., 1977.

Модестов. Введение в историю Рима.— 1902-1904.

Низе Б. Очерк римской истории и источниковедения.

Ориу Морис. Основы публичного права. Пер. с фр. Под ред. Е. Пашуканиса, Н. Челякова. М., изд-во Ком. Академическая типография. «Вестник Ленинградского облисполкома и совета».— 1929 г.

Покровская И.А. История Римского права.— Вступит. статья, переводы с лат., научн. ред. и комментарий А.Д. Рудокваса.— СПб. Издательство торговый дом «Летний сад».— 1998.— 560 с.

Пухан И., Полемак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник). перевод с македонского д.ю.н., проф. В.А. Томсинова и Ю.В. Филиппова /Под. ред. проф. В.А. Томсинова.— М., ЗЕРЦАЛО.— 1999.— 448 С.

Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Римське приватне право і управління торговим обліком. // Актуальні проблеми держави і права.— Вип. 2.— 1995.— Сс. 184-189.

Харитонova О.І. До питання про поняття публічного права. // Актуальні проблеми політики.— Вип 8.— 2000.— С. 177-180.

Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития.— М.— 1978.

РОЗДІЛ I КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ІНТРОДУКЦІЯ

ТЕМА 1. РИМ — МІСТО І СВІТ

1. Вступні положення

Мета вивчення Римського приватного права. Джерела вивчення Римського приватного права. Періодизація розвитку Римської держави і права

2. Тисячоліття Риму

Короткий нарис політичного, суспільного та економічного розвитку. Державні інститути. Культура. Право у системі культури

3. Підґрунтя Римського права

Римська моральність. Сім'я. Світогляд (Релігія). Формування правосвідомості

1. Вступні положення

Приступаючи до ознайомлення з основами Римського права, насамперед необхідно зупинитися на чинниках, що обумовлюють доцільність і необхідність його вивчення.

Зокрема, слід звернути увагу на цивілізаційне, юридичне та історичне значення Римського права.

Цивілізаційне значення Римського права полягає в тому, що воно, як вважають, є одним з наріжних каменів

так званого «Європейського дому», будучи важливою складовою загальноєвропейської цивілізації.

Історичне значення Римського права для України зумовлено тим, що протягом тривалого часу воно у класичному та греко-римському (візантійському) варіантах впливало на формування та розвиток українського права і продовжує впливати на формування концепції права України сьогодні.

Юридичне значення Римського права полягає в тому, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права ґрунтуються на ідеях, засадах та визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією. Наприклад, такі поняття як договір, зобов'язання, провина, інтерес, збитки, компенсація тощо були досконало опрацьовані ще у Стародавньому Римі.

Отже, вивчення Римського права є необхідним елементом гуманітарної освіти взагалі і тим більш важливою складовою професійної підготовки висококласного правника.

Джерела вивчення Римського права можна підрозділити на дві великі групи.

До першої відносяться першоджерела: юридичні, історичні, літературні тощо пам'ятки (Законо XII таблиць, Інституції Гая, Дигести, Інституції, Кодекс Юстиніана, твори Паула, Ульпіана, Плутарха, Тацита, Тіта Лівія, Цицерона та ін.).

До другої — різноманітна наукова, навчальна та допоміжна література, присвячена Римському праву (підручники, посібники, монографії, статті з історії Риму та Візантії, догми та історії Римського права, культурологічна, філософська література тощо).

Перелік джерел вивчення Римського права можна назвати неосяжним, тим більше, що останнім часом ця галузь знову привертає усе більше уваги дослідників. Для того, щоб мати певні орієнтири, можна звернутися до розділу «Вибрана бібліографія», де вміщено вказівку на праці, видані українською та російською мовами, як правило, в останнє століття і доступні пересічному відвідувачу наукових (спеціалізованих) бібліотек.

Оскільки формування та розвиток Римського права відбувалися протягом майже тисячоліття, для систематизації матеріалу необхідним є виокремлення визначальних етапів розвитку Римської держави та права.

Торкаючись періодизації розвитку Риму, як держави, найпростішим буде дотримуватися поширеного поділу історії Риму на три періоди:

- 1) архаїчний (царський) — 753 — 509 рр. до н.е.;
- 2) республіканський — 509 — 30 рр. до н.е.;
- 3) період імперії — 30 р. до н.е. — 476 р. н.е.

Однак періодизація розвитку Римського права має певні нюанси.

Вони полягають в тому, що треба враховувати відмінності у підходах до визначення етапів розвитку Римського права і Римського приватного права.

Точки зору щодо їхньої періодизації можна узагальнити, виокремивши два основних підходи, котрі умовно можна позначити як «домінантний» та «поступально-хронологічний».

У першому випадку періодизація ґрунтується на врахуванні домінанти, пріоритетності характеру права на певному відтинку часу.

У другому — визначаються етапи розвитку Римського права в системі природної течії часу (хронологічна версія).

Для того, щоб вирішити, якому з цих підходів віддати перевагу, варто задуматися над такими обставинами.

На ранніх етапах розвитку Римської держави приватного права як такого ще не існує. Відносини з приводу майна регламентуються *jus Quiritium* (*jus civile*), до якого пізніше додаються норми *jus gentium*. Поділу права на публічне і приватне ще нема. Йде лише процес їхнього формування, пік активності якого припадає на період Принципату.

На початку домінату приватне право, як галузь, фактично сформувалося — далі іде процес доопрацювання норм, поновлення законодавства, кодифікації тощо.

Ураховуючи ці обставини, необхідно визнати, що говорити про існування приватного права як галузі впродовж всієї історії існування Риму не можна, тому і застосування для його періодизації «хронологічної концепції» є некоректним.

Остання виникла як підхід до періодизації Римського права в цілому. Щодо нього, справді, можна виділити архаїчний, докласичний і Т. д. періоди.

Екстраполяція такого підходу до приватного права мо-

Т. д. періоди.
Трихатський університет
ім. Василя
БІБЛІОТЕКА
ИНВ. № 632330 17

же призвести до викривлення розуміння сутності і специфіки останнього.

Тому, коли йдеться про регулювання відносин між окремими особами, тобто про приватне право, більш прийнятною, очевидно, є «домінантна» система.

З урахуванням цих положень можна виокремити такі періоди розвитку Римського права:

1. Дія норм *jus civile*, кодифікація цивільного права (VII–IV стст. до н.е.).
2. Вдосконалення *jus civile*, формування засад приватного права (IV–I стст. до н.е.).
3. Завершення формування приватного права, як галузі, розрізнення приватного і публічного права (I ст. до н.е. — II ст. н.е.).
4. Вдосконалення знайдених рішень, кодифікації (II–V стст.).

Для зручності ці періоди можна згрупувати таким чином:

- a) I–II — *jus civile* (у тому числі, — протоприватне право);
- b) III–IV — приватне (і публічне) право Стародавнього Риму, як галузі знань про право.

Отже, можна вважати, що приватне право як сукупність правових норм, що регулюють відносини між формально рівними суб'єктами, сформувалося лише у добу Принципату.

З цього часу *jus privatum* існує як антитеза *jus publicum*, категорія, поява якої пов'язана з необхідністю регулювання відносин між окремими особами всередині суспільства.

2. Тисячоліття Риму

Насамперед, варто пригадати головні віхи історії Риму. Загальновизнаною датою заснування Рима є 753 р. до н. е. Але після цього впродовж двох з половиною сторіччя він знаходиться під владою етрусків, які спричинили величезний вплив на римську культуру. З врахуванням цієї обставини перші три століття Риму нерідко оцінюють як «етруську прелюдію», а відлік власне римської цивілізації ведуть з встановлення Республіки у 509 році до н.е.

Слід згадати, що після встановлення Республіки, Рим впродовж декількох сторічч залишається лише одним з багатьох міст-держав Італії і Середземномор'я, — його

покликання як світової держави в цей час ще не було очевидним.

Однак, на початку III ст. він оволодіває всім півостровом, захопивши у 272 г. до н. е. останнє з грецьких міст-колоній Великої Греції — Тарент.

Політичні горизонти Риму невпинно розширюються, він стає все більш агресивним і це з неминучістю призводить до конфлікту з наймогутнішою державою Середземномор'я того часу — Карфагеном. Пунічні війни, що продовжувалися майже сторіччя, йдуть з перемінним успіхом, але врешті-решт завершуються розгромом Карфагена і створенням римської провінції Африка, що стає однією з житниць Риму.

Після цього, в результаті вдалих походів на Схід Середземномор'я, Рим підкорює еліністичні держави — спадкоємців імперії Олександра Македонського, Малу Азію тощо, внаслідок чого утворюються нові провінції: Нарбонська Галлія, Єгипет та ін.

На межі тисячоліть формується молода Римська імперія, яка тепер вже є не лише європейською державою, але і африканською, і азійською. Середземне море стає внутрішнім: на його берегах розкинулися володіння Риму.

Діючи за принципом «поділяй і володарюй», Сенат встановлює різний статус для різних територій Риму: особливий статус мають міста, що здалися на милість переможців, колонії римських громадян в провінціях, міста-союзники, міста-муніципії, що зберегли первісну систему управління, і т. п.

Така диференціація, пільги римським громадянам привели до парадоксальної ситуації: в I ст. до н. е. союзники оголосили Риму війну за право стати римськими громадянами. Громадянська війна закінчилася перемогою Риму, але вимоги союзників були задоволені. З цього часу можна вже говорити про «римську» Італію.

При цьому за межами Італії провінції наражаються на нечувану експлуатацію.

Слід звернути увагу на парадокс, який полягає в тому, що демократизація політики у відношенні народів та держав, що увійшли до складу Риму, пов'язана не з Республікою, а з Імперією, особливо її раннім періодом — Принципатом.

Соціально-економічна структура раннього Риму була доволі простою. Всупереч думці, розповсюдженій римсь-

кими істориками, соціальні протиріччя між патриціями і плебеями не починаються «від заснування міста», а виникають лише наприкінці VI ст. до н. е. Після спалаху протистояння між ними в 494 р. до н. е., патриції змушені, хоча зі значними обмеженнями, дозволити плебеям брати участь в політичному житті міста.

Після цього республіканські інститути Риму формуються на принципах розподілу влади і контролю органів управління одне за одним: куріатні коміції обирають магістратів, приймають закони і плебісцити; виконавчу владу здійснюють магістрати, котрі обираються на рік і не підлягають переобранню на повторний термін; один з видів магістратів — претори — наділяється кримінальною, адміністративною та цивільною юрисдикцією і, таким чином, разом з суддями-непрофесіоналами складають судову владу; Сенат, що складається з колишніх магістратів, затверджує закони і результати виборів, контролює діяльність магістратів і дає їм настанови, вирішує питання зовнішньої політики, веде нагляд за фінансами і дотриманням священних ритуалів — фактично здійснює керівництво державою.

Важлива роль відводилася народним трибунам, що обиралися тільки з числа плебеїв: вони мали право вето на рішення магістратів і користувалися імунітетом.

У ранньому Римі переважало натуральне господарство. Основною соціальною і економічною ланкою суспільства була *familia*, тобто сукупність людей — як вільних так і рабів, — що знаходились під владою одного *paterfamilias* (батька сімейства).

Спочатку земля належала римській громаді в цілому. Окремі громадяни могли отримати її лише в колективне (пасовища, луга, ліси) або індивідуальне користування і посідання.

Дрібні землеволодільці складали основну масу виробників матеріальних благ. Рабів в період Ранньої Республіки було небагато, а ставлення до них — доволі ліберальне, оскільки перші війни йшли між ближніми сусідами, до того ж з перемінним успіхом, що не виключало можливості і римлянина побувати у полоні. З цих причин значення рабської праці в суспільному виробництві було невеликим.

Однак в міру зростання Риму, перетворення його з міста-держави у світову державу відбуваються істотні зміни в економіці, суспільстві, політичних інститутах, самому

характері давньоримського побуту, ментальності його громадян.

Поступово дрібне селянське господарство зникає, поступаючись місцем латифундіям. З'являється товарне виробництво, і його переваги стають очевидними.

У свою чергу, зміна системи господарювання веде до соціальних змін. Шляхта (нобілітет) захоплює *ager publicus* (колишні громадські землі). Утворюється також клас торговців і фінансистів, роль якого все більше зростає відповідно зростанню ролі рухомості в житті суспільства.

Раби, кількість яких тепер складає десятки і сотні тисяч, являють собою не тільки масу дармових працівників, але й серйозну соціальну силу, що становить загрозу для основ держави.

Республіканські інститути, що так добре функціонували в часи Ранньої Республіки, виявляються вже непридатними для реалізації мілітарної політики, забезпечення нормального функціонування різноманітних сфер держави.

Криза призводить до громадянських війн, спроб реформ (брати Гракхи, Марій), встановлення диктатур (Сулла, Гай Юлій Цезар).

У підсумку поступово формується Принципат, який характеризують як «римський варіант монархії елліністичного типу».

Першим принцепсом стає внучатий племінник Гая Юлія Цезаря — Октавіан, якому Сенат в 40 р. до н. е. присвоює титул імператора, в 30 р. — вручає владу трибуна, в 27 — ім'я Август. З 19 р. до н. е. — Октавіан Август — куратор моральності, з 12 р. до н. е. — Великий понтифік. Таким чином, в руках принцепса зосереджується вища військова, цивільна і релігійна влада.

З Принципатом починається нова доба — Пізній Рим (Імперія). У порівнянні з неспокійними останніми роками Республіки вона здається «Золотим Віком».

Хоча перше століття нашої ери ще минає в завойовницьких війнах, однак їхній розмах поступово скорочується — Імперія досягла максимально розумних меж. Останнім імператором, за якого тривали завоювання, був Траян. Після його смерті у 117 р. Адріан обмежується забезпеченням цілісності і безпеки Імперії. Для охорони кордонів зводиться система укріплень, характер яких свідчить про оборонну військову доктрину Риму. Кількість легіонів скорочується. Армія все частіше формується з жителів

провінцій, — особливо це стосується прикордонних районів.

Всередині Імперії, в цілому, також встановлюється мир. Цьому сприяє те, що влада принцепса не передається у спадок. Замість цього, при Антонінах було встановлено, що наступником принцепса є особа, всиновлена ним зі згоди сената.

Цікаво відзначити існування суперечливих тенденцій розвитку римського суспільства і держави.

З одного боку — триває згортання демократичних республіканських інститутів. Наприклад, магістрати втрачають своє значення — їх замінюють префекти, чиновники, що призначаються імператором. Відбувається зростання бюрократичного апарату, на чолі окремих ланок якого все частіше стають вільновідпущені грецького походження. Канцелярія імператора стає централізованим адміністративним органом, а її структурні підрозділи нагадують своїми функціями і характером сучасні міністерства і відомства.

З іншого боку — відбуваються позитивні зміни в соціальному житті суспільства. Зокрема, вживаються заходи до зменшення попиту на рабів на ринку. Зростає кількість відпущених на волю, підвищується роль останніх у політичному і економічному житті країни.

У 212 р. едиктом імператора Каракалли всім вільним жителям держави даровано римське громадянство. Це ще більше полегшує торговий обіг.

У результаті провінції розвиваються досить гармонійно, спілкуючись і обмінюючись товарами одна з одною, і всі разом (або, принаймні, в більшості), наслідуючи Рим в організації міської інфраструктури, системи управління, сільськогосподарського виробництва тощо. Площа імперії в добу її розквіту досягала 3,5 млн. кв. км, довжина кордонів — 10 тис. км., а населення — 70 млн. Складається не лише регіональна або місцева, але також єдина загальнодержавна економіка.

У пору свого розквіту Імперія являє собою подібність федерації, в якій міста-держави і інші державні утворення об'єднані під егідою Рима, але, в цілому, є достатньо незалежними суб'єктами. Кожен з них був цілком самостійним і міг користуватися благами «Рах Романа» (Римського Світу). На цій основі переможці-римляни

зуміли об'єднати переможені народи, перетворивши їх з підкорених підданих в своїх громадян.

Проте треба ще звернути увагу на те, що «Золотий Вік» тривав недовго. Наприкінці II ст. починається період внутрішніх і зовнішніх потрясінь Риму, причиною яких були:

— велике переселення народів Євразії, що вилилось для Риму в нашествя германців;

— економічні і соціальні труднощі;

— виникнення християнства, що руйнувало систему традиційних римських цінностей;

— зростання невідповідності між організацією внутрішніх структур Римської імперії і постійною необхідністю захищати її кордони;

— збільшення ролі армії (вже не «чисто римської» за своїм складом) в політичному житті, що призвело до появи низки «солдатських імператорів» тощо.

Спробу вирішити ці проблеми зробив Діоклетіан, що став імператором у 284 р.

Варто звернути увагу на широкий характер проведених ним реформ, особливо у галузі адміністративній. Реформи стосувались державного устрою, адміністративної сфери, податкової, грошової системи та ін. Імперію було поділено на чотири частини, на чолі яких були поставлені два августи і два цезаря. Рим перестав бути столицею (власне кажучи, столиць стало чотири — Трір, Мілан, Сирмій, Нікомодія). І навіть коли наступник Діоклетіана — Костянтин — знову відновив єдність держави, Риму не було повернуто його статус столиці. Нею стало грецьке місто Візантій, котре отримало найменування Константинополь і неофіційний титул «Новий Рим».

В процесі аналізу численних реформ Діоклетіана і Костянтина варто звернути увагу на дві, можливо, найбільш цікаві обставини.

Перша із них полягає в тому, що з ними почалась остання фаза існування Римської держави. Іронія долі полягала в тому, що Рим, колись вигнавший Тарквінія і обравший Республіку, в пошуках порятунку прийшов до доміанату — монархії, але вже не етрусського, а східного типу. Як показав подальший розвиток подій, це був не вихід, а тільки відстрочка кінця.

Друга обставина почасти пов'язана з першою. Доміанат попри зовнішню його ефектність, від початку виявився не-

достатньо житгездатним. Реформи часто-густо давали негативний результат. Наприклад, збільшення числа провінцій від сорока до ста, щоб наблизити правителів міст до їхніх володінь, потягло значне збільшення бюрократичного апарату; створення діоцезів і префектур з метою посилити централізоване управління призвело до сепаратизму.

Бажаючи підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, держава прикріплює до землі того, хто на ній працює, заохочуючи колонат, але колони, наближені за реальним станом до рабів, працюють настільки ж не ефективно, як і останні.

З метою підвищення рівня життя, держава вводить жорстке регулювання цін на продукти, але це веде лише до сплеску спекуляції.

І хоча Східна Римська імперія (Візантія) проіснувала ще близько тисячоліття, але це була вже інша цивілізація, де Римське право зазнало істотних трансформацій.

Ознайомлення із системою державних інститутів у процесі вивчення Основ Римського приватного права найбільший інтерес являє у контексті загальних питань правотворення та впливу згаданих інститутів на формування засад і положень приватного права. Тому можна обмежитися характеристикою лише тих інституцій, що безпосередньо впливали на правотворчий процес, визнаючи його тенденції та принципові засади.

В період Республіки такими інституціями є:

- народні збори;
- сенат;
- ординарні патриціанські магістратури;
- екстраординарні патриціанські магістратури;
- плебейські магістратури.

Розглядаючи систему державних органів періоду Республіки, варто звернути увагу на розмаїття, яке існує у цій галузі.

Так, народні збори існують у вигляді коміцій, під якими маються на увазі збори патриціїв та плебеїв, які виконують законодавчі, управлінські та судові функції.

Вони поділяються на:

- 1) Куріатні коміції (розглядають насамперед питання сімейного та спадкового права).
- 2) Центуріатні коміції (звужалися найголовнішими зборами римського народу і вирішували усі важливі питання. Їх рішення мав ратифікувати Сенат);

3) Трибутні коміції (вирішували ті питання, які залишили для них центуріатні коміції);

4) *Concilia plebis tributa* (збори плебеїв, що скликалися для виборів плебейських трибунів та едилів і вирішення законодавчих питань. Їхні рішення називалися плебесцитами).

Крім того, скликалися неформальні збори (*contiones*), які могли обговорювати поточні питання, але не мали права приймати обов'язкові рішення.

Сенат складався з 300 найвідоміших патриціїв. Пізніше до його складу могли входити й плебеї. Списки сенаторів з числа колишніх магістратів склалися цезорами.

Сенат визначав головні напрямки зовнішньої політики, а у галузі внутрішніх справ був дорадчим органом магістратів, визначаючи основні напрямки їхньої діяльності. Ратифікував рішення народних зборів.

Ординарні патриціанські магістратури (з часом стали патриціансько-плебейськими) включали такі види вищих магістратів:

1. Консули (виконували адміністративні і судові функції. Обиралися центуріатними коміціями у кількості двох осіб: 1 — патрицій, 1 — плебей).
2. Претори (їх було двоє — *urbanus* та *peregrinus* — управляли містом за відсутності консула, мали універсальну юрисдикцію у «спірних справах» на відміну від консула, який мав юрисдикцію у «безспірних справах»).

Крім того існували *нижчі магістрати* (для виконання спеціальних функцій):

- 1) Цензори (складали цензи — податкові і військові списки, а також списки сенаторів);
- 2) Курульні едили (наглядали за порядком і розглядали суперечки на ринках);
- 3) Квестори (спочатку виконували роль помічників консулів. З часом на них було покладено функції скарбіїв, хранителів держархіву та інтендантів у провінціях);
- 4) Колегії жерців (крім відправлення культу, займалися відправленням судочинства у справах, що мали сакральний характер);
- 5) Допоміжні колегії (обиралися для виконання ок-

ремих адміністративних робіт — організація карбування грошей, забезпечення стану доріг тощо).

Екстраординарні патриціанські (з часом стали патриціансько-плебейськими) **магістратури**:

- 1) Диктатор (призначався з числа консулів на час існування загрози державним інтересам, але не довше, ніж на 6 місяців. Мав сукупну владу усіх ординарних магістратур);
- 2) *Magister equitum* (Начальник кінноти. Підпорядкований був лише диктатору);
- 3) *Praefectus urbi* («Правитель міста». Консул, що мав останнім покидати місто у небезпеці. Відповідав за забезпечення функціонування міста).

Плебейські магістратури. Сюди входили:

- 1) Трибуни (обиралися зборами плебеїв на 1 рік у кількості спочатку 2, потім — 10 душ. Захищали інтереси плебсу, для чого були наділені правом вето);
- 2) Плебейські едили (допоміжні органи трибунів. Обиралися зборами плебеїв і виконували функції, аналогічні функціям курульних едилів).

Слід звернути увагу на те, що в період **Принципату** система державних органів залишилася майже без зовнішніх змін. Разом з тим, представницькі законодавчі та управлінські органи поступово втрачають реальне значення, оскільки влада акумулюється в руках принцепса, котрий управляє країною за допомогою низки допоміжних органів та служб — *Consilium principis*, *Fiscus caesaris*, *Praefectus praetorio* та спеціалізованих канцелярій принцепса.

Проте тривалий час зберігає свою життєздатність інститут преторів: останні виступають як суб'єкт правотворчості аж до створення «постійного едикту».

Істотних змін зазнають державні інституції у період **домінату**.

Вищим органом влади і управління стає імператор.

Владні функції він здійснює за допомогою спеціальних органів: центральних та регіональних (місцевих).

До центральних державних органів належали:

- 1) *Consistorium sacrum* (Священа рада) — постійний доповідний орган при імператорі;
- 2) Вищі бюрократи: *Quaestor sacri palati* — секретар імператора або ж міністр юстиції, *comes sacrarum largitionum* — управляючий державною скарбницею

або ж міністр фінансів, *comes rerum privatarum* — управляючий імператорським майном, *magister officiorum* — управляючий центральними імператорськими установами (імператорською адміністрацією);

- 3) Військовонаачальники — *magistri militum* (їх очолював сам імператор).

З'ясовуючи особливості римської культури, варто взяти за основу ключове поняття «цивілізація» (що є тожним поняттям «культура») і визначити місце права у її структурі.

Категорія «цивілізація», взята у певних хронологічних рамках, позначає собою етап у історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, способом виробництва, духовним та політичним устроєм суспільства.

Оскільки тип культури відрізняється в залежності від регіональних особливостей слід вести мову не лише про хронологічні, але й локальні цивілізації. Зокрема, у зв'язку з вивченням Римського приватного права йдеться про Давньоримську локальну цивілізацію.

Але, приступаючи до аналізу особливостей цієї цивілізації, треба мати на увазі, що коли внесок Риму в політичну історію Європи і всього світу не викликає сумніву, то складнішою є справа з питанням про специфічну римську культуру.

Навіть фахівці, які загалом лояльно налаштовані по відношенню до Риму, нерідко досить скептично оцінюють самотність його культури.

Дійсно, якщо побіжно оцінити внесок Стародавнього Риму до скарбниці людської культури на початку нашого тисячоліття, то таке враження можливе.

Визначення специфіки римської правосвідомості не може бути повним, якщо не врахувати вплив грецької культури.

При згаданих вище особливостях римського характеру, зокрема, і римського суспільства і держави, в цілому, можна було очікувати цікавих і непередбачених результатів зіткнення грецької і римської культур, що мали як схожі риси, так і відмінності.

Передусім, слід звернути увагу на те, що попри уся не схожість національного характеру греків і римлян, ці культури об'єднувало те, що вони формувалися на одна-

ковому підґрунті — на базі античного громадянського суспільства.

Увесь лад такого суспільства визначав шкалу основних цінностей. До них, зокрема, належали: ідея значимості та єдності громадянського суспільства при нерозривному зв'язку блага окремої особи з благом усього колективу, служити якому — обов'язок кожного громадянина; ідея верховної влади народу, що підійма античне місто на не досяжну висоту у порівнянні з тими державами, де володарює один, а решта — його раби; ідея свободи і незалежності як для міста, так і для громадян (попри усі розбіжності в тлумаченні свободи, дисципліни тощо, про які згадувалося вище, вона завжди протиставлялася рабству); ідея тісного зв'язку громадянського суспільства з її богами і героями.

Крім того, політичне життя грецьких полісів і Риму, змагання лідерів різноманітних напрямків, що прагнули заручитися підтримкою народного зібрання, відкриті судові процеси, що привертали безліч слухачів, сприяли розвитку ораторської майстерності, мистецтва переконувати, логічного мислення, вміння чітко формулювати тощо.

Разом з тим, відмінності між цими культурами уберігали Рим від простого епігонства. Римляни були занадто сильним, занадто своєрідним народом, щоб беззаперечно і шанобливо перейняти досягнення греків.

Багато в чому між ними існували розбіжності. Зокрема, можна згадати про те, що коли греки створювали міфи, можна казати, «з любові до мистецтва», наділяючи богів і героїв абстрактними, загальнолюдськими добродіями, то «антиміфологічні» римляни, створюючи свої легенди, в центр їх ставили передусім Рим і тих, хто боровся за його велич.

Грецька родина не мала характеру того напіввійськового, напівгосподарського об'єднання, що було характерним для римської сім'ї; римський плебс витратив більше зусиль для завоювання політичних прав, ніж грецький демос, а в процесі протистояння вироблялися різноманітні форми організації як патрициїв, так і плебеїв, що потягло за собою вдосконалення різноманітних державних інституцій та установ; особливий, складний характер взаємовідносин патрициїв і плебеїв зумовлював також особливе значення права в житті суспільства, оскільки існувала потреба детальної регламентації публічних і приватних відносин.

Специфічним був у Римі зв'язок права з релігією, що практично не мало місця в грецьких містах.

Це пояснюється тим, що у Римі тісний зв'язок релігії з правом, з політичною боротьбою, з одного боку, підвищував її значення в житті суспільства, з іншого — сприяв її формалізації, деталізації різноманітних засобів спілкування з божеством, пізнання його волі, виключав політ фантазії в релігійній сфері.

Грецька і римська культури впритул зійшлися у III ст. до н. е., коли еллінська культура стала вже елліністичною. Вона все ще випереджала в розвитку римську культуру, але занепад її наближався. У Римі ж класична антична цивілізація ще тільки розквітала.

Але було б неправильно розглядати цей процес спрощено — лише як сприймання відносно відсталим, позбавленим уяви Римом досягнень блискучої грецької культури.

Безумовно, філософія стоїків, що прийшла з Греції, набула в Римі значну кількість прихильників, особливо серед найбільш розвиненої частини суспільства. Але в той же час її положення відносно помірності і вміння володіти собою не мали б такого швидкого і широкого розповсюдження у Римі, якщо б не відповідали моральним ідеалам римлян, що сформувалися ще в ранньореспубліканський період.

Крім того, необхідно враховувати ту обставину, що еллінська культура була не єдиним чинником, що впливала на створення римської цивілізації.

У цей же період відбувається складний процес романізації римських провінцій, розповсюдження в них античної культури і зустрічний, не менш складний, процес впливу провінцій на Рим. При цьому відчувається певний вплив Заходу (наприклад, в запозиченні ним окремих елементів звичаєвого права, пов'язаного з громадою, а також деяких рис, що ідеалізували простий, здоровий побут «варварів») і відчутний вплив східних провінцій, особливо в сфері релігії, принаймні, в частині, що не суперечить традиційній римській моральності.

На базі взаємодії цих сил поступово формується своєрідна культура пізнього, імператорського Риму, в структуру якої входять релігія, право, філософія, наука тощо.

Але тут слід звернути увагу на те, що коли у I–II стст. н.е. перше місце займають наука, філософія, що продов-

жує грецькі традиції стоїцизму, епікурейства, то вже у III ст. все більше переважають ірраціональні витоки. В релігії на перший план виступають не ритуали, а віра, чистота душі. Аналогічні метаморфози відбуваються і з правом: тепер все більше уваги приділяється не літері, а з'ясуванню дійсної сутності закону, волі людини.

Трансформація римської культури продовжується до того часу, поки її не зміняє культура християнська, що супроводжується, в зв'язку з кризою, а потім і розпадом Римської імперії, заміною єдиної римської культури місцевою моральністю і звичаями провінцій, що віщує настання «варварського» періоду.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про існування самостійної, особливої римської давньої цивілізації. Спочатку вона формується на підґрунті специфічної римської моральності, соціальних і політичних інституцій, що обумовили виникнення особливого римського національного характеру, релігії, права. Потім на цей матеріал накладаються досягнення античної Греції (давньогрецької цивілізації), а також культур інших народів Сходу і Заходу, в результаті чого і виникає «Римський Світ», котрий являє собою реалізацію ідей «відкритого суспільства», але на специфічному римському підґрунті і за допомогою специфічних засобів. Набуваючи риси «універсальності», і певною мірою синкретичності, римська цивілізація породжує універсальні, ще не відомі Європі релігію, мораль, право, політичні інститути, що, в свою чергу, складають її серцевину, сутність і зміст.

Останнім часом в літературі достатньо чітко визначають місце права у структурі цивілізації, котру можна розглядати як зрізану піраміду, що має п'ять поверхів, складених із взаємодоповнюючих елементів:

- перший — людина (сім'я);
- другий — технологічний спосіб виробництва;
- третій — екологічний спосіб виробництва;
- четвертий — соціально-політичний устрій;
- п'ятий — суспільна свідомість (духовний світ).

У цій піраміді праву відводиться місце на четвертому «поверсі» між іншими елементами соціально-політичного устрою.

Але такий підхід дещо спрощено зображує роль права та його значення у системі цінностей (культури) людства.

Якщо оцінювати право у якості явища цивілізації в цілому, то слід враховувати, що воно покликане бути носієм вищих принципів, засадничих цінностей цивілізації, реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому сили та потенції розуму, високих гуманітарних засад.

Отже першим і найголовнішим уточненням структури цивілізації (культури) має бути, зокрема, вказівка на те, що право не лише належить до елементів соціально-політичного устрою, але є також елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду.

Що стосується культури Стародавнього Риму, то тут право спочатку було нерозривно пов'язане з релігією і лише потім почало відокремлюватись, аж поки не перетворилось в один з факторів політико-філософських рефлексій.

Таким чином, Римське право виникає у невід'ємному зв'язку, «взаємопереплетінні» з релігією; потім воно набирає усе більшої соціально-політичної ваги, а відтак вимагає філософського та фахового правничого осмислення і обґрунтування; і нарешті — у свої зоряні часи стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості. Чим, власне, і визначається його значення не лише для Стародавнього Риму, але й для сучасної Європи.

3. Підґрунтя Римського права

Пристаючи до вивчення особливостей римської моральності, як одного з чинників формування засад Римського приватного права, слід звернути увагу на те, що значною мірою вони визначалися специфікою формування римського характеру.

Багато авторів — і давні, і сучасні — відмічали такі риси римського характеру, як раціоналізм, неспроможність до абстрактного мислення, використання чужих духовних (і не тільки духовних) здобутків.

Але для того, щоб отримати повну картину, треба звернутися до витоків римської моральності, а після цього — до характеру і тенденцій її розвитку.

Передусім слід взяти до уваги надзвичайно важливе значення в житті давньоримського суспільства таких інститутів, як рід і сім'я.

Рід (gens) є групою сімей вільних громадян, ведучих своє походження від загального прародителя, що носять його ім'я, об'єднаних спільністю культу і зобов'язаннями взаємодопомоги в дні війни і миру.

Патріархальна сім'я (родина) була осередком суспільства — найбільш фундаментальним і характерним з римських соціальних інститутів. За своїм характером вона нагадувала армійський підрозділ, переведений на військовий стан (В. Дюрант). Влада «батька сімейства» була практично необмеженою стосовно дітей, дружини, рабів, худоби. Він один представляв родину в усіх зовнішніх відносинах, захищав її (і свої) права на суді, вважався єдиним володарем всього майна, що знаходилося в сім'ї або набувалося кимось із членів сім'ї. Життя і смерть рабів, дітей і в значній мірі — дружини — були в його владі.

Права батька сімейства певною мірою обмежувалися звичаями, суспільною думкою, радою роду, преторськими едиктами.

Але слід також звернути увагу на те, що римляни взагалі досить розумно і обережно користувались своїми правами в родині: формальні приписи були значно суворішими, ніж реальна практика. У результаті між дітьми і батьками існували повага та приязнь, що приховувалися зовнішньою стриманістю, а становище жінки було ліпшим, ніж в гуманній Греції.

Таким чином, римська родина являла собою своєрідне господарське об'єднання, — зібрання підвладних осіб і речей, що належать старшому родичу по висхідній лінії. Саме в цьому малому суспільстві, в якому об'єднувалися функції родини, релігії, школи, виробництва і уряду, зростав і виховувався маленький римлянин, поважаючи батьків, безумовно виконуючи усі їхні розпорядження, формуючись як надійний громадянин непереможної держави.

Але римська моральність формувалася не лише під впливом культу родини. У сукупності з останнім, доповнюючи його, вельми своєрідно формувалася римська релігія.

За своєю психологічною основою вона тривалий час залишалася «антиміфологічною». З першими божествами дитина зустрічалася в родині, де її охороняли духи предків, а носіями божественного були батько і мати.

Римлянин зростав, і його оточувало все більш широке коло богів, котрі, разом з тим, на відміну від грецьких були позбавлені людських якостей. Інколи це були просто абстракції: Здоров'я, Молодість, Честь, Надія, Доблесть, Чистота, Злагода, Перемога, Рим.

Складна система божеств і взаємовідносин з ними зумовлювала значення жерців. Хоча культові обряди зводилися фактично до звичайного приношення жертв або дарів богам, щоб задобрити їх і заручитися підтримкою в тяжку хвилину, але характерною рисою ритуалів була вимога виконання їх з такою точністю в словах і діях, що могла бути забезпечена тільки фахівцями — жерцями. (Тут варто звернути увагу на те, що настільки ж суворі вимоги до формальної сторони договорів існували і на ранніх етапах розвитку Римського права, які теж відбувалися під керівництвом жерців.)

У давньоримській релігії дослідники вбачають багато негативних рис, поміж якими на першому місці стоїть превалювання форми, ритуалу над змістом.

Разом з тим, слід мати на увазі, що давня римська релігія внесла в моральність значний вклад: саме вона упорядковувала і зміцнювала індивідуума, родину, державу. Вона фундаментувала також право, зводячи його до небесних витоків і вбираючи у релігійні шати, називаючи злочином порушення небесного порядку і спокою, підкріплюючи клятви авторитетом Юпітера. Завдяки їй всі сторони суспільного життя набували урочистості. Вона передувала кожній дії уряду молитвою і ритуалом, підводячи державу до такої нерозривної і тісної єдності з богами, що благочестя і патріотизм ставали одним цілим, а любов до Батьківщини підносилася до такої відданості, прикладів якої не знає історія людства.

Пізніше римська моральність зазнає змін під впливом християнства. Вона стане м'якшою, в чомусь більш людською. У право вносять християнський містичний коректив. Але при цьому слід пам'ятати, що підвалини Римського права було закладено ще в період Республіки, на республіканських традиціях і чеснотах.

Розглядаючи особливості формування правосвідомості громадян Риму, варто звернути увагу на те, що воно відбувалося у процесі виховання та освіти, властивих республіканському Риму.

Римлянин, що отримав характерне для часів Республіки виховання, був консервативним, відданим державі, шанобливим до старших, завзятим, чесним, практичним, суворим. Для нього не було обтяжливим підпорядкування наказам, служіння суспільним інтересам, державі. На цьому ґрунтується право держави вимагати від громадянина звіту в суспільній діяльності, прибутках тощо. Індивідуалізм, свобода, що поважалися греками, для римлянина поступалися місцем колективізму і загальній волі. Як зазначалося вище, він був позбавлений уяви, причому до такої міри, що навіть не міг створити власної міфології і з часом запозичив її у греків, а потім і на Сході. Він не потребував чистої науки і з підозрою дивився на філософію, що здавалася йому руйнівницею давніх вірувань та устрою.

Варто взяти до уваги точне спостереження Віла Дюранта, котрий писав, що життя римлянина не вимагало від нього розуміння ані Платона, ані Архимеда, ані Христа. Він вмів лише одне — володарювати над Світом.

Треба підкреслити, що свій внесок в формування римського характеру вносила освіта, в процесі якої, втім, відбувалося і виховання, завдяки підбору дисциплін і навчального матеріалу. Формуванню правосвідомості, зокрема, сприяло вивчення напам'ять Законів XII таблиць. У той же час, наприклад, атлетиці уваги практично не приділялося, як предмету даремному: за римською уявою гартуватися і набиратися сил краще в процесі корисної роботи на земельній ділянці, а не виконуючи непотрібні справи.

ЧАСТИНА I ДОКЛАСИЧНЕ РИМСЬКЕ ПРАВО

ТЕМА 2. СИСТЕМА РАННЬОГО РИМСЬКОГО ПРАВА (ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ)

Загальна характеристика архаїчного Римського права. Jus civile. Закони XII таблиць (Кодифікація). Jus gentium. Jus praetorium. Джерела (форми правотворення) наприкінці Республіки. Юриспруденція періоду Республіки

Загальна характеристика архаїчного Римського права утруднюється тим, що про найдавніше Римське право відомо дуже мало.

Від законів «царського періоду» до нас дійшли лише уривки, та й ті головним чином у викладі більш пізніх римських авторів. Тому історики довго з недовірою ставилися до даних традицій, вважаючи їх невірними. Однак значне розширення джерелової бази дозволило переглянути це ставлення, бо нові археологічні відкриття, дані лінгвістики, епіграфіки, а також етнографічні дослідження інших ранньокласових суспільств дають все нові підтвердження античної традиції.

Слід звернути увагу на те, що тодішнє цивільне право мало декілька яскраво виражених рис.

По-перше, воно було суворо національним за своїм характером, його норми стосувались тільки римських громадян.

По-друге, як вже зазначалося, в найдавнішу епоху воно було тісно пов'язане з релігією. Причому, і право, і релігія в архаїчному Римі мали виражений прагматичний характер. Етичних елементів давньоримська релігія містила небагато, а дароприношення мали характер угоди з богами на предмет надання сприяння або усунення перешкод у справах. Тому характерним є те, що відправлення релігійного культу і тлумачення юридичних норм знаходились в одних і тих самих руках — понтифіків, що були водночас і юристами, і жерцями. І хоча в період Ранньої Республіки норми світського права — «*jus*» — і релігійного — «*fas*» — чітко розмежовувались, передусім по характеру санкцій, що застосовуються, але ще трива-

лий час релігійний відтінок мають багато норм, а жерці, навіть втративши монополію тлумачення права, залишаються поміж провідних правознавців.

По-третє, для давньоримського права були характерними суворі формальності, обов'язковість дотримання процедури, що слугувало запорукою захисту інтересів учасників правовідносин.

По-четверте, Римське цивільне право вирізнялося порівняно простотою і нерозвиненістю, оскільки іншого від нього не вимагав невибагливий давньоримський побут і торговий обіг. У найдавніший період римляни обходилися усього трьома договорами: *nexum*, *manipatio*, *legata*.

Нарешті, найважливішою особливістю Римського права вже в ті часи є те, що воно за своїм характером було системою позовів, формується за принципом: є позов — є матеріальне право, нема позову — права нема.

Слід звернути увагу на те, що саме ці риси Римського цивільного права відіграли певну позитивну роль у формуванні правосвідомості римлян та в становленні правопорядку у Стародавньому Римі.

Разом з тим, їх вади (консерватизм, обмеженість за колом суб'єктів тощо) зумовили появу своєрідних «паралельних» систем права, що регулювали ті самі відносини. Це були: *jus gentium* та *jus praetorium*.

Jus gentium виникло в результаті діяльності *praetor peregrinus*, тобто магістрата, до юрисдикції якого відносився розгляд спорів між перегринами, а також між перегринами та римськими громадянами.

Розглядаючи такі спори і не знаходячи нормативних підстав для його вирішення у цивільному праві, претор перегринів звертався до норм інших національних систем права і звідти запозичував ці підстави. Матеріалом для такого запозичення, як правило, було правове поле тих країн, громадянами яких були сторони спору або одна з них.

Jus gentium від цивільного права відрізнялося більшою мобільністю, гнучкістю, здатністю пристосовуватися до потреб сьогодення, а також було розраховано на значно ширше коло учасників тих чи інших відносин.

За допомогою цієї гілки Римського права долалася, насамперед, така вада останнього, як дія для обмеженого кола суб'єктів.

Слід звернути увагу на те, що також за допомогою діяльності претора, але вже претора міського, долалася інша

вада цивільного права — надмірний консерватизм, формалізм, слабка пристосованість до потреб динамічного товарного обігу.

Praetor urbanus, розглядаючи спори між громадянами Риму і не знаходячи опори в цивільному праві, надавав судовий захист, виходячи із уявлень про справедливість, добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд та ін., тобто усього того, що можна об'єднати (і пізніше було об'єднано) поняттям «природне право».

Своєрідним узагальненням преторської практики та орієнтиром для потенційних учасників спорів були преторські едикти, що їх видавали як міський, так і перегринський претор перед вступом на посаду.

Власне кажучи, саме сукупність цієї діяльності преторів обох видів та виданих преторами едиктів і складала *jus praetorium* або преторське право.

Тепер охарактеризуємо коротко форми правотворення (джерела права).

Тут варто звернути увагу на те, що в Стародавньому Римі тривалий час головним з них був звичай. Причому не існувало поняття «звичай» як якоїсь загальної, абстрактної категорії. Існували звичаї, характерні для тих або інших родів, а також звичаї, що виникають в практиці діяльності колегій жерців, магістратів та ін. Останні отримали з часом закріплення в вигляді коментарів понтифіків, коментарів магістратів тощо.

Іншим видом джерел цивільного права в найдавніший період були закони.

Найбільш важливими з них є Закони XII таблиць, що являли собою першу відому кодифікацію *jus civile* і були основним джерелом відомостей про давнє Римське право. Як писав Цицерон, «... для всякого, хто шукає основ і джерел права, одна книжечка XII таблиць вагою свого авторитету і корисністю воістину переважає всі бібліотеки філософів» (Про промовця. 1.44.195). Тому варто уважно ознайомитись з їхнім змістом та проаналізувати сутність окремих положень.

Однак при цьому слід мати на увазі, що традиція відносить складання Законів XII таблиць колегією децемвірів лише до 451–450 р. до н. е. При цьому і джерело їхнього походження — римські звичаї або запозичення у греків — залишається певною мірою спірним та неясним.

Римська традиція посилено підтримувала міф про грецьке походження цього акту, що знайшло відображення і у викладі Помпонієм історії їхнього створення (Д. 1.2. 2.1-9).

Однак більш справедливою здається версія, згідно якій такий міф виник в той період, коли в Римі вже було модно наслідувати усе грецьке і у пристойному товаристві всіляко підкреслювалося значення грецької культури і її досягнень (до речі, Помпоній жив у II ст. н. е., тобто, саме в цей період). За своїм характером і змістом Закони XII таблиць цілком відповідають рівню розвитку власної римської культури в той період і навряд чи варто було споряджати за ними посольство в Грецію.

Природно, проведення кодифікації в ранній Республіці не припинило процес створення нових законів. Поміж них, зокрема, важливе значення для формування законодавчого масиву мали Закон 445 р. до н. е. трибуна Канулея про шлюби, закони 449 р. до н. е. Валерія і Горація про права римського громадянства, Закон 326 р. до н. е. трибуна Петелія про заборону перетворення римських громадян у боргових рабів, Закон 286 р. до н. е. Аквілія про майнову відповідальність за деякі види приватних деліктів та ін.

Важливим видом джерел цивільного права в цей період була діяльність юристів, що полягала, головним чином, в тлумаченні і роз'ясненні законів. Спочатку це було монополією понтифіків, однак в IV ст. до н. е. вона була порушена, чому сприяли дві обставини:

— публікація в 304 г. Аппієм Клавдієм і Гнеєм Флавієм формул позовів і календаря дат, коли було можливим їхнє подання (Д. 1.2. 2.7);

— дозвіл Тиберієм Корункарієм — першим головним понтифіком з плебеїв — всім бажаючим бути присутніми на його публічних консультаціях (до цього вони були таїною), внаслідок чого юриспруденція стала доступною не тільки втаємниченим.

Вершиною юриспруденції цього періоду є книга Секста Елія (II ст. до н. е.). Її називали «коліскою права», тому що нею було додано тлумачення до Законів XII таблиць, а також приєднані «законні позови» — *legis actiones* — (Д. 1.2. 1.38).

ТЕМА 3. ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ У РАНЬОМУ РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Загальний огляд. Правове становище особи. Familia. Речові права. Делікти. Договори. Спадкування. Судочинство

Звертаючись до характеристики приватно-правових інститутів в ранньому періоді, слід мати на увазі, що *jus civile* ще не завжди чітко розмежовує приватні і публічні відносини.

Однак основні положення приватного права формуються все чіткіше. Поступово починає складатися система інститутів, котра охоплює: особи, речі, способи придбання речей та захисту цивільних прав (позови).

Спроба реконструювати статус осіб стосовно до права найдавнішого періоду пов'язана зі значними труднощами, зумовленими малою кількістю та фрагментарністю джерел. Однак останнім часом з'явилася низка праць, присвячених цим питанням, що деякою мірою полегшує завдання.

Хоча стрункого вчення про статус осіб в найдавніші часи ще не існувало, але деякі його засади були сформовані вже тоді. Передусім це стосується поділу людей на вільних і рабів, характерного для Римського права на всіх етапах його розвитку.

Однак слід мати на увазі, що в ті часи рабство ще мало патріархальний характер. Нерідко воно виникало на підставі самопродажу або продажу членів сім'ї. Це зумовлювало ліберальне ставлення до рабів, встановлення низки гарантій — таких, наприклад, як публічність захоплення неоплатного боржника, встановлення пільгового терміну (60 днів) для задоволення майнових претензій кредитора, трикратне виведення «боржника до претора на коміциум». Тільки при дотриманні цих процедур і після них неоплатний боржник міг бути перетвореним на раба (таблиця III. I–V).

Ліберальний характер рабської залежності відображався і в можливості відпущення рабів на волю. Уже Закони XII таблиць передбачали, що раб може стати вільним в результаті заповіту його хазяїна (XII. 12). Пізніше з'явилися ще два цивільних способи відпущення рабів на волю: віндиктою у присутності магістрату; включенням ра-

ба в ценз римських громадян, який він проходив за розпорядженням свого володаря.

У кожному разі, раби практично не мали цивільної правоздатності (виняток складала делікти). Втім, в цілому їхнє становище ненабагато відрізнялося від статусу інших, підвладних *paterfamilias*, членів фамілії.

Іншим поділом осіб був розподіл їх на римських громадян і перегринів (чужинців). Про перегринів Закони XII таблиць не згадують взагалі, оскільки під дію Римського цивільного права вони, як правило, не підпадали. Спочатку існував лише один засіб дати перегрину можливість брати участь в торговельному (цивільному) обігу в Римі: укладення між ним і римлянином договору про патронат, забезпеченого сакральним захистом. Пізніше почали застосовувати більш надійний (з правової точки зору) договір: фіктивне манципування перегриня під владу римлянина з формальною закріпленою обіцянкою останнього еманципувати перегриня.

Після запровадження у 242 році до н. е. посади претора у справах перегринів їхні права захищалися цим магистратом шляхом використання *jus gentium*. Таке рішення було ще паліативою, але в ньому вже були помітні елементи того підходу, який пізніше надав Римському приватному праву риси універсальності.

Перегринам, як і рабам, протистояв абстрактний громадянин, римлянин, який, здавалося б, повинен володіти повною громадянською правоздатністю (у всякому випадку, якщо йдеться про «батька сімейства»).

Однак слід мати на увазі, що для раннього Римського права характерною є диференціація цивільної правоздатності різних шарів вільних римських громадян, зокрема, для патриціїв, клієнтів та плебеїв.

Патриції, будучи повноправними членами родової організації раннього Риму, володіли усією сукупністю публічних і приватних прав, деякі з них до того ж були монопольного характеру. Наприклад, тільки патриціям первісно належало право окупації земель з громадського фонду (*ager publicus*). Тільки вони могли укладати деякі види шлюбу *cum manu*, що в свою чергу давало привілеї в майбутньому дітям, народженим у такому шлюбі.

Клієнти входили до фамілій і родів патриціїв в якості залежних членів і повинні були виконувати низку обо-

в'язків щодо свого патрона. Однак, в свою чергу патрон повинен був охороняти і захищати клієнтів, що забезпечувалося санкцією сакрального характеру: «Нехай буде переданий богам підземним (тобто прокльону) той патрон, що завдає шкоду (своєму) клієнтові», — говорилося у Таблиці VIII. 21. Окрім права на захист з боку патрона, клієнти мали такий важливий для Риму того періоду елемент цивільної правоздатності, як доступ до громадських земель. Це пояснювалося тим, що вони у даному випадку виступали як члени патриціанської фамілії.

Розглядаючи питання правового статусу осіб, треба враховувати, що плебеї не входили до родової структури раннього Риму. Очевидно тому, що ця категорія громадян почала формуватися пізніше, ніж інші, можливо, за рахунок прибулих після утворення Риму. Тому плебеї, хоча і були вільними людьми, поступалися у правах патриціям. Одне з найбільш істотних обмежень їхньої цивільної правоздатності полягало в тому, що вони не допускалися до поділу земель громадського фонду, хоча останній в період Республіки постійно збільшувався внаслідок вдалих завоювань.

Крім того, вони не могли укладати шлюб з патриціями, були обмежені в формах заповіту (не будучи членами куріатних коміцій не могли виголошувати свою волю на цих зборах) тощо.

В результаті довгої і тяжкої боротьби плебеїв за зрівнення їх у правах з патриціями, двох сецесій на Священну Гору біля ріки Анієн, приблизно в п'яти кілометрах від міста, і загрози третьої сецесії їм вдалося добитися опублікування стародавнього усного права, знання якого раніше було монополією жерців, відміни заборони на шлюб плебеїв з патриціями. Вони також були допущені до розподілу громадських земель.

Таким чином, характеризуючи динаміку правового статусу особистості в Ранньому Римі, можна зробити висновок, що спочатку істотну роль відігравав не поділ суспільства на вільних і рабів, а диференціація вільних громадян в залежності від належності до того або іншого прошарку. Це визначало відношення до головного багатства Риму того часу — громадських земель.

Окрім цього, правове становище вільних римських громадян залежало від їхнього статусу у фамілії, котра була основним осередком давньоримського суспільства.

Для того щоб володіти цивільною правоздатністю, необхідно було бути *persona sui juris* — особою власного права, тобто не знаходитись під владою іншої особи — *pater familias*.

У свою чергу перебування під владою одного «батька сімейства» визначало належність до родинного кола, так звана «агнатська спорідненість». Саме така спорідненість була в основі найдавнішого спадкового права — агнати були спадкоємцями за законом, які мали переваги перед іншими виглядами спадкоємців (Закони XII таблиць. V. 4–5).

Слід звернути увагу на те, що оскільки відносини всередині фамілії будувалися за принципом підпорядкованості її членів одному *paterfamilias*, характерним для раннього періоду цивільного права був шлюб *cum manu*, тобто такий шлюб, при якому дружина переходить під владу свого чоловіка, якщо він «особа власного права», або під владу голови його родини, якщо чоловік є «особою чужого права» — знаходиться під владою батька або іншого старшого родича.

Розглядаючи особливості цього шлюбу, варто проаналізувати права чоловіка, які тут були дуже широкими. Дружина щодо нього була у становищі дочки, усе її майно переходило до чоловіка. Фактично, стосовно до неї чоловік мав таку саму владу, як над дітьми: міг віндикувати її з рук всякої третьої особи, міг віддавати її в кабалу (*mancipium*) і навіть мав право карати її смертю (але слід мати на увазі, що долю дружини вирішував не тільки чоловік, але і члени її роду).

Компенсувалися ці обмеження прав дружини можливістю для неї успадковувати після чоловіка і правом на спадщину (при певних умовах) після агнатів чоловіка.

Крім того, повага і шана, пов'язані зі становищем чоловіка, поширювались і на дружину.

Встановлення шлюбу можливо було одним з трьох способів:

- 1) **Usus** — своєрідне придбання «за давністю користування»: якщо чоловік і жінка прожили разом без перерви більше одного року, то вона переходить під владу чоловіка;
- 2) **Confarreatio** — урочистий обряд сакрального характеру, доступний, очевидно, тільки патриціям. Вчинявся в присутності 10 квіритів, *pontific maximus* і

flamen Dialis. Полягав у виголошенні урочистої формули, переламуванні та вживанні ритуального хліба. Тільки особи, народжені у такому шлюбі, могли займати найвищі посади жерців — *flamen Dialis* та *Rex sacrorum*;

- 3) **Coeemptio** — спосіб, доступний і плебеям. Світський обряд, що нагадував придбання права власності. Однак не можна розглядати його як купівлю чоловіком дружини. Як слідує з Інституцій Гая (I. 114), жінка є суб'єктом, а не об'єктом цієї процедури.

Поступово коемпція стала основною формою встановлення влади чоловіка, доки шлюб «з накладенням руки» не було витіснено шлюбом *sine manu*.

Як згадувалося вище, цивільну правоздатність мав лише «батько сімейства», яким вважався римський громадянин, що не перебуває під владою свого батька або іншого старшого родича. У нього могло не бути дітей — на статус «батька сімейства» це не впливало.

Якщо ж діти були, то вони підкорялися **patria potestas** — батьківській владі, сутність якої вимагає ретельного аналізу.

У Архаїчний період влада батька над дітьми була необхідною — аж до надання йому права вирішувати питання про життя або смерть дітей, народжених в законному шлюбі. Утім, вже Ромулу приписують запровадження обмежень права батька викидати дітей, а також вбивати дітей, що досягли трирічного віку (Діонісій Галікарнаський. 2.15), крім тих, що були винятково потворними (Закони XII таблиць. IV. I).

Батько міг також продавати сина в рабство за кордон («за Тібр»), а в межах Риму мав право віддавати сина іншій особі в кабалу (*mancipium*), що була чимось середнім між свободою і рабством: кабальний зберігав політичну правоздатність, але в цивільній істотно обмежувався — не міг бути стороною в договорах, все придбане майно надходило у власність його господаря тощо.

Однак варто мати на увазі, що це право батька передавати сина в кабалу було обмежене спочатку моральними нормами, а пізніше — Законами XII таблиць, котрі встановили, що коли батько тричі продасть сина, то останній звільнюється від влади батька (IV. 2).

Слід відзначити, що в практиці часів Республіки згадане правило використовували для наділення дорослих

підвладних синів повною цивільною правоздатністю: достатньо було тричі здійснити фіктивний продаж, щоб відбулася еманципація сина.

Таким чином, в період Республіки суб'єктом Римського цивільного права є передусім вільний римський громадянин, «батько сімейства».

Для наявності цивільної правоздатності, що охоплювала право участі у цивільному обігу (*jus commercii*) і право укладати законний шлюб (*jus conubii*), необхідна була наявність трьох статусів: *status libertatis* (свободи), *status civitatis* (громадянства), *status familia* (бути «батьком сімейства»).

Утрата одного з цих статусів тягла за собою відповідне обмеження правоздатності, так зване *capitis deminutio*.

Разом з тим варто звернути увагу на те, що вже Законами XII таблиць були передбачені специфічні обмеження правоздатності, пов'язані з порушенням обов'язку свідка підтвердити факт договору (*intestabilitas*). Така особа визнавалася безчесною і втрачала право бути свідком (VIII.22). Таке порушення в юридичній літературі інколи називають «кривосвідченням». Слід зазначити, що стосовно до розглядуваного періоду це неприйнятно, оскільки покарання за останнє в ті часи було значно суворішим: того, кого спіймали в кривосвідченні, скидали з Тарпейської скелі (Законои XII таблиць. VIII. 23).

Окрім громадян — фізичних осіб, суб'єктами цивільного права були також особи юридичні — організації. Обмеженість джерел не дозволяє судити достатньо впевнено про їхній статус в найдавніший період, однак Закони XII таблиць згадують про правосуб'єктність колегій (VIII. 27), храмів (XII. 4).

Більш чітко ідея юридичної особи була сформульована в другій половині Республіки, коли до складу Римської держави увійшло безліч нових адміністративних одиниць, за якими традиційно визнавалося право на самоврядування. Це — *municipium* — міські громади, котрі раніше були самостійними, а потім увійшли до складу Риму із збереженням того або іншого ступеня відокремленості (Авл Геллій. Атичні ночі. XVI. 13).

Включення цих утворень до складу Риму зі збереженням або наданням їм господарської самостійності було однією з причин віднесення їх до числа суб'єктів приват-

ного права. Саме тому едикт претора визнавав за ними право бути позивачами і відповідачами у суді. Таким чином, муніципії були спочатку наділені процесуальною правоздатністю, яку вони здійснювали через *actores* — представників, що призначалися для кожного конкретного випадку декретом муніципального Сенату. Варто підкреслити, що при цьому *actor* вважався діючим не від декількох осіб, а в інтересах усієї громади, в цілому, як сукупності (Д. 3.4. 2).

Відносини з приводу речей в розглядуваний період ще тільки формуються. Виникає розуміння речових прав як таких, що дають їхнім володарям безпосереднє панування над речами. При цьому речі трактуються як місцево обмежена частина зовнішнього світу, що позбавлена спроби бути суб'єктом права.

З'являється поділ речей на вилучені з обігу і ті, що знаходяться в обігу.

До перших відносили речі, що підлягають релігійній охороні (храми, алтарі, місця поховання вільних людей, міські стіни і комори), речі, що належать державі (в цей період держава розглядалася як суб'єкт тільки публічних, але не цивільних прав), а також речі, що самою природою призначені для загального користування і тому не можуть належати приватній особі (повітря, море і його береги, проточна вода).

Внаслідок своєї специфіки речі, вилучені з обігу, визнаються об'єктами не приватного, а публічного права.

Що ж стосується речей, які знаходяться у обігу (*res in commercio*), то найголовнішим їхнім поділом було розмежування на: *res mancipi* та *res nec mancipi*.

До *res mancipi* відносили землі в Італії, рабів, тварин, що ходять під ярмом і під сідлом, сільські предіальні сервітути. Усі вони могли бути відчужені тільки шляхом особливого, урочистого, суворо формального акту — *mancipatio*.

Усі інші речі були *res nec mancipi*. Передача їх могла відбуватися в спрощеному порядку — *traditio*.

Припускають, що інститут власності спочатку склався стосовно тільки до *res mancipi*, як до речей найбільш цінних в архаїчному господарстві, і лише згодом був перенесений на *res nec mancipi*.

Але слід звернути увагу на те, що саме право власності в розглядуваному періоді ще тільки починає складатися,

про що свідчить, зокрема, той факт, що у архаїчній латинській мові не існувало навіть загально визначених термінів для позначення юридичних інститутів володіння і власності. Більш того, не було чіткого розмежування цих двох інститутів.

Лише поступово формується розуміння права власності як найбільш повного панування над річчю, що допускається цивільним правом (*dominium ex jure Quiritium*).

Особа, що має таке право, може витребувати свою річ з чужого незаконного володіння будь-якої особи, подавши проти утримувача позов *rei vindicatio*. Крім того, власник вправі вимагати від будь-якої особи, щоб вона не перешкоджала користуванню річчю. На цей випадок йому надавався *actio negatoria*. При цьому необхідно мати на увазі, що, судячи з усього, спочатку індивідуалізація власності мала місце тільки стосовно рухомих речей (*res mobiles*).

Нерухомість — земельні ділянки, капітальні будівлі і т.ін., знаходилась у власності родових союзів, а у окремих осіб могла бути лише в тимчасовому користуванні.

Особливу увагу варто звернути на розвиток відносин власності стосовно землі.

При цьому треба не забувати, що громадське землеволодіння ще довгий час залишалось основним видом власності на землю, і практично весь період Республіки точилася боротьба за зміну (або збереження) статусу цих земель.

Внаслідок природних процесів суспільного розвитку громадське землеволодіння з часом все ж розпалося. Однак його заступила не індивідуальна приватна, а колективна власність, що мала родинний характер. Речі належали фамілії і не могли перейти до сторонніх осіб за заповітом, якщо були живі прямі нащадки спадкодавця. Пізніше цей родинний характер власності вижив себе. Вона індивідуалізувалась, внаслідок чого «батько сімейства» отримав право розпоряджатися своїми речами за власним розсудом як за життя, так і шляхом заповіту.

Слід зазначити, що сказане стосується землі і було поширене на інші *res mancipi*. Щодо власності на *res nec mancipi*, яка конституювалась пізніше, то вона, очевидно, відразу виникала як індивідуальна, а родинного характеру не мала.

Треба мати на увазі, що на ранніх етапах розвитку цивільного права, судячи з джерел, ще не існувало прак-

тики визначення змісту права власності через встановлення переліку повноважень, що належать власнику. *Сутність права власності визначалася передусім тим, що воно є найбільш повним пануванням над річчю з тих, які допускаються цивільним правом.*

Слід підкреслити, що йшлося не про «абсолютне», а саме про «найбільш повне панування над річчю, що допускається об'єктивним правом». Це означало можливість його обмеження в інтересах третіх осіб. Перелік таких обмежень в Законах XII таблиць, до речі, вельми широкий (VII. 1–2, 9a–96).

Але характер захисту інтересів власника був абсолютним — за допомогою виндикаційного і негаторного позовів він міг захистити свої права від порушень з боку будь-якої особи. Тому можна говорити про «абсолютний характер» речових прав.

Придбання права власності можливе було з двох джерел: від держави і від приватних осіб, що було своєрідним прототипом більш пізнього поділу засобів придбання права власності на первісні і похідні.

Від держави власність могла бути отримана таким чином: розподіл громадських земель (*ager publicus*); розподіл на тих або інших умовах земель, завойованих Римом, між його громадянами; розподіл рухомих трофеїв полководцем між солдатами, продаж таких трофеїв квесторами з аукціону.

Від приватних осіб право власності могло бути отримане шляхом:

- a) **mancipatio** — урочистий обряд передачі права власності на *res mancipi*, що здійснюється в присутності п'яти свідків — повнолітніх римських громадян і ваговщика — шляхом виголошення спеціальної формули. Дійсність угоди не залежала від фактичної передачі речі, досить було вже одного обряду. Не грала також ролі підстава передачі права власності — купівля-продаж, дарування тощо;
- b) **traditio** — застосовувалася для передачі права власності на *res nec mancipi*. У цьому випадку відбувалася проста передача речі у фактичне володіння іншої особи, поєднане з вираженням волі передати їй право власності на цю річ. Здійснення якого-небудь спеціального обряду не вимагалось;

в) **in jure cessio** — цей спосіб передачі права власності міг бути використаний щодо *res mancipi* і *res nec mancipi*. Сутність його полягала у фіктивному судовому спорі, в якому отримувач заявляв про свої права на річ, а відчужувач визнавав справедливність цих вимог;

г) **usucapio** — придбання речі за давністю володіння. Могло мати місце в тих випадках, коли річ була добросовісно отримана не від власника, або тоді, коли при вчиненні обряду передачі власності були порушення. Допускалося за умов, що спосіб придбання в принципі був правомірним, отримувач був добросовісним (тобто не знав про наявність обставин, що заважають йому стати власником), закінчився необхідний термін добросовісного володіння річчю: два роки — землею, іншими речами — один рік (Закони XII таблиць. VI. 3);

д) **спадкування** — полягало у переході прав на речі від померлого спадкодавця до його спадкоємців. У розглядуваному періоді вже існували два види спадкування: за законом і за заповітом (Закони XII таблиць. V. 3–5).

Зупинимось на питаннях спадкування докладніше.

За даними історичних джерел, провідним було спадкування за законом. Це слідує з того, що первісно власність носила колективний, родинний характер, внаслідок чого *paterfamilias* міг бути носієм права власності, але розпоряджався ним в інтересах фамілії. Після його смерті майно залишалося в родині і внаслідок цього переходило до *sui heredes* — безпосередньо йому підвладних низхідних родичів, а якщо таких не було, — то до найближчих агнатів.

Заповіти могли з'явитися не раніше, ніж була визнана індивідуальна приватна власність. Спочатку Римському праву було відомо тільки два види заповіту: в куріатних коміціях, які задля цього скликалися верховним понтифіком два рази на рік; перед легіоном, що виступає в похід.

За недостатністю цих форм, після прийняття Законів XII таблиць, юриспруденція періоду Республіки вишукує новий спосіб передачі майна у спадок, використовуючи для цього обряд манципації. Власне, передача майна спадкоємцям відбувалася в два етапи: на першому — шляхом обряду манципації заповідач передавав свою власність дов-

ірній особі (немовби спадкоємцю), на другому — повірний, після смерті спадкодавця, передавав речі дійсним спадкоємцям, вказаним заповідачем.

У процесі спадкування власність могла бути передана і третім особам. Це робилося за допомогою легата — заповідального відказу, тобто покладення на спадкоємця обов'язку передати певну частину спадщини у власність іншій особі (не спадкоємцю).

Окрім права власності, цивільному праву були відомі й інші права на речі.

Серед них, звичайно, називають посідання і сервітути.

Посідання — це фактичне панування особи над річчю.

При його аналізі варто замислитися над тим, чи є достатні підстави виокремлення посідання як самостійного речово-правового інституту, а також над існуючою в літературі тезою про те, що посідання (як інститут права) з'являлося раніше права власності.

Насамперед, зазначимо, що посідання не могло виникнути раніше, ніж власність, оскільки саме є похідним від неї.

Інша річ, що посідання у римських громадян виникло раніше, ніж право приватної власності. Але це і природно. Як зазначалося вище, спочатку право власності на громадські землі мало не приватноправовий, а публічний характер. Окремі громадяни могли отримати ці землі тільки в тимчасове володіння, але не у власність. Право приватної власності сформувалося значно пізніше. Тому і виникають розбіжності в визначенні моменту появи посідання і права власності.

Тому тут варто пам'ятати про наявність такої схеми розвитку цих відносин: спочатку виникає власність римського народу на землю, похідним від якої є приватне посідання (право приватного посідання) римських громадян (точніше — фамілій) на окремі ділянки; після цього з'являється приватна колективна власність (фамільна), котра по закінченні досить тривалого періоду римської історії трансформується в індивідуальну приватну власність.

При цьому слід мати на увазі, що сказане (як і вся проблема співвідношення власності і посідання в її тогочасному аспекті) стосується *res mancipi* і передусім землі, як основного об'єкту речових прав. Що стосується інших видів речей, то тут проблема співвідношення власності і посідан-

ня у площині визначення «першості» практично не існувала, а більш значущими були інші аспекти: законність і незаконність володіння, підстави передачі та ін.

Сервітутом називали абсолютне за характером захисту право користування чужою річчю.

Найбільш давніми є сільські предіальні інститути, суть яких полягає в тому, що вони належать власнику «панівної» ділянки. Першими з'явилися такі життєво важливі для сільського господарства сервітути, як:

- 1) право проходу через чужу ділянку (*iter*);
- 2) право проходу і прогону худоби через чужу ділянку (*actus*);
- 3) право проходу, прогону худоби і проїзду возом (*via*);
- 4) право провести воду з ділянки сусіда на свою землю (*aquaeductus*).

Дещо пізніше — в міру зростання міста Рима — з'явилися міські предіальні сервітути, першим з яких певно був — *servitus cloacae mittendae* — право провести через чужу дільницю нечистоти зі свого двору в більшу міську клоаку. Необхідність його Тит Лівій пов'язував з бурхливим і досить безсистемним будівництвом, а точніше, відбудовою Рима після галльського нашествия (V. 42.1–7; VI. 4.5–6).

Слід зазначити, що в розглядуваний період сервітутні права ще розглядалися надто спрощено — фактично під ними розуміли право на частину чужої речі (наприклад, на клаптик чужої ділянки, по якій прокладено стежку для проходу сервітуарія). Тому предіальні сервітути вважалися *res mansipri* і встановлювалися шляхом манципації.

Ситуація дещо змінилася після появи у II ст. до н.е. персональних сервітутів, тобто таких, що пов'язані не з певною річчю, а належать певній особі. За недостатністю джерел неможливо точно визначити перелік сервітутів персонального характеру, що сформувалися в даний період. Однак з певністю можна говорити про існування *usus* — права особи довічно користуватися чужою річчю, а також плодами її для особистого споживання (але не відчужуючи їх).

Засобами встановлення сервітутних прав були:

- *mancipatio* — для сільських предіальних сервітутів;
- *in jure cessio* — для усіх сервітутів;
- *deductio* — обумовлювання сервітуту на річ, що

відчужується, на користь відчужувача при манципації або цесії (Д. 41.3. 4.28);

— легат;

— придбання сервітуту за давністю володіння.

Припинялися сервітути внаслідок:

— загибелі однієї з речей, між якими існував «сервітутний зв'язок»;

— смерті або *capitis deminutio* сервітуарія при персональних сервітутах;

— поєднання в руках однієї особи права власності і сервітуту;

— відмови сервітуарія від сервітутного права на користь власника «обслуговуючої» речі;

— некористування сервітутом на протязі 1 року (для рухомості) або 2 років (для нерухомості).

Захист здійснювався за допомогою *actio confessoria*: сервітуарій міг вимагати від будь-якої особи не перешкоджати йому у здійсненні сервітутних прав. Протилежним йому був *actio negatoria*, за допомогою якого власник міг доводити, що річ вільна від сервітутів.

Ще одним інститутом, що почав формуватися в давньому Римському праві, були *actiones* — способи придбання речей і захисту цивільних прав, котрі з часом отримали ще одне найменування — *obligatio* — зобов'язання.

Розглядаючи ці відносини, варто звернути увагу на цікаву обставину: спочатку виникли не договірні зобов'язання, як це може здатися на перший погляд, а зобов'язання, пов'язані з деліктами, тобто правопорушеннями.

Як відомо, в найдавніші часи державна влада взагалі не втручалася у відносини приватних осіб — реагувати на порушення інтересів було справою самих потерпілих.

Поступово з'являються поняття помсти і відповідальності, що застосовуються як окремими (приватними) особами, так і можновладцями. Прикладами такого роду густо насичена рання історія Риму. Достатньо звернутися до творів Тита Лівія, Плутарха, Корнелія Тацита, щоб уявити собі цю складну суміш «права і неправда».

Однак такому стану речей противився римський розум, який в принципі не сприймав нераціональність, нелогічність, ускладненість відносин. Поступово сформувалися погляди, згідно з якими помста повинна бути замінена якимись діями, спрямованими на усунення кривди.

У найдавніші часи зміна підходів знайшла відображення в тому, що почали допускати усунення помсти шляхом угоди між потерпілим і порушником про те, що останній сплатить певну суму для компенсації порушеного інтересу.

Однак така угода ще не створює зобов'язань: юридичного обов'язку сплатити для порушника не існує, і якщо він не платить, все вертається в первісний стан, тобто, в кінцевому підсумку, все знов-таки може бути зведено до помсти потерпілого.

Нарешті, в ці відносини втручається держава, забороняючи помсту і стягуючи штраф з порушника. Тут вперше виникає юридичний стан повинності: порушник вже юридично зобов'язаний сплатити потерпілому штраф (poena).

Цивільному праву були відомі декілька видів деліктів:

1) *injuria* — замах на особистість. У залежності від характеру порушення Закони XII таблиць передбачали різноманітні види покарання — від допущення помсти за важкі тілесні ушкодження до відносно невеликого штрафу за побої (VIII. 2-4);

2) *furtum* — крадіжка. Тракувалася дуже широко, охоплюючи практично усі випадки свідомого присвоєння чужої рухомої речі, в тому числі і грабіж, і розбій. Наслідки цього делікту розрізнялися в залежності від того, чи був спійманий порушник на гарячому, чи ні. (Див. таблицю VIII);

3) пошкодження майна, не пов'язане з його привласненням, в часи XII таблиць ще регламентувалося за казуїстичним принципом: конкретне порушення — конкретна відповідальність. Наприклад, злісне вирубування чужих дерев тягло штраф — 25 асів за кожне дерево (VIII. 11), навмисний підпал будинку або складених біля нього скирт карався тим, що заковували у кайдани, били батогами і засуджували на смерть (VIII. 10) і т. д.

Крім того, в цивільному праві деліктами вважалися також порушення договорів. Наприклад, за Законами XII таблиць втрата чи пошкодження речей, переданих на зберігання, тягла відповідальність у подвійному розмірі вартості цих речей (VIII. 19).

Пізніше, в III ст. до н. е., окремі казуїстичні рішення були замінені *lex Aquilia* (Д. 9.2. 1), суть якого полягала

у встановленні загального обов'язку відшкодувати збитки, завдані незаконним пошкодженням речей.

Бажаючи отримати загальну картину можна порекомендувати проаналізувати такі характерні риси деліктів у ранньому Римському праві:

- 1) встановлення покарання (майнового обтяження) не завжди пов'язане з наявністю об'єктивної шкоди у потерпілого;
- 2) винність порушника, як правило, не грає ролі для встановлення відповідальності, хоча може враховуватися при визначенні покарання. Важливим є сам факт заподіяння шкоди;
- 3) відсутні єдині критерії визначення характеру і міри наслідків для порушника. Співіснують санкції, що становлять відлуння часів приватної помсти (допущення саморозправи) і такі, що відображають новий підхід держави до регулювання деліктів (встановлення штрафів в розмірі, передбаченому законом, за ті або інші види деліктів).

Звертаючись до аналізу договірних зобов'язань, варто замислитися над тим, чому вони, як згадувалося, з'явилися дещо пізніше за делікти.

Тут слід пригадати загальні закономірності становлення правових інститутів, які полягають в тому, що хоча певні відносини товарного характеру виникають давно, але вони не відразу набувають рис зобов'язань в юридичному значенні цього слова. Порушення договірних обіцянок, обман, шахрайство викликають таку саму реакцію потерпілого, як і будь-яка інша образа — бажання помсти. Тому в найдавніші часи практично не проводяться відмінності між деліктом і невиконанням зобов'язання. Характерно, що навіть після того, як деякі вигляди договорів отримали законодавче визнання, наслідки їхнього невиконання значною мірою ще зберігають риси примітивної помсти: стягнення звертається на особистість боржника, причому при певних умовах кредитор має навіть право на вбивство останнього (Закони XII таблиць. III. 5).

Але оскільки така розплата не завжди влаштовує кредитора, він намагається передбачити стимули до виконання угоди вже при її укладенні.

Так з'являється звичай заручництва, котрий іноді вважають найдавнішим видом договорів Римського права,

своєрідним містком між деліктами та договірними зобов'язаннями.

Іншим достатньо дієвим додатковим засобом забезпечення боржником його обіцянки була клятва, завдяки чому договір набував захисту з боку релігії і забезпечувався внаслідок цього сакральними санкціями.

Уже пізніше деякі види угод починають одержувати визнання і в праві світському: державна влада регулює їхні наслідки і завдяки цьому надає їм юридичного значення, ставлячи їх у ранг відносин гарантованих.

Таким чином, виникає категорія правових зобов'язань, як наслідок угод в цивільному праві, нормами якого передбачається можливість вимагати їхнього примусового виконання. У зв'язку з цим зобов'язання, де права кредитора захищалися за допомогою цивільних позовів, стали називатися цивільними, а зобов'язання, не забезпечені таким захистом, — натуральними. Це означало, що вони є дійсними, але виконання їх може бути тільки добровільним, бо ґрунтуються вони на нормах природного права — *jus naturale* (Д. 1.1. 1.3).

При цьому варто мати на увазі, що впродовж досить довгого часу цивільне право обходилося буквально двома-трьома видами договорів (контрактів), найдавнішим з яких був *пехум*, відомий ще до Законів XII таблиць. За змістом *пехум* — це договір особистої позики, що полягає в отриманні боржником на строк певної грошової суми, яку він по закінченні строку зобов'язаний повернути. Його укладення — це процедура, аналогічна *мансіраціо*, згаданій вище.

Така позика була забезпечена суворими санкціями, спрямованими передусім на особу боржника. (Див. таблицю III. 2–5).

Оскільки можливість таких санкцій, а головне — їхня реалізація — викликали незадоволення більшості населення, *lex Poetelia* 326 року до н. е. вніс в *пехум* істотні зміни: практично було скасовано право кредитора накладати кайдани на боржника, продавати його в рабство і убивати. Крім того, для застосування будь-яких санкцій необхідним було рішення суду.

Після цієї реформи *пехум* втратив привабливість для кредиторів: якщо раніше складність форми компенсувалася можливістю суворих санкцій, то тепер результати, що

допускаються законом, можна було отримати і при більш простих контактах — *stipulatio* і *expensilatio*.

Stipulatio відносять до вербальних контрактів. Це пов'язано з тим, що укладається він шляхом виголошення певної словесної формули, однак не супроводжується якимись спеціальними обрядами. У процесі укладення такого договору майбутній кредитор задає майбутньому боржнику питання: чи зобов'язується останній вчинити якусь дію, на що слідує позитивна відповідь потенційного боржника.

Предметом цього контракту могла бути не тільки позика грошової суми або інших речей, але вчинення практично будь-яких дозволених дій, що вигідно відрізняло його від давнього *пехум* і значно розширювало сферу застосування. Крім того, перевагою *stipulatio* було те, що з'явилася можливість встановлення зобов'язання за участю кількох осіб: з додатковим кредитором (*adstipulatio*) і додатковим боржником (*adpromissio*).

Нарешті, ще однією важливою перевагою стипуляції було те, що завдяки її абстрактному характеру стало можливим *novatio*, тобто оновлення зобов'язань. Для цього досить було вчинити стипуляцію про скоєння тієї ж дії, що була предметом старого зобов'язання, але на нових умовах. Зокрема, так можна було змінити термін сплати боргу, замінити боржника, кредитора тощо.

Expensilatio є контрактом літеральним (або лібральним), тобто таким, що укладається у письмовій формі шляхом записів у прибутковій і видатковій книгах, котрі вів кожний «добрий» батько сімейства.

Спочатку такі записи тільки фіксували видачу і отримання грошей, але з часом ними стали користуватися для встановлення нових зобов'язань. Для цього запис про видачу (і відповідно про надходження) грошей робився майбутніми учасниками контракту до реального платежу, внаслідок чого і виникало зобов'язання про передачу певної суми.

Предметом цього контракту завжди є грошова сума, і цим він поступався стипуляції. Проте для експенсіляції не вимагалася присутність боржника у тому місці, де знаходився кредитор, без чого стипуляція була неможлива. Найчастіше такі договори мали метою новацію, тобто поновлення раніше існуючого грошового зобов'язання. Можливо, їх застосовували і для надання позовного захисту дея-

ким натуральним на той час зобов'язанням, забезпеченим тільки сакральним або моральним захистом (наприклад, договори найму, купівлі-продажу).

Варто ще раз звернути увагу на те, що трьома названими видами контрактів вичерпується перелік договорів цивільного права раннього періоду. Незважаючи на те, що деякі з них з'явилися раніше, інші — пізніше, їх об'єднує спільність рис, характерних для контрактного права раннього періоду:

— всі вони суворо формальні (мають юридичну силу лише в тому випадку, якщо дотримана точно встановлена форма);

— видова відмінність між ними також визначається не змістом, а формою;

— та ж формальність зумовлює їхню абстрактність — дотримання форми договору тягне його дійсність, незалежно від підстави, мети і т. п.;

— усі вони односторонні — одна сторона має тільки права, а інша — тільки обов'язки;

— усі вони мають позовний захист, оскільки є контрактами цивільного права і породжують цивільні зобов'язання.

У розглядуваному періоді переважали дві форми захисту: самозахист і позовний захист, хоча зберігалася апеляція і до сакрального права.

Самозахист відрізняється від самочинства тим, що він на відміну від останнього визнається і допускається законом. Держава не перешкоджає реагуванню потерпілого на правопорушення, але визначає умови і межі застосування такої реакції.

Формами самозахисту у Стародавньому Римі були необхідна оборона — заподіяння шкоди порушнику в процесі вчинення ним протиправних дій (Таблиця VIII. 12) і крайня необхідність — заподіяння шкоди сторонній особі з метою самому уникнути небезпеки, — за умови, що завдана шкода менша, ніж та, що загрожувала (Родоський закон про викидання. Д. 14.2).

Однак, більш характерною формою захисту для цивільного права було вчинення позову (позовний захист).

Позов являв собою право особи здійснювати в судовому порядку вимоги, що їй належать (Д. 44.7. 51).

Хоча в період Ранньої Республіки допускається ще «самореалізація прав» уповноваженою особою в присутності

або під наглядом магістрату (див., наприклад, таблицю III), але поступово все більшого значення набуває «законний» (що підкреслюється і в його назві: *legis actio* — законні позови) цивільний процес.

Характерною рисою легісакційного процесу є те, що він складається з двох стадій: *in iure* і *in iudicio*.

У першій стадії беруть участь сторони і судовий магістрат. Усе трохи нагадує виставу: кожний з учасників займає місце, передбачене мізансценою, і промовляє репліки, передбачені п'єсою. Щоправда, діючі особи цієї вистави вільні у виборі фіналу: відповідач може погодитись з вимогами позивача, і на цьому дія закінчиться; але він може і заперечувати їх — тоді процес переходить у другу стадію, де, власне, і відбувався розгляд справи по суті. Слід підкреслити, що на цьому етапі позивач вже не міг зневажити провадження справи, бо після *in iure* не можна було подавати вдруге позов з тієї ж підстави до того ж відповідача. Це правило діяло навіть у тому випадку, якщо судові рішення чомусь не було прийняте.

Характеризуючи легісакційний процес, передусім варто звернути увагу на розмежування функцій магістрату (спочатку — консул, потім — претори, еділи, префекти колоній тощо) і суддів.

Магістрат приймав участь тільки на першій стадії розгляду спору (а точніше — його фіксації), фактично йому відводиться роль пасивного свідка, що подає свої репліки за розкладом. Крім того, він відповідає за дотримання процедури і всього сценарію. Кульмінацією його участі є фіксація наявності спору і призначення судді.

Суддя є головною діючою особою на другій стадії. Він міг бути призначеним з числа членів судової колегії центумвірів (для спорів про спадщину), децемвірів (при спорах про свободу) або з числа присяжних суддів.

Присяжні судді призначалися магістратом, як правило, з числа запропонованих учасниками процесу кандидатів. Звичайно, це був не професійний юрист. Вимагалися не стільки знання права, скільки добра репутація, довіра до нього учасників спору.

Судді або колегії оцінювали докази, вислуховували сторони та їхніх представників (котрі допускалися у другу стадію слухання справи, але не на першу) і виносили рішення, що оскарженню не підлягало.

Судовий розгляд був обмежений у часі і місці дії. Зокрема, справа не могла бути почата у «несудові дні» за календарем (той самий календар, обнародування якого було не меншою подією в Республіці, ніж видання Законів XII таблиць), у дні народних зборів, ігор, посівів та жнив. Утім, це було цілком виправданим, оскільки процес був відкритим, і важливо було дати можливість всім бажаючим відвідати його. Що стосується місця проведення процесу, то спочатку це було винятковим правом Рима, але в міру зростання держави таку можливість отримали муніципії та колонії.

При вивченні сутності та оцінці значення легісакційного процесу варто звернути увагу на те, що він відіграв у становленні приватного права значно більшу роль, ніж йому часом відводять романісти, коли підкреслюють, як недоліки, його формалізм і консервативність.

Можна припустити, що творці Римського права вчинили дуже мудро, впродовж кількох століть привчаючи громадян до необхідності дотримання судової процедури. Саме на цьому благодатному ґрунті поваги до права змогло з'явитися паростя нового підходу, при якому слідування літері закону змогло відійти на другий план, поступившись місцем духу права, але не беззаконню.

* * *

Тому, хто завершив вивчення першої частини курсу Основ Римського приватного права, пропонуються для підсумкового аналізу такі висновки:

- 1) вести мову про наявність приватного права в Римі часів Ранньої Республіки можна лише умовно, розглядаючи певну сукупність норм *jus civile*, що регулювала стосунки приватних осіб, як антипод іншої сукупності норм того ж цивільного права, яка регулювала відносини за участю приватних осіб і держави;
- 2) майнові і особисті відносини між римськими громадянами регулюються за допомогою цивільного (квіритського) права, обмеженого за колом суб'єктів і за колом об'єктів правового регулювання. Воно є традиційним, консервативним і суворо формальним;
- 3) відносини за участю «неримлян» регулюються *jus gentium* («правом народів»), чому сприяють претори;

- 4) поступово в результаті взаємодії цих систем права на підґрунті традиційних уявлень про добро і справедливість з'являється паростя приватного права.

ЧАСТИНА II КЛАСИЧНЕ РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

ТЕМА 4. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Право приватне та публічне. Підвалини Римського права. Філософія Римського приватного права. Правова думка класичного періоду. Засади Римського приватного права. Джерела Римського приватного права. Кодифікації

Аналіз загальних положень варто почати з аналізу класичної і дуже популярної нині сентенції Ульпіана, котрий зазначав, що вивчення права поділяється на дві частини: публічне та приватне права.

Публічне право — це те, що стосується становища римської держави, приватне — це те, що стосується користі окремих осіб; існують корисне у суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні (Д.1.1.2).

На перший погляд це розмежування здається достатньо чітким.

Але, якщо придивитись, що ж саме, на думку Ульпіана, включає в себе публічне право, то визначеність зникає. Він зазначає, що публічне право включає в себе святині, служіння жерців, положення магістратів. У той же час приватне право поділяється на три частини, бо воно складається або з природних приписів, або з приписів народів, або з приписів цивільних (Д.1.1.2).

Стає очевидним, що критерії розмежування і визначення сфери дії публічного і приватного прав обрано загалом довільно, і отже вони потребують уточнення.

З врахуванням аналізу сентенції Ульпіана в романістичній літературі, можна запропонувати такі критерії розмежування публічного та приватного прав.

По-перше, різниця між публічним і приватним правом у Стародавньому Римі визначалась також тим, що в якості суб'єкта публічного права обов'язково виступає держава, в той час як приватно-правові відносини складаються між окремими громадянами, приватними особами.

По-друге, приватно-правові та публічно-правові відносини різняться, як зазначав В. М. Хвостов, «по своєму внутренньому строю» (якщо приватно-правові норми надають простір вільному розсуду учасників відповідних відносин, то публічне право ґрунтується на тому, що держава звичайно досить жорстко встановлює варіант поведінки громадян та органів держави і «мало залишає простору їхньому вільному розсуду» у різних ситуаціях).

По-третє, має значення так звана формальна ознака. Це означає, що приватно-правові інтереси держава захищає за наявності відповідної ініціативи потерпілої особи. У цьому випадку захист відбувається шляхом позову у цивільному процесі. Але захист публічного інтересу є обов'язком органів державної влади, і ці органи мають вступатися за такий інтерес з власної ініціативи; публічно-правові інтереси при цьому захищаються шляхом адміністративного чи кримінального процесу.

Таким чином, можемо досить чітко поділити Римське право на публічне і приватне.

Проте при цьому слід мати на увазі, що, проводячи розділення права, Ульпіан вів мову не про регулювання відносин, а про поділ права з метою його вивчення. В реальному житті такої чіткої межі не існує.

Тому, розмежовуючи право на публічне і приватне, слід мати на увазі такі обставини:

— поділ Римського права на публічне і приватне має вельми умовний характер;

— проводячи таке «розділення», зустрічаємося зі своєрідним ефектом «перетікання права», який полягає в тому, що в залежності від стану сформованості права, світогляду, соціальних, політичних умов тощо відносини можуть визначатися суспільством то як публічні, то як приватні. Прикладом цього може бути кваліфікація у римському праві крадіжки, шахрайства, навіть, вбивства як приватно-правових деліктів, хоча з часом їх стали відносити до публічного права.

Визначившись щодо поділу Римського права на пуб-

лічне і приватне, маємо з'ясувати підвалини Римського приватного права.

Для цього знову звернемося до першоджерел.

Оскільки Ульпіан розділяв приватне право на три частини: природні приписи (природне право), приписи народів, приписи цивільні (Д.1.1.2), насамперед треба з'ясувати, що значило це розподілення.

Тут треба звернути увагу на те, що на думку Ульпіана, **природне право** — це те, якому природа навчила все живе, оскільки це право належить не лише людям, але й всім тваринам, що народжуються на землі і в морі, та птахам; сюди ж відноситься й спілка чоловіка і жінки, котру ми звемо шлюбом, й народження дітей, їх виховання; ми бачимо, що тварини, навіть хижі, володіють знанням цього права (Д.1.1.1.3).

Jus gentium (право народів) — це те, чим користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для усього живого, а перше — лише для людей (їх відносини) між собою (Д.1.1.1.4).

Крім того, існує **jus civile (цивільне право)**, котре не відокремлюється цілком від природного права або ж права народів, але й не у всьому дотримується їх (Д.1.1.6). Особливість його полягає в тому, що воно регулює відносини тільки між римськими громадянами, тобто обмежене за колом осіб.

Таким чином, співвідношення вказаних видів права, на перший погляд, виглядає як концентричні кола: найменше з них — це цивільне право, котре охоплює тільки відносини між громадянами Риму, затим йде «право народів», котре регулює вже не тільки відносини між римськими громадянами, але й між усіма людьми. Нарешті, найбільше коло відносин охоплює природне право, котре стосується всіх живих істот.

З аналізу цієї системи «концентричних кіл» можна зробити висновок про те, що відмінність між ними полягає у кількості осіб, що охоплюються правовим регулюванням.

Разом з тим, варто звернути увагу на той факт, що між ними практично відсутні якісь особливості за об'єктом правового регулювання та засобами, за допомогою яких це регулювання здійснюється. (Тут треба враховувати, що реально така відмінність, можливо, й була, але про неї не

згадують ні Ульпіан, ні Папініан, ні Паул чи інші юристи, чії судження наведені у I книзі Дигест, де викладено загальні положення про систему Римського права та його складові частини. Тому слід виходити з інформації, що є у наявних джерелах).

Це приводить до висновку про те, що система і класифікація Римського права, наведені у Дигестах, можуть бути зараз, з врахуванням сучасного рівня знань, викладені дещо інакше. Виглядає це таким чином:

Джерелом усього Римського права є право природне як сума уявлень і норм, що стосуються понять «добро», «зло», «справедливість», «злочин», «правомірність» тощо (про деякі з таких уявлень див. у творі Цицерона «Про обов'язки» I.VII. 20–22). Крім того, все Римське право складається з юридичних норм, що містяться у цивільному праві і праві народів (причому, ці норми стосуються не лише інтересів окремих осіб, але й інтересів держави в цілому, тобто цивільне право і право народів є джерелом як приватного, так і публічного права).

Доповнює цивільне право і право народів преторське право. Це право, «котре ввели претори для сприяння цивільному праву чи для його доповнення або виправлення з метою користі для громади» (Д.1.1.7.1).

При цьому для природного, цивільного права або права народів не є визначальною ознакою предмет правового регулювання: вони рівною мірою стосуються як інтересів окремих осіб, так і інтересів суспільства або держави в цілому; в будь-якій з цих систем (груп правових норм) можуть бути норми, що стосуються положення або окремих громадян, або усього римського народу.

Для перевірки виправданості такого судження варто проаналізувати висловлювання Гая, наведені у Дигестах. Він пише: «Усі народи, котрі управляються на підставі законів та звичаїв, користуються частково своїм власним правом, частково правом, що є спільним для всіх людей. Адже те право, котре кожен народ встановлює для себе, є власним правом держави і має назву цивільного права; те ж право, котре природний розум встановив між усіма людьми, дотримується всіма однаково і має назву права народів, тобто воно є правом, котрим користуються всі народи» (Д.1.1.9).

Отже, знов-таки розмежування провадиться не за об'єктом правового регулювання, а в залежності від кола

суб'єктів і, таким чином, цивільне право може однаково стосуватися приватно-правових і публічно-правових відношень, так же, як може стосуватися і тих, і інших право народів, і так, як їх стосується природне право.

Підбиваючи підсумок розгляду складових частин Римського права, варто ще раз у вигляді узагальнених висновків, особливо підкреслити, що такими частинами є:

- природне право;
- цивільне право;
- право народів;
- преторське право.

Сформоване таким чином єдине Римське право розподіляється на право приватне і право публічне, кожне з яких має у своєму складі норми, що належать до тих чи інших названих джерел.

Розмежування приватного і публічного права провадиться за такими критеріями:

- характер інтересів, що захищаються даною галузю права (індивідуальні чи сукупні);
- спосіб впливу на учасників даних відносин (рівність сторін або владний припис);
- правове становище потенційних учасників (приватні, окремі особи або державні органи і т.п.);
- ініціатива застосування засобів захисту (з боку самого потерпілого або за ініціативою органів держави, посадових осіб, покликаних здійснювати такий захист);
- порядок захисту (позовний захист, цивільний процес або звинувачувальне провадження при державних органах, кримінальний процес тощо).

Виявлення сутності і принципових засад Римського приватного права неможливе без характеристики його філософії (тобто, світоглядного пояснення сутності Римського права, його розуміння і покликання, оцінки під кутом зору людського буття, існуючої в ньому системи цінностей).

Приступаючи до характеристики філософії Римського права, слід пригадати, що на ранніх етапах його розвитку світоглядні витоки цивільного права ще не були визначені достатньо чітко, хоча такі категорії, як «добра совість», «громадянська честь», «доблесть», «порядність» вже в період Ранньої Республіки увійшли у плоть і кров римського суспільства.

Формування філософії Римського права починається в останні два сторіччя перед початком нашої ери і триває практично весь період Принципату. При цьому, суттєву роль тут відіграла давньогрецька філософія, зокрема, такі течії, як стоїцизм, епікурейство.

Слід мати на увазі, що деякі автори (наприклад, Джамбатіста Віко) заперечували вплив давньогрецької філософії (етики) на Римське право.

Отже, треба подумати над правдивістю цієї позиції. При цьому варто взяти до уваги такі міркування.

Насамперед, визначаючи характер впливу грецької філософії на формування Римського права, слід враховувати його опосередкованість — те, що положення давньогрецької етики, як правило, знаходили відбивання не безпосередньо в нормах права, як таких, а спочатку слугували генезою давньоримської філософії.

І лише з часом, будучи відображеними римською мораллю і правосвідомістю, через римську юриспруденцію та специфічний інститут преторів, ці положення, набувши нового забарвлення, стали істотним фактором формування права, взагалі, і приватного права, зокрема.

При цьому, слід мати на увазі наявність вже у республіканському Римі морально-психологічного підґрунтя для сприймання ідей грецького стоїцизму.

Важливим було те, що еліністична філософська думка розробила вчення, синтезувала погляди, що відповідали не тільки загальним тенденціям розвитку античних цивілізацій, але й найкращим чином відображали прагнення Риму, його сутність в той час. Справа в тому, що стоїки якраз прийшли до космополітизму і саме у цій якості він перейшов у римську філософію. Таким чином, сприймання стоїцизму, як одного з філософських базисів, давало Риму подвійну вигоду: система моральних цінностей його відповідала римському ідеалу «доброго громадянина» — *vir bonus*, в той час, як космополітизм стоїків трансформувався у звичну для римлян версію про доцільність і необхідність існування їхньої держави, як світової.

У останні роки Республіки починається розквіт стоїчного вчення у Римі. Найбільш відомими його adeptami були Сенека Молодший, Цицерон (погляди якого, втім, були досить еkleктичними), дещо пізніше — Марк Аврелій Антонін. Кожен з них немов би втілював особливості

поглядів певного періоду: кінець Республіки, Принципат, кінець «Золотого Віку».

Тому для кращого усвідомлення впливу стоїків на формування ідей Римського права треба ознайомитися з «Моральними листами до Луцилія» Луція Анея Сенеки Молодшого, де помітна характерна спроба об'єднати принципів положення давньоримських традицій (наприклад, впевненість у існуванні моральної норми як «норми життя») з індивідуалізмом стоїчного ідеалу мудреця; «Бесідами» Епіктета; «Роздумами» Марка Аврелія Антоніна — «імператора-філософа», останнього великого стоїка Риму, котрий, мабуть, найбільш повно виклав стоїчні погляди на державу та право наприкінці Принципату.

Погляди римських стоїків знайшли відображення також у творах Тацита, Плутарха, Светонія.

Однак, тут треба звернути увагу на те, що хоча стоїцизм, як система поглядів, як шкільне академічне вчення, продовжує існувати і у період пізньої імперії, але після Марка Аврелія стоїчна філософія все більше втрачає популярність. Значною мірою це було зумовлено тим, що етичні рекомендації стоїків, які орієнтувалися на вибраного, незалежного від зовнішніх обставин мудреця, не відповідали реаліям пізньої Римської імперії.

Не меншої уваги варта доля іншої популярної у Стародавньому Римі філософської течії — епікурейства — з його доступною ідеєю про те, що для щастя необхідно бути тільки чесним та справедливим і на цій основі можна насолоджуватись життям і піклуватися про власну вигоду.

У Римі ці положення найбільш повно були розроблені Лукрецієм Каром у поемі «Про природу речей». Тому варто ще раз звернутися до цього твору і проаналізувати ті його положення, що стосуються права, стосунків громадянина і держави, фундаментальних принципів філософії Римського права.

При цьому, важливо звернути увагу на те, що за Лукрецієм зміст законів визначається навіть не природою (адже природа одна, а закони у різних суспільствах — різні), а розрахунком на позитивні зміни у розумінні їхньої корисності (Лукрецій Кар. V. 830–835). Природно, що в цьому випадку виникає питання про розуміння «корисності» закону індивідом і суспільством.

Слід зазначити, що в пошуках відповіді на нього Лукрецій виходив з традиційних римських уявлень про по-

рядність, чесність, добро, зло. Разом з тим ці категорії він нерідко модернізує. Зокрема, реформує поняття *pietas* (відданість, шанобливість), що вважалося однією з основ життя римського суспільства.

У найдавніші часи *pietas* означало охорону і вшанування родинних святинь. Пізніше йому було надано характер етичної норми, що вимагає доброго і уважного ставлення до членів своєї родини, до співгромадян, до держави, до римських богів.

Лукрецій позбавив цю норму релігійного аспекту, трактуючи *pietas* як добре (порядне) ставлення до своєї родини і батьківщини, підкреслюючи при цьому, що страх смерті і взагалі релігія руйнують відданість, змушуючи людей зраджувати батькам і батьківщині (Про природу речей. III. 83–86).

Таке розуміння цієї та інших чеснот дозволяє Лукрецію зробити висновок, що краще жити спокійно, підкоряючись іншим, ніж мати турботи, управляючи кимось. А на цьому заснований принципово важливий висновок про примат індивідуалізму (Про природу речей. V. 1127–1128).

Варто звернути увагу на те, що прихильники римського стоїцизму нерідко піддавали епікурейців критиці, але треба враховувати і те, що з точки зору формування основ класичного Римського права ці течії чудово доповнювали одна одну.

Погляди стоїків більшою мірою слугували фундаментом публічного права, маючи своїм стрижнем проблеми взаємовідносин громадянина і суспільства (держави), питання влади, управління тощо, і лише після цього, по допитливості, звертаючись до приватних прав окремих осіб.

Епікурейці ж, навпаки, розглядали проблеми суспільства, ідучи до них від потреб, поглядів, волі окремих індивідів. Тобто визначальними для них були саме окремі, приватні права.

Еклектичний підхід до вирішення проблем філософії права особливо помітний у філософських і політико-правових поглядах Цицерона, котрий, хоча і жив раніше більшості згаданих вище римських філософів, але чудово синтезував (а може, просто не хотів розрізняти) погляди на право представників двох названих течій.

Тому твори цього видатного мислителя, політичного діяча, промовця, юриста і літератора вимагають пильної уваги і досконалого вивчення.

З точки зору оцінки впливу Цицерона на формування філософії Римського приватного права найбільший інтерес являє розуміння ним таких категорій, як «право», «цивільне право», «закон», «добро», «справедливість».

Вельми цікаві в цьому плані його праці «Про закони», «До промовця», «Про обов'язки», де обгрунтовано низку положень, ідей природного права в їх римській інтерпретації, розглядаються співвідношення права взагалі і цивільного права, цивільного права та *jus gentium*, сутність та джерела права, види останніх тощо.

Систему права Цицерон бачив таким чином: *природа, закони, звичаї, прецеденти, справедливі і добрі (aequit et bonum) угоди*.

Згідно з природою дотримуються того, що слідує із спорідненості та *pietas* (відданості, шанобливості).

Закони — це те, що підтверджено волею народу. (Тут ми знов маємо справу з протиріччями у поглядах та визначеннях, які згадувалися вище. У іншому творі закони ототожнювались з правом, що не залежить від волі людей).

Згідно зі звичаєм, виконують те, що є справедливим і без санкції закону.

Прецедент — це те, відносно чого було винесено рішення і про що говориться в едиктах магистратів; спираючись на них, потрібно враховувати, хто був суддею і коли було винесено рішення.

Справедливості і добра слід дотримуватись, оскільки право має на увазі добросесність і суспільну користь.

Нарешті, угоди слід виконувати відповідно до законів, а інколи і просто за домовленістю (Реторика до Геренія. 11.13).

Аналізуючи положення вчення Цицерона про справедливість та несправедливість у праві, варто звернути увагу на те, що основою цього вчення є уява про недоторканість власності, і тому найперший обов'язок полягає в дотриманні і охороні цієї недоторканості. Слушність цього висновку, сформульованого С. Л. Утченко при аналізі трактування Цицерона «Про обов'язки», знаходить підтвердження і при студіюванні промови Цицерона за Цецину, де він проголошує панегірик цивільному праву. На його думку, *той, хто нехтує цивільним правом, відкидає співжиття і загальну користь громадян. Цивільне право необхідно охороняти (берегти), бо якщо воно буде знищене, немож-*

ливо буде дізнатися, що твоє, а що чуже, не буде рівних для всіх прав, ніхто не буде впевненим у тому, що збереже отримане від батька майно, яке розраховує залишити дітям.

Яка користь в набуттях без певності в тому, що збережеш їх по праву власності, яка користь посідання маєтком без встановленого предками права кордонів, права посідання? Адже більшою мірою громадяни одержують спадщину завдяки праву і закону, ніж завдяки тому, хто її заповідав (За Цецину. 25–26).

Отже, знов-таки йдеться про недоторканість власності, що є основою спільного життя і загальної користі. При цьому цивільне право проголошується основою життя суспільства.

З врахуванням засвоєних філософських засад Римського права пропонується критично оцінити поширений варіант перекладу висловлювання Цельса, наведеного Ульпіаном: *Jus est ars boni et aequi* (Д. I. I. Ipr) — як «право є наука про добре і справедливе». Скоріше за все воно повинно звучати так: **Право — є мистецтво добра і відповідності (адекватності, рівності).**

Значення римської юриспруденції для формування приватного права у Стародавньому Римі може бути оцінено з двох позицій.

По-перше, з погляду на участь правників (знавців права) у формуванні розуміння права, його ідей та засад.

По-друге, з урахуванням їх участі безпосередньо у правотворенні, зокрема, через такі форми останнього, як едикти магистратів та офіційні консультації.

Завдяки Дигестам Юстиніана (Д.1.1.2) та деяким іншим джерелам збереглось досить багато імен правників, які зробили значний внесок у розробку теорії права, взагалі, і цивільного права, зокрема.

Оцінюючи доробок римської юриспруденції у створенні теорії приватного права, слід, насамперед, врахувати, що визначальним тут був принцип, за яким перевага у дослідженнях надавалась аналізу конкретних ситуацій, а не дефініціям або абстрактним узагальненням. Він знайшов відображення у відомій сентенції Яволена: «У цивільному праві будь-яка дефініція небезпечна, адже обмаль випадків, коли вона не може бути перевернутою» (Д. 50.17).

Тому розвідки щодо засад приватного права, зазвичай, провадилися на конкретних прикладах, життєвих казусах і, як правило, не мали характеру загальних розмірковувань. Сказане, звичайно, не означає, що теорія права займала взагалі другорядне місце, але теоретичні вибудови були кінцевим результатом досить довгого ланцюжка аналізу реальних (а пізніше й спеціально змодельованих) судових спорів. Хоча й при цьому відчувалась специфіка методології римської юриспруденції, перевагу частіше надавали не складним дефініціям, а класифікаціям, які супроводжувались необхідними визначеннями, поясненнями, тлумаченням тощо.

Щодо визначення (розуміння) юристами доби Принципату, а також їхніми послідовниками поняття права, то з нього слідує ключове значення категорій «*justitia*», «*bonae*», «*aequitas*». Додавши сюди пов'язане з останніми поняття «*fideis*», отримаємо перелік практично усіх визначальних категорій приватного права. Тому саме на еволюції їх трактування можемо розглянути формування концепції Римського приватного права.

«*Jus naturale*» слугувало предметом аналізу для римських правників, головним чином, на двох рівнях — теоретичному — як чинника формування приватного права взагалі; цивільно-прикладному — як підстави для обґрунтування змісту норм позитивного права.

Насамперед, воно у їхньому трактуванні під впливом стоїцизму виглядає як ідеальне право, котре встановлено природним розумом (вищим розумом), а тому є завше справедливим та незмінним і загальним для усіх людей. Зокрема, на це звертали увагу Ульпіан (Д.1.1.1.3; Д.50.17.32), Паул (Д.1.1.11), Гай (Д.4.5.8).

Таке розуміння природного права дало можливість обґрунтувати ряд змін у цивільному праві, погоджуючи зміст норм позитивного права із змістом ідеального права.

Застосовуючи такий підхід, Ульпіан, наприклад, пропонує рішення, що докорінно змінює межі визначення суб'єктів права: «Раб не може бути з точки зору цивільного права стороною у договірному зобов'язанні, однак у природно-правовому аспекті він може і зобов'язувати, і зобов'язуватись» (Д.44.7.14).

Вивчаючи це питання, варто звернути увагу на ще один аспект використання римською юриспруденцією ідей

природного права: усвідомлення того, що будь-яке право складає певну цілісність, пронизану загальними принципами. У зв'язку з тим виникла тенденція, характерна для юриспруденції доби Принципату, — звести все позитивне право у струнку систему інститутів, що перебувають між собою у логічній єдності. При цьому практична спрямованість правників відображалась у тому, що саме приведення права до системи цікавило їх лише тією мірою, наскільки це було безумовно необхідно з практичних міркувань.

З інтерпретацією римськими правниками ідей стоїцизму стосовно приватного стану окремої особи як такого, що слідує з положень природного права, пов'язане й їхнє розуміння, тлумачення ними категорій «*justitia*» та «*aequitas*».

Тут варто визначити своє ставлення до позиції, згідно якій «*aequitas*», будучи конкретизацією та виразом природно-правової справедливості, «*justitia*», слугувала у Римі доби Принципату масштабом для коригування та оцінки права; була орієнтиром у правотворенні; максимую при тлумаченні та застосуванні права. «*Aequitas*», етимологічно позначаючи рівне й рівномірне, у своєму застосуванні до правових явищ у римській юриспруденції набула значення «справедливості», у своєму спеціальному значенні — конкретизації поняття «*justitia*».

Саме так фігурує це поняття у висловах багатьох видатних правників.

Зокрема, Паул зазначав: «*У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість*» (Д.50.17.90), «*Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує*» (Д.39.3.2.5). Марцел наводить таке положення імператора Антоніна: «*Хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надавати допомогу*» (Д.4.1.7рг).

Але також слід звернути увагу на те, що ці поняття, крім того, пов'язані у розробках римських правників періоду становлення приватного права ще й з такими етичними категоріями, як «*bona*» та «*bona fides*».

Власне, самостійне значення має лише друге з названих понять. Що ж стосується першого з цих термінів, то, будучи спочатку синонімом слова «*patrimonium*», що озна-

чало — «все майно», «добро окремої особи», він з часом обернувся на складову частину тих понять, де вимагалось підкреслити етичну виправданість, справедливість рішення, яке не має достатньої опори у цивільному праві, або заповнює прогалину у ньому, або коригує положення застарілих норм. Таких, наприклад, як «*bonorum emptor*», «*bonorum possessio*» тощо. Генетичний зв'язок цього терміна з категоріями стоїчної етики добре помітний у специфічному римсько-правовому понятті «*bonus vir*» — абстрактний зразок порядної поведінки та способу дій.

Нагомість категорія «*bona fides*», куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник, у процесі формування приватного права набула самостійності, існувала, як поняття, приблизно рівно нашому «добросовісність, совісність, сумлінність». Значення її особливо зросло наприкінці доби Республіки, коли, під впливом грецької культури, філософії тощо, розширення світогляду римських правників, починає втрачати провідну роль формальний момент права. Відбувається падіння культу слова, в якому вже вбачають не саму думку, а лише засіб її вияву зовні.

Такий підхід означав відмову від вимог суворой формальності, властивих для цивільного права, протиставлення «*actio stricti iuris*» та «*actio bona fide*», визначення юридичної сили за неформальними (точніше, за «недоконано-формальними») угодами, появу реальних, консенсуальних та інномінальних контрактів і врешті решт формування засад контрактного права та системи захисту цивільних прав, неперевершених й досі.

Варто звернути увагу на те, що вказані етичні категорії — найбільше підґрунтя у Стародавньому Римі в електичних теоріях на базі стоїцизму.

Разом з тим, на формування низки поглядів римських правників мало вплив епікурейство. Насамперед, це стосується поглядів на суверенітет вільної особи, формування принципу рівності прав суб'єктів приватно-правових відносин.

Та найяскравіше вплив епікурейства на правну думку проявився у процесі формування права приватної власності.

Треба взяти до уваги, що останнім часом у літературі ставиться під сумнів наявність у римській юриспруденції уявлень, адекватних сучасному праву влас-

ности. (Суханов Е. А. Лекции о праве собственности.— М., 1991.— С.20–21). Причому такі сумніви виникають навіть у авторів, котрі раніше визнавали існування «знаменитої римської конструкції права приватної власності, рецепованої французьким та німецьким правом». (Наприклад: Савельев В. А. Римское частное право.— М., 1995.— С. 141. Порівн.: Савельев В. А. Некоторые вопросы соотношения права и нравственности: Исторический аспект.— Сов. гос. и право.— 1984.— № 12.— С. 32).

Для з'ясування цього питання варто звернутися до висловлювань Цицерона щодо трансформацій власності на речі: «...перше завдання справедливості — у тому, щоб нікому не заподіювати шкоди, якщо тебе на це не викликали протизаконням; з тим — у тому, щоб користуватись суспільною (власністю) як суспільною, а приватною — як своєю. Адже приватної власності не буває від природи. Вона виникає або на підставі минулої окупації, наприклад, якщо люди колись прийшли на вільні землі, або внаслідок перемоги, наприклад, якщо землею заволоділи після війни, або на підставі закону, угоди, умови, жереба. Таким чином, Арпінська область називається такою, що належить арпінцям, Тускульська — такою, що належить тускуланцям, щось подібне відбувається і при розподілі приватних володінь. Внаслідок цього, — позаяк приватна власність кожного з нас утворюється з того, що від природи було спільним, — нехай кожен володіє тим, що йому припало; якщо хто-небудь інший зазіхне на щось із цього, він порушить права людського суспільства» (Про обов'язки. I.VII. 20–21).

У цьому висловлюванні сконцентровано чи не всі концептуальні питання розуміння права приватної власності та його значення у Римі: розмежовано суспільну та приватну власність, указано на примат першої в давньоримському суспільстві, названі джерела походження приватної власності, а також обґрунтована справедливість її існування та більш високий ступінь порівняно з власністю суспільною.

Слід також мати на увазі, що відсутність загального визначення права приватної власності, тим більше адекватного сучасним уявленням про неї, є цілком логічним для римських правових конструкцій, орієнтованих на розробку конкретних питань, а не на абстрактні визначення. На

цю особливість римської теорії приватного права вже зверталась увага вище, і тут знову маємо справу з тією самою специфікою.

Попри нелюбов римських правників до узагальнень та абстракцій, накопичення уявлень про окремі інститути викликало необхідність визначення системи права, взагалі, і місця в ній приватного права, зокрема.

У цілому система права за Ульпіаном виглядала таким чином:

усе право поділяється на право публічне та приватне. Останнє має своїми джерелами: **jus naturale**, **jus gentium**, **jus civile**. При цьому примат надавався природному праву, котре охоплювало собою й **jus gentium**. Отже природне право та **jus gentium** певним чином протистоять **jus civile** як такому, що обмежене у дії за колом суб'єктів, формами правотворення тощо.

У трактуванні Гаю (I.1.1) їхнє співвідношення має виглядати як «часткове накладення кіл» — «усі народи користуються частково своїм власним правом, частково загальним правом усіх людей». Іноді вважають, що Гай ототожнює **jus gentium** природним правом. Однак такий підхід суперечить розумінню природного права римськими правниками. Тут треба проаналізувати сентенції Ульпіана (D.1.1.1.3), Паула (D.1.1.11) та ін., присвячених визначенню природного права, що дозволяє зробити висновок, що юриспруденція того часу розглядала природне право як підґрунтя приватного права, в той час як **jus civile** та **jus gentium** були юридичним матеріалом для формування останнього.

Оскільки деякі римські правники, наприклад, Паул (D.1.1.11), серед інших значень слова **jus** називають його розуміння як **jus honoarium**, виникає необхідність з'ясування місця та ролі останнього у системі приватного права.

У романістичній літературі, особливо в навчальній, встановилась традиція розглядати **jus honoarium** («преторське право») як складову частину приватного права. Думається, що це не зовсім відповідає тому, як його розуміли римські правники.

Характерно, що у висловлюванні Ульпіана щодо визначення складових частин приватного права (D.1.1.1.2) преторське право не згадується. Його визначення дає Папі-

ніан: «Преторське право — це те, яке запровадили претори для сприяння цивільному праву або для його доповнення чи виправлення у цілях, корисних для громади; воно називається також на честь преторів «*jus honoꝛatium*» (Д.1.1.7).

Сутність преторського права, точніше, діяльності претора змалювали Цицерон та Марціан, котрі характеризували його як «закон, що говорить» (Цицерон. Про закони. III.1.2) як «живий голос цивільного права» (Д.1.1.8). Якщо додамо сюди ще сентенцію Павла про те, що претор висловлює право (рішення), навіть якщо вирішує несправедливо, але йому належить діяти справедливо (Д.1.1.11), то отримуємо досить чітку картину. Думається, що преторське право оцінювалось римськими правниками саме як той інструмент, що забезпечував створення приватного права, формування його головних засад на підґрунті природного права, втілення у життя ідей та положень останнього.

Враховуючи ту обставину, що внаслідок надання Октавіаном Августом *jus respondendi* видатним правникам, сентенції останніх набули значення форми творення права, а також те, що багато хто з них обіймав ті чи інші офіційні посади, можна дійти висновку, що їхні філософсько-правові погляди послідовно втілювались у життя і спричинили значний вплив на характер та зміст норм приватного Римського права.

На підґрунті одержаної і проаналізованої інформації можна перейти до встановлення тенденцій розвитку приватного права та його принципових засад.

Головні тенденції розвитку приватного права можна визначити таким чином.

По-перше, Римське право перестає бути суворо національним, як це було в часи дії цивільного права. За допомогою *jus gentium* все більш широкі прошарки «не римських громадян» залучаються до цивільного обігу, чому сприяє діяльність переґрінського претора. Приватне право перетворюється в універсальну систему права, що охоплює практично всіх приватних осіб на території Риму. Істотну роль тут відіграв едикт імператора Каракалли 212 року, яким римське громадянство було надано всім підданим імперії, таким чином набувши рівну з громадянами Рима правоздатність.

По-друге, право все більш відокремлюється від релігії. Головними стають не сакральні санкції, а юридичні засоби впливу, які поступово замінюють «помсту богів» тощо. Відповідно відбувається зменшення ролі обрядів, клятв та інших елементів сакрального забезпечення зобов'язань.

По-третє, потроху втрачає значення культ слова, відповідно зменшенню ролі релігійних клятв. Перевага надається не зовнішній формі, навіть здійсненій урочисто, а дійсній волі сторін. У спірних випадках при тлумаченні контрактів зміст їх визначається не на основі одного лише волевиявлення, але з врахуванням наміру учасників угоди. У зв'язку з цим позови суворого права (*stricti juris*) поступово поступаються місцем позовам доброї совісті (*bona fides*).

По-четверте, ускладнення цивільного обігу, поряд зі спрощенням форми контрактів, обумовлює утворення більш розвиненої системи договорів, що охоплює різні сфери. При цьому на перше місце виходять контракти, що дозволяють більш мобільно встановлювати права та обов'язки, які не потребують складної процедури укладення та виконання.

Нарешті, характерною рисою приватного права стає диспозитивність норм, які вже не дають вичерпного переліку прав та обов'язків сторін, характеру їхніх дій тощо, а залишають рішення багатьох питань на розсуд сторін.

Розглядаючи тенденції розвитку приватного права Стародавнього Риму, необхідно також звернути увагу на те, що однією з них є зміни у системі форм правотворення.

На другий план відходять правові звичаї, закони народних зборів та плебісцити. Разом з тим зростає значення сенатусконсультів та конституцій принципсів, які займають місце законів. Важливим джерелом права стають едикти преторів, які спочатку своїми позовами підкріплюють норми цивільного права, потім заповнюють прогалини в ньому і, нарешті, включають положення, які змінюють та доповнюють цивільне право.

Крім того, істотно змінюються характер та значення діяльності юристів. У цей період вона здійснюється у різних формах. Серед них можна назвати: *cavere* — складення ділових паперів, формулярів угод і т. п.; *agere* —

поради відносно подання позову і введення його у суді; *respondere* — консультації, відповіді на запитання, що надходять від приватних осіб. При цьому формою правотворення стають висловлювання правознавців, що мають *jus respondendi* — право офіційних консультацій, що надається з часів Августа принципсами видатним, відомим юристам, думка яких стає обов'язковою для суду.

Розглядаючи питання про характер джерел приватного права (форм правотворення), треба окремо звернути увагу на те, що наприкінці Принципату — початку Домінату вони набирають більш застиглого (константного) характеру. Активність правотворення дедалі знижується в силу дії низки об'єктивних та суб'єктивних причин.

Настає доба кодифікацій, створення узагальнених збірок нормативних актів.

Поміж них треба згадати Постійний преторський едикт, що був збіркою преторських прецедентів, Кодекси Григорія, Гермогена.

Особливе місце належить Кодексу Теодосія, що був першим офіційним кодифікованим актом Римського права і являв собою збірку систематизованих та узгоджених імператорських конституцій.

ТЕМА 5. ОСОБИ

1. Фізичні особи

Статуси. Правоздатність фізичних осіб. Правове становище римських громадян. Правове становище латинів. Правове становище перегринів. Правове становище лібертинів. Колонат. Залучення рабів до участі у цивільному обігу (квазіправоздатність рабів)

2. Сімейні правовідносини

Сім'я та родина. Шлюб та його види. Конкубат та контуберніум. Правові відносини подружжя. Правові відносини між батьками та дітьми. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення

3. Юридичні особи

Поняття юридичної особи. Правоздатність юридичної особи. Її реалізація. Види юридичних осіб. Виникнення та припинення юридичних осіб

1. Фізичні особи

Пристаюючи до вивчення питань правового становища осіб, перш за все треба мати на увазі, що суб'єктами приватного права, передусім, визнавались фізичні особи за умови, що вони мають три статуси: свободи, громадянства, «батька сімейства» (не знаходяться під владою іншої особи).

Наявність цих статусів робила особу правоздатною, що означало для неї можливість мати два найважливіші правомоччя: *jus commercii* та *jus conubii*.

Jus conubii означало наявність права укладати законний римський шлюб, створювати римську сім'ю.

Jus commercii полягало у праві вести торгівлю, укладати договори, набувати та відчужувати речі, тобто у можливості приймати участь у торговому обігу. У період Принципату у ньому почали розрізняти окремо право складати заповіт і бути свідком при складанні заповіту (активна тестаментна правоздатність), а також право бути спадкоємцем за заповітом (пасивна тестаментна правоздатність). Крім того, право бути учасником цивільного обігу означало також, що особа є деліктоздатною, тобто здатна сама відповідати за заподіяну нею шкоду.

У сукупності вказані повноваження складали зміст цивільної (приватної) правоздатності римського громадянина.

Втрата одного з статусів тягла обмеження правоздатності, так зване *capitis deminutio*: максимальне — за втрату свободи, мінімальне — за втрату статусу «батька сімейства».

Крім того, треба мати на увазі, що обмеження правоздатності могло стати результатом зменшення громадянської честі, котре у «класичному» Римському приватному праві могло мати місце у випадку *infamia* або *ignominia* — обмеження права виконувати обов'язки, які потребують довіри (бути опікуном, прокуратором, декуріоном і т.ін.), як результат нечесних вчинків (подвійні заручини, ненав'язливе виконання обов'язків в договорах поруки, схову та

ін.). За межами *infamia* було *turpitude*, яке регулювалось преторським едиктом і полягало в обмеженні спадкових прав осіб, що займалися ганебними професіями (повії, актори та ін.).

Слід мати на увазі, що хоча Римському приватному праву не було відоме поняття дієздатності, але разом з тим з'являється чітке усвідомлення того, що не кожна правоздатна особа може сама, своїми власними діями набувати права та обов'язки. Зокрема, до обмежено дієздатних відносять душевнохворих, жінок. (Гай. Інституції. I. 144–145). Обсяг дієздатності зростає в залежності від досягнення відповідного віку: до 7 років особи повністю недієздатні; від 7 до 12 років дівчатка і від 7 до 14 хлопчики — вже можуть укладати угоди з дозволу опікуна; після досягнення цього віку — вони стають, за загальним правилом, дієздатними (природно, при наявності правоздатності), але до досягнення 25-річного віку зберігають можливість попросити собі у претора піклувальника; після 25 років — дієздатність настає в повному об'ємі, якщо до того нема інших правових перепон.

За недієздатних осіб здійснював юридичні дії, набував для них права та обов'язки їхній *paterfamilias*, а при відсутності такого — опікун або піклувальник.

Сказане вище стосується правового становища римських громадян. Правоздатність інших категорій жителів Риму (перегринів, латинів, лібертинів тощо) обмежувалась певними рамками.

Правове становище перегринів визначалося догмою ще цивільного права, згідно з яким вони не могли бути суб'єктами Римського права. Відносини за їхньою участю регламентувалися *jus gentium*, норми якого впроваджував у життя перегринський претор.

Ситуація практично не змінилася і після надання Каракалою римського громадянства усім підданам імперії: усі непіддані — вважалися перегринами з усіма наслідками, що звідси слідує.

Натомість положення латинів після видання едикту Каракала зазнало істотних змін: практично усі вони набули римського громадянства, перетворившись на суб'єктів Римського права. Ця категорія втратила свій особливий статус, за винятком *latini juniani* (деякі різновиди відпущених на волю), що мало значення аж до систематизації Юстиніана.

Певні особливості мав статус відпущених на волю (*libertini*).

Загальне правило було таким, що лібертини набували стан того, хто дав їм волю: відповідно — римського громадянина, латина, перегринна.

Однак з нього були винятки:

1. Навіть вільновідпущеник римлянина не набував політичних прав останнього у повному обсязі. Наприклад, він не міг займати почесні посади.
2. Вільновідпущеник не мав у повному обсязі *jus conubii* (до I ст. не могли укладати шлюб з вільнонародженими, а пізніше — з особами сенаторського звання).
3. Вільновідпущеника з колишнім хазяїном пов'язували відносини патронату, внаслідок яких останній мав право на послуги лібертина, а той не міг звертатися з позовом до патрона.

Тенденції розвитку Римського приватного права знайшли відображення у визначенні приватно-правового становища рабів та колонів.

З розширенням римської держави, ускладненням економічних відносин становище рабів істотно погіршується: вони остаточно набувають статус «знаряддя, що говорить».

Разом з тим, вивчаючи їхній статус, натрапляємо на досить цікаві речі.

По-перше, рабство не розглядається римськими юристами як специфічний римський інститут — і за своєю сутністю, і за правовим режимом.

Як зазначає Гай, «*влада над рабами — є інститут *juris gentium*, бо взагалі у народів ми можемо помітити, що господарі мають над рабами право життя і смерті і що все, що набувається рабом, набувається хазяїном*» (Інституції. I. 52).

Ще більш цікавий наступний фрагмент: «*...але у теперішній час нікому з підданих римського народу не дозволяється жорстоко поводитись зі своїми рабами без законної причини. За наказом імператора Антоніна той, хто безпідставно вб'є свого раба, підлягає не меншій відповідальності, ніж той, хто вбив чужого раба. І навіть надмірна суворість господарів обмежується наказом того ж імператора. Бо Антонін... написав: у випадку, коли б жорстокість господарів видалася нестерпною, їх треба*

примушувати продати своїх рабів в інші руки. І те, й інше є справедливим, позаяк ми не повинні зловживати належним нам правом» (Інституції. I.53).

Особливо прикметною у цих фрагментах є перевірка становища рабів нормами природного права та справедливості.

Не ідеалізуючи ні римських законодавців, ні юриспруденцію в їх ставленні до рабства, варто все ж підкреслити послідовність тенденції застосування критеріїв — у даному випадку принципу справедливості при регулюванні різноманітних інститутів, в тому числі і цього.

По-друге, був не менш важливий момент, на який варто звернути увагу. Це поступова зміна приватно-правового становища рабів (без змін в їх публічно-правовому статусі): хоч вони і надалі не вважалися суб'єктами права, але поступово з практичних міркувань були фактично залучені до участі у цивільному обігу як його суб'єкти. Для цього були використані такі засоби, як надання рабам пекулію, а також преторські позови за договорами, що вони здійснювали.

Сутність рабського пекулію полягала у наданні господарем рабу майна, яке враховувалось окремо від іншого, що належало цьому хазяїну (Д.15.1.5.4).

Рабський пекулій являв собою цікаве і, можна сказати, неоднорівне явище.

З одного боку, він був засобом підвищення зацікавленості раба у результатах власної праці — врешті решт на користь його ж хазяїну, який кожної миті міг забрати назад своє майно.

З іншого боку, пекулій став ефективним засобом залучення рабів до торгового обігу, оскільки наявність у нього відокремленого майна природно підштовхувала до укладення договорів, набуття нового майна тощо. Необхідність створення гарантій для третіх осіб, які вступали в договори з рабами, котрі мали пекулій, призвела до того, що претори почали давати позови до хазяїна, який надав пекулій. Відповідальність рабовласника в цих випадках обмежувалась сумою пекулія (Д.15.1.41).

Цікаво, що стосовно пекулія допускалося виникнення праввідносин між рабом та його хазяїном. Так, якщо пекулій був торговим майном, то хазяїн з його вимогами до раба опинявся в «одній команді» зі сторонніми кредиторами. Більш того, раб також мав право на позов проти

свого хазяїна, якщо той проводив розрахунки з ним неправильно (Д.15.1.9.6).

Іншим засобом залучення рабів у приватний обіг, з визнанням за ними квазіправоздатності, були преторські позови.

Зміст та характер таких позовів найчастіше залежав від виду діяльності раба.

1. **Actio institoria** претор надавав у тих випадках, коли хазяїн назначав раба керуючим своїм підприємством — торговим або іншим. Оскільки хазяїн до речав рабу вести свої справи, на нього лягала відповідальність за дії раба у повному обсязі (Д.14.3.1).
2. Аналогічно вирішувалась проблема виконання зобов'язань за договорами, укладеними рабом — капітаном судна. Тут надавався позов — **actio exercitoria** (Д.14.1.1).
3. **Actio quod jussu** міг бути наданий тоді, коли раб укладав договір на підставі попередньої домовленості свого хазяїна з третьою особою. І в цьому випадку хазяїн відповідав в повному обсязі (Д.15.4.1.1).
4. За **actio de in rem verso** хазяїн відповідав в межах отриманого майна за договорами раба, внаслідок яких це майно перейшло до нього (Д.12.6.13-14).
5. Крім того, хазяїн відповідав за шкоду, заподіяну його рабом іншій особі.

Таким чином, спектр участі рабів у приватному обігу був достатньо широким, що дозволяє говорити про існування у них реальної, хоч і обмеженої, правосуб'єктності.

Досить своєрідним було становище колонів.

У період Республіки і Принципату **колони** — це орендарі чужої землі, але особисто пов'язані з хазяїном землі тільки зобов'язаннями за договором оренди.

При домініаті колони поступово потрапляють у залежність від хазяїв ділянок. Цьому сприяли економічні чинники — кредиторська заборгованість, а також ряд законодавчих рішень. Так, конституцією 322 року вперше передбачалося, що колони можуть бути примусово повернені на самовільно полишені ними ділянки. У 357 році законодавчо було заборонено продавати землю без колонів, що живуть на ній.

У результаті таких змін з'являється нова категорія громадян: не позбавлених правоздатності у сфері цивільно-

правових відносин, але прикутих до землі, на якій вони живуть та яку обробляють.

Складається своєрідний взаємозв'язок між хазяїном ділянки та колоном. Якщо колон покине землю, володар землі має право відкинути його, як відкинував би раба. Разом з тим, хазяїн не може вигнати колона з ділянки, а також не може продати колона без землі або землю без колона.

Таким чином, колонат був своєрідним прототипом кріпацького права, але більш ліберального, більш капіталістичного, більш економічно виправданого та прагматичного виду.

2. Сімейні правовідносини

Хоча норми, що стосуються внутрішньосімейних відносин, залишаються одними з найбільш консервативних у розглядуваний період, проте у розумінні змісту та характеру «батьківської влади» відбуваються поступові, але суттєві зміни.

Разом з тим, вивчаючи це питання, варто звернути увагу на цікавий парадокс, який полягає в тому, що коли загальні тенденції розвитку приватного права визначаються впливом природно-правових концепцій, то «сімейне право» розвивається за своїми внутрішніми законами, опираючись на вплив грецьких поглядів на природу відносин батьків та дітей, але підкоряючись з часом волювним рішенням власної державної влади.

Так, Діонісій Галікарнаський у I ст. до н.е. зазначає істотні розбіжності у статусі дітей за грецьким та римським правом. Для греків вихід дітей з-під батьківської влади сприймався як проявлення природних законів і тому тут не треба було спеціального рішення, волевиявлення позивача. Достатньо було досягнути певного віку, одружитися або бути внесеним у громадянські списки.

Для римської сім'ї цього недостатньо: син залишався під владою батька сімейства до смерті останнього або до емансипації. Причому це стосувалося тільки приватної сфери, бо у сфері публічній, «суспільній», навіть підвладний син міг займати посади магістрата, і при відправленні їм магістратури батько повинен був підкорятися синові, вшанованому суспільною довірою (Д.36.1.13.5). За свідомством Авла Геллія (2.2.1-10) для

римлян так само природним було шанування батьком сімейства сина при відправленні ним магістратури, як і шанування цим сином батька «поза суспільними справами». Причому, шанування у даному випадку включало не лише повагу, але і підкорення батьківській владі (Д.40.2.18).

Таке становище зберігається і в період Принципату, що відображено у відомому «Сенатусконсульті Македона», не визнававшому юридичної сили позик підвласних синів (Д.14.6).

Але поступово держава починає втручатися до внутрішньосімейних відносин. Не скасувавши сам принцип батьківської влади, імператори, починаючи з Августа, поступово розширюють приватно-правову самостійність дорослих «синів сімейства» (слід зазначити, що під цю категорію підпадають не тільки власні сини «патерфаміліас», але і його онуки, праонуки, інші підвладні йому члени сім'ї чоловічої статі).

Для цього використовується таке поняття як *peculium castrens* («воєнний пекулій» або точніше, «табірне майно»). Цей пекулій охоплює те, що син отримав, знаходячись на військовій службі, а також те, що він отримав в дар від батька та інших осіб в цей період (Д.49.17.11). Спочатку він стосувався тільки щодо вояків, але поступово коло даних відносин розширюється. Право на воєнний пекулій з часів Адріана надається ветеранам армії, а з часів доміанату з'являються «квазівоєнні пекулії» — духовний, державний і т.п., суть яких полягає в тому, що майно, отримане на державній службі тощо, вважається належним синові, який має право розпоряджатися ним на свій розсуд — заповідати, укладати стосовно нього договори і т.п. Щоправда, існувала формальна заборона на дарування майна, яке входило до пекулію, іншим особам (Д.39.5.7), але практика виробила достатньо багато винятків з цього загального правила.

Відбуваються зміни у правовому становищі заміжньої жінки, пов'язані з тим, що шлюб *cum manu* поступово був витіснений шлюбом *sine manu*, при якому дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючись для нього юридично чужою, зберігаючи за собою статус, майнові права, які мала до укладення шлюбу.

На заміну вимоги дотримання формальностей при укладенні шлюбу прийшло укладення його шляхом простої

угоди з наступним переселенням дружини в дім чоловіка (Д.23.2.5).

Укладенню шлюбу передували заручини, що здійснювалися шляхом неформальної угоди (Д.23.1.7). Вони встановлювали не лише моральний обов'язок укласти в майбутньому шлюб, але й забезпечувалися майновими санкціями: сторона, що відмовилась від даної обіцянки, втрачала право на повернення зроблених нею з приводу заручин подарунків, в той час як іншій стороні подарунки повертались.

Умови укладення шлюбу:

- 1) існування *jus conubii*, тобто права вступати у законний римський шлюб. Якщо бажаччі вступити у шлюб не мали *jus conubii* (наприклад, наречений — особа сенаторського звання, наречена — вільновідпущена), то шлюб укладений бути не міг, але допускався конкубат — дозволене законом співжиття, що мало метою встановлення шлюбних відносин. Розглядався конкубат як своєрідний «неповноцінний шлюб», при якому особисті та майнові відносини були тотожними шлюбним, але дружина не поділяла соціальний стан чоловіка. Слід звернути увагу на те, що конкубат міг мати місце тільки при відсутності *jus conubii*. У протилежному випадку треба було вступати у законний шлюб або залишатися у фактичних шлюбних відносинах (Д.25.3.7). Від конкубату слід відрізнити контуберніум — шлюбні відносини між рабами;
- 2) досягнення шлюбного віку: 12 років — дівчатка, 14 — хлопчики (Д.23.2.4);
- 3) угода між тими, що вступали у шлюб, та згода на шлюб патерфаміліас, відмову у якій за законом Юлія (4 рік н.е.) можна було оскаржити магістрату. Згода батька сімейства на шлюб була не потрібна, якщо він перебуває у полоні або безвісно відсутній (Д.23.2.10);
- 4) відсутність перешкод до укладення шлюбу, передбачених законом (спорідненості: по прямій лінії — будь-якого, по боковій — між дядьком та племінницею; свояцтва — по прямій лінії, а за християнських імператорів — і по боковій; відносин опіки; іншої залежності, наприклад, жительки провінції від

правителя провінції; не допускався також шлюб між тим з подружжя, хто був винен в адюльтері, та його співучасником).

Шлюб припинявся:

- смертю одного з подружжя;
- відпадінням якоїсь з умов його існування, в тому числі, коли наставало *capitis deminutio*;
- за бажанням чоловіка або дружини або їхньою взаємною згодою на припинення шлюбу (Д.24.2.1-6).

Слід зазначити, що коли для республіканського Риму була характерна свобода розлучення, то в імператорський період з цим явищем велась боротьба, головними засобами якої було встановлення не вигідних майнових наслідків для ініціатора розлучення або особи, винної в припиненні шлюбу (Д.24.3.39).

Після розлучення можна було укласти новий шлюб. Але існували обмеження, встановлені в інтересах дітей від першого шлюбу. Так, якщо батьки вступали у новий шлюб, то майно вважалось належним їм лише на праві користування, а після їх смерті переходило до дітей від першого шлюбу.

Треба звернути увагу на чинники таких заборон, котрі мали метою не тільки захист інтересів дітей, але й призначалися для вирішення більш загального, «глобального» завдання: збереження римської фамілії як господарсько-сімейного об'єднання, забезпечення цілісності та деякою мірою неподільності її майна.

Обсяг та характер взаємних прав і обов'язків подружжя визначався сутністю шлюбу *sine manu*, як шлюбу вільного, заснованого на рівноправності і навіть деякій юридичній «відчуженості» чоловіка та дружини. Вступаючи у такий шлюб, жінка зберігала юридичний стан, що мала до шлюбу. Вона могла укладати з іншими особами угоди, відчужувати та набувати майно.

Разом з тим дещо обмеженим було *jus commercii* подружжя відносно одне одного. Загалом, чоловік та дружина мали право укладати між собою різноманітні види договорів, але один з них — дарування, був можливий лише з істотними застереженнями.

Іноді в романістичній літературі можна зустріти твердження, що дарування між подружжям було категорично заборонено взагалі. Але слід мати на увазі, що в

дійсності це виглядало трохи інакше. Дійсно, існувало загальне правило, згідно з яким дарування між чоловіком та дружиною не мало сили (Д.24.1.1-3). Разом з тим перелік винятків був вельми широким: дозволялось дарування на похорон (Д.24.1.5.8-10), дарування на випадок смерті (Д.24.1.9.2), дарування дружиною чоловікові для просування по службі, а також для необхідних витрат за посадою (Д.24.1.40-42), дарування внаслідок вигнання (Д.24.1.43), а також — на випадок розлучення (Д.24.1.60.1).

3. Юридичні особи

Разом з фізичними особами, суб'єктами приватного права могли бути також особи юридичні, найдавніші з яких згадувалися ще в Законах XII таблиць і найбільш розповсюдженим видом яких в період пізньої Республіки були муніципії. Як вже відомо з попередніх тем, саме стосовно муніципій була розроблена ідея юридичної особи, яка пізніше застосовувалась і до приватних корпорацій. Хоч в деяких правах корпорації були обмежені порівняно з муніципіями (наприклад, вони не могли бути спадкоємцями на відміну від останніх), але в цілому вони трактуються як особи, здатні бути учасниками приватно-правових відносин. Юриспруденція «класичного періоду» достатньо чітко і послідовно розмежовує саму організацію та окремих осіб, що входять до її складу.

У зв'язку з аналізом сутності та значення категорії юридичної особи слід звернути увагу на колізію інтересів, що виникла у цій сфері між державою та фундаментальними положеннями приватного права у процесі утворення юридичних осіб.

У той час, коли приватне право йшло шляхом визнання правоздатності організацій, Римська держава вирішувала для себе проблему свободи спілок.

Якщо в першу половину існування Республіки об'єднання громадян могли створюватися без якихось обмежень, дозволу державних органів і т.п., то вже в останньому столітті до н.е. запроваджено низку обмежень, пов'язаних з політичними, релігійними та морально-етичними міркуваннями.

Так, сенатусконсультом 64 року до н.е. були розпущені всі колегії, які після розслідування магістратів були виз-

нані шкідливими для громадського порядку. Через 6 років вони були відновлені, але ще через 2 роки Сенат знов постановив ліквідувати колегії, що перетворилися у політичні клуби.

Ще далі пішов Цезар, який ліквідував усі колегії та корпорації, крім найдавніших.

Що ж стосується можливості створення організацій — юридичних осіб — на майбутнє, то законом Августа було встановлено загальне правило, згідно з яким для створення об'єднань потрібний був дозвіл Сенату (Д.3.4.1).

Визначаючи види приватних організацій, слід звернути увагу на те, що на початку Імперії починає формуватися достатньо складна система юридичних осіб. Крім вже відомих раніше муніципій та приватних корпорацій, права юридичних осіб визнаються за державою, яка персоніфікується у скарбниці. Ситуація ускладнилася тим, що деякий час паралельно існували дві скарбниці: державна — Римської республіки (*aerarium*) та *fiscus* — казна принцепса, який спочатку вважався приватною особою.

Державна скарбниця (республіканська) була суб'єктом публічного права, але скарбниця імператорська — суб'єктом приватного права. На імператора лягала публічно-правова повинність витратити фіскальне майно на державні потреби. Однак цей обов'язок не відбивався на приватно-правовому статусі принцепса: юридично він був таким самим власником майна, як і всі інші приватні особи. З часом обидві скарбниці було об'єднано в руках принцепса. Завдяки цьому задовольнялась потреба в єдиному центрі державних коштів та в зближенні їх обігу з майном приватних осіб.

Поступово всі джерела державних доходів концентруються не в *aerarium*, а у *fiscus*, яка втілює у собі державу як суб'єкт приватного права.

Слід зазначити, що разом з принциповим визнанням фіска суб'єктом приватного права за ним в той же час зберігаються привілеї, підґрунтям яких було скоріш за все існування у її статусі публічно-правових елементів. Так, майно скарбниці не могло набуватися за давністю володіння, її вимоги до боржників задовольнялися перед іншими кредиторами і т.д.

Крім того, юридичними особами з часом стали установи, поштовхом чому було визнання у 380 році християнства державною релігією. За церковними установами

визнали право отримувати майно за договорами та за заповітом, бути кредиторами, виступати у суді тощо. Потім таку правоздатність поширюють на різноманітні приватні (недержавні) благодійні установи — шпитали, притулки та ін., оскільки вони знаходяться під наглядом церкви.

Загалом, можна зазначити, що Римське приватне право не мало детально розробленого поняття та теорії юридичної особи.

Але була достатньо чітко визначена ідея цього інституту: визнання правоздатності за організацією, відокремленою від правоздатності фізичних осіб, які входять до її складу. Крім того, було розроблено засоби реалізації штучної дієздатності та визначено види юридичних осіб.

Завершаючи вивчення питань правового статусу організацій, варто ще раз проаналізувати головні положення, сформульовані римською юриспруденцією щодо юридичних осіб. В узагальненому вигляді вони виглядають таким чином:

- 1) корпорації у сфері приватного права можуть розглядатися як особи фізичні (Д.50.16.16);
- 2) юридичне існування корпорації не припиняється та не порушується при виході з неї кількох учасників (Д.3.4.7.2);
- 3) майно корпорації відокремлене від майна її членів і належить їй як особливому суб'єкту (Д.3.4.1.1; Д.3.4.9);
- 4) корпорація та її члени мають окремі права та обов'язки і не відповідають за зобов'язаннями одне одного (Д.3.4.7.1);
- 5) корпорація (юридична особа) вступає у правові відносини за участі фізичних осіб, уповноважених на це певним чином (Д.3.4.1.3; Д.3.4.2.3);

Торкаючись питань участі у цивільному обігу фізичних та юридичних осіб, треба згадати про інститут представництва, за допомогою якого дії одних осіб можуть створювати при певних умовах права та обов'язки для інших осіб.

Об'єктивна необхідність в такому інституті в умовах розвинутого торгового обігу при складних економічних зв'язках очевидна, оскільки з'являється можливість укладати та виконувати договори через інших осіб, начебто бути присутнім одночасно в різних місцях.

Однак існує точка зору (наприклад, див.: Новицький І.Б. Основи Римського громадянського права. — М.— 1994. — С.168–169), що у Римі представництво тривалий час не мало помітного розповсюдження.

Але треба взяти до уваги, що представництво на основі закону (обов'язкове), а також на змішаних підставах (добровільно-примусове) було достатньо розповсюджено в період Імперії (наприклад, представництво від імені юридичних осіб, представництво рабом інтересів хазяїна на підставі преторського едикту та ін.).

Тому більш точним буде твердження, що в Римському праві ще не набуло поширення добровільне представництво, в той час як достатньо часто зустрічалися обов'язкове та добровільно-примусове представництво.

ТЕМА 6. РЕЧІ

1. Поняття і види речей та речових прав

Поняття речей. Речі публічні та приватні. Види речей у приватному праві. Сутність поділу на actio in rem та actio in personam (розмежування речових та зобов'язальних прав). Види речових прав.

2. Право власності

Поняття і зміст права власності. Власність індивідуальна та спільна. Власність державна та приватна. Виникнення та припинення права власності. Захист права власності

3. Possessio (Посідання, володіння)

Поняття посідання. Види посідання. Виникнення та припинення посідання. Посесійний захист

4. Права на чужі речі

Поняття, сутність і види прав на чужі речі. Сервітуту: поняття і види. Зе-

мельні сервітути. Персональні сервітути. Емфітевзис. Суперфіцій. Заставне право. Захист прав на чужі речі

Пристаючи до вивчення питань цього розділу слід, насамперед, взяти до уваги, що відносини стосовно речей у приватному праві були регламентовані набагато детальніше, ніж у *ius civile*. Тому і засвоєння відповідних положень вимагає ретельного ознайомлення з низкою першоджерел (Інституціями Гая, Інституціями Юстиніана тощо) та значною кількістю навчальної літератури.

1. У першу чергу, необхідно скласти для себе чіткі уявлення про класифікації речей за Римським приватним правом, оскільки від цього залежить правовий режим останніх та й певною мірою види прав на речі.

Усі речі поділялись на дві категорії: речі сакрального права і речі людського права (Гай. Інституції. 2.2); останні, в свою чергу, поділялись на речі публічні та приватні (Гай. 2.10).

Публічні речі були вилучені з обігу і не могли належати комусь на праві власності, оскільки вважались такими, що належать всьому суспільству громадян (Гай. 2.11).

Що стосується речей приватного права, то вони могли бути: рухомі та нерухомі, подільні та неподільні, прості та складні, родові та індивідуально-визначені, ті, що споживаються, і ті, що не споживаються, головні та другорядні тощо.

У зв'язку зі спробами деяких романістів дати визначення майна стосовно до положень Римського приватного права слід мати на увазі, що римська юриспруденція не виокремлювала таку категорію і не оперувала поняттям «майно», використовуючи інший термін — «*universitas*» — сукупність (Д. 6.1.1). При цьому мова йшла про конкретні ситуації, а не про загальне правило. Наприклад, враховувалась сукупність прав та обов'язків при спадкуванні, сукупність речей та речових прав, що надаються підвладному сину тощо. Тому стверджувати, що в Римі існувало поняття «майно», буде неточно.

2. Найголовнішим в системі речових прав Риму є право власності, яке, стосовно до приватного права епохи Принципату, можна визначити лише вельми приблизно, як встановлення максимально повного володарювання

особи над річчю, доповнене правом визначати юридичну та фізичну долю останньої.

Слід зазначити, що в період Пізньої Республіки цей інститут зазнав істотних змін, що пов'язано з подіями, які відбувалися в житті тодішнього Риму. Зміцнення Римської держави, зростання громадського земельного фонду, в свою чергу, тягне розширення практики надання земельних ділянок з його складу приватним особам. Власність на землю все більше індивідуалізується. Впродовж 121–111 рр. до н.е. з'являються три аграрних закони, якими був скасований принцип невідчужуваності колишніх земель громадського фонду, наданих приватним особам; закріплено права приватного власника землі: *uti, frui, habere, possidere* (користуватися, отримувати плоди, мати, володіти); скасовано обов'язок власників колишніх громадських земель сплачувати земельний податок; закріплена можливість переходу земельної ділянки у спадщину тощо. Таким чином, можна стверджувати, що вже в цей період формується індивідуальне право приватної власності.

Разом з тим було б помилковим вважати, що цей процес скінчився вже на початку нашого тисячоліття. Характер його був вельми складний, а іноді й непослідовний.

Так, індивідуалізація власності, ускладнення пов'язаних з цим відносин на певному етапі ведуть до своєрідного «розщеплення» єдиної колись категорії права квіритської власності. Зокрема, особливості правового режиму мають землі власне римські і провінційні: перші, як зазначалось, звільнені від податку, з провінційних стягується спеціальний податок — *stipendium* або *tributum*. Крім того, в деяких джерелах згадується можливість подвійного «домінія» (володарювання) над рабом: на підставі цивільного права і на підставі права бонітарного.

Таке зовнішнє ускладнення відносин власності призвело до виникнення широко розповсюдженої в романістиці точки зору, згідно якій власність (право власності) існувала в Римському приватному праві у чотирьох видах: квіритська, бонітарна (або ж преторська), провінційна та власність переґринів.

Для з'ясування дійсного стану справ тому, хто вивчає Римське приватне право, варто звернутися до першоджерел. Аналіз їх, а також дані досліджень останнього часу в цій сфері дозволяють сумніватися в правомірності такої диференціації.

По-перше, некоректними є підстави та критерії класифікації. Наприклад, провінційна власність виокремлена тільки за єдиним критерієм, що відрізняє її від римської власності, — оподаткованістю. З деякою мірою умовності сюди можна додати географічний критерій. Але ні того, ні іншого, очевидно, недостатньо для виокремлення відносин у самостійний вид, тим більше, що мова йде тільки про один специфічний об'єкт — землю. Але ж класифікуються не аграрні відносини, а власність взагалі.

Що стосується власності перегринів, то вона виокремлена, згідно з цією позицією, за критерієм масиву нормативного матеріалу, що застосовується. Однак, як зазначалося вище, при формуванні приватного права «цивільне право» і «право народів» практично рівною мірою слугували джерелами формування приватного права, що забезпечувало достатньо надійний захист інтересів іноземців у Римі періоду Принципату.

Стосовно так званої бонітарної, або преторської, власності висновки можуть бути ще більш парадоксальними. Як показують останні дослідження першоджерел, римські юристи, що користувалися юридичною термінологією в її сучасному та чіткому значенні, ніколи не кваліфікували бонітарного господаря речі, як власника. Терміна «бонітарна», або «преторська», власність Римське право не знало. Уперше його використав Теофіл, візантійський юрист VI ст. н.е. у парафразі Інституцій. Що ж стосується сутності «бонітарної власності», то за своїм характером вона є добросовісним посіданням, що є, до речі, підставою для набуття права власності за давністю володіння.

Таким чином, можна зробити висновок про некоректність розмежування у Римському приватному праві декількох видів права власності. Думається, що згадуване «розщеплення» пов'язано не з реальним існуванням кількох видів власності (права власності), а є спробою екстраполювати сучасні підходи, поняття, категорії на давньоримську основу.

Однак справедливим здається висновок, згідно з яким у римській юриспруденції були відсутні уявлення, адекватні сучасному праву власності. (Див.: Савельєв В.А. Римское частное право. — М.: 1995. — С.141; Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. — М.: 1991. — С.20–21).

Тому для розуміння сутності цього інституту у Римському приватному праві треба виходити не з абстракт-

них вибудов, а вказати на характерні риси відповідних відносин.

Зокрема, серед них можуть бути названі:

- 1) безпосередня влада над річчю. Для того, щоб користатися або розпоряджатися нею, власнику немає необхідності звертатися до інших осіб;
- 2) абсолютна влада над річчю, яка, втім, може бути обмежена в інтересах суспільства або третіх осіб (сервітути тощо);
- 3) абсолютний захист прав власника від порушень з боку «всіх і кожного»;
- 4) еластичність права власності — його здатність до відновлення після припинення обмежень, встановлених законом або угодою;
- 5) можливість для власника використовувати позитивні якості речі;
- 6) можливість отримувати та використовувати на свій розсуд плоди, які дає річ, в тому числі — отримувати доходи від її використання;
- 7) можливість для власника розпоряджатися належними йому речами, тобто визначити їх фізичну та юридичну долю;
- 8) можливість (право) власника витребувати свою річ від особи, що утримує цю річ без законних підстав, а також вимагати усунення порушень прав власника за допомогою негативного та прогібаторного позовів.

До переліку повноважень власника не входило посідання, відчуження якого відбулося ще в період Республіки, у так званому передкласичному праві.

Зазначаючи особливості права власності в Римському приватному праві, необхідно звернути увагу на трансформацію засобів його набуття, спектр яких значно розширився.

Насамперед слід зазначити, що всі способи придбання права власності поділяються на первісні, при яких право власності виникає вперше і тому не залежить від прав інших осіб, та вторинні, при яких право набувача ґрунтується на праві іншої особи, виникає з права колишнього власника. До первинних способів набуття права власності відносили: окупацію — присвоєння безгосподарних речей; скарб (тезаурус) — захопані цінності, хазяїн яких не відомий; специфікацію — переробку, тобто створення

нової речі зі старої; ацесію — приєднання речей, коли одна річ стає складовою іншої речі; усусарію — набувальну давність.

До вторинних засобів набуття права власності відносили: набуття речей за договором та набуття речей за спадщиною.

Серед договірних форм набуття права власності в дже-релах класичного періоду ми зустрічаємо вже знайомі з цивільного права манципацію, цесію та традицію, однак значення їх істотно змінюється: перші дві поступово втрачають значення і вже наприкінці Принципату традиція залишається, практично, єдиним договірним засобом набуття права власності. Такий стан речей зберігається до кінця існування Римської імперії.

Припинялося право власності за різними підставами: загибеллю речі, дерелікцією (відмовою власника від речі), відчуженням речі, вилученням речей з обігу, втратою права власності проти волі власника (наприклад, при конфіскації) тощо.

Важливим моментом, що характеризує розвиток права власності у розглядуваний період, була регламентація загальної власності — (*communio* або *pro indiviso*).

Тут треба враховувати, що взагалі у Римському приватному праві з його суверенітетом особистості природним був підхід, при якому носієм прав та обов'язків визнається одна особа.

Однак в практиці виникали питання про можливість існування прав у двох осіб на одну й ту саму річ, про розподіл між ними прав та обов'язків, відповідальності тощо.

Відповідаючи на нього, Цельс-син писав так: «...Не може бути власності або посідання двох у повному обсязі, однак вони мають власність в частці на весь предмет неподільно» (Д.13.6.5.15).

Поступово була сформульована ідея, а потім і загальні положення спільної власності. Її учасники мали право спільного користування речами. Плоди і доходи розподілялись пропорційно часткам у праві власності. Управління та розпорядження спільними речами здійснювались за взаємною згодою.

Істотними гарантіями інтересів учасників спільної власності були два повноваження:

1. Кожний з них міг заборонити іншим розпоряджатися спільною власністю (Д.10.3.28).

2. Кожний міг вимагати поділу спільної власності, крім випадків, коли інтерес самої речі, її якості потребують тимчасового недопущення такого поділу (Д.10.34). У останньому випадку тому, хто хотів поділу, сплачувалась компенсація.

В разі поділу спільна власність припинялася. Ідеальні частки перетворюються на частки реальні, тобто йдеться вже не про частки у праві, а про право власності окремої особи на частину речі.

Досить різноманітною і ефективною була система захисту права власності. Найбільш типовими у ній були три речово-правових позови: віндикаційний, негаторний, прогібіторний.

Віндикація являла собою вимогу власника про повернення своєї речі з чужого незаконного володіння. Іншими словами, це позов неволодіючого власника до володіючого невластника.

За своїм характером це типовий *actio in rem*, відомий ще цивільному праву. Підставою його являвся принцип: де знаходжу свою річ, там її і віндикую. Тобто особа незаконного володілця значення не мала, головним була наявність у нього речі.

Негаторний позов. Сутність його у вимозі усунення перепон в здійсненні права користування своєю річчю, яка на момент порушення знаходиться у власника.

Прогібіторний позов можна також назвати «позовом про заборону на майбутнє». Він був схожим з негаторним позовом, але відрізнявся від нього тим, що міг бути пред'явлений тоді, коли порушення права власності ще не відбулося, але відбудеться в майбутньому (Д.39.1).

До речових позовів відносився також *actio in rem Publiciana*. Розглядаючи його особливості, слід звернути увагу на те, що за змістом цей позов практично був тожним віндикаційному; але стосувався конкретних юридичних казусів. Зокрема, служив для захисту інтересів так званих бонітарних власників і посесорів, яким річ була передана на законних підставах, якщо у набувача не виникло права на цивільний позов (Д.6.2.1-15).

3. Звертаючись до питань такого інституту, як посідання (або як його часто іменують — володіння), треба звернути увагу на особливості його визначення.

Посідання (*possessio*) у Римському приватному праві трактувалося як фактичне володіння річчю з наміром

володіти нею для себе, а не для кого-небудь іншого. Таким чином, для того, щоб певний фактичний або юридичний стан міг бути визнаний посіданням, необхідно існування двох елементів:

- 1) **corpus possidendi** — володіння річчю, тобто можливість у будь-який момент здійснити на неї потрібний вплив (при цьому саме в даний момент річ у володаря може бути відсутня);
- 2) **animus possidendi** — намір особи володіти річчю саме для себе, а не для когось іншого. Якщо такий намір існує, то вже не має значення існування правових підстав. Посідання, таким чином, можливе навіть у недобросовісного набувача. Але якщо особа володіла річчю без наміру володіти нею для себе, то це вже вважалось не посіданням, а простим триманням (**detentio**).

Практичне значення розмежування посідання і тримання було в тому, що посесор мав можливість самостійного захисту — за допомогою преторських інтердиктів, тоді як детентор міг захистити своє право користування речами лише спираючись на право власності особи, що передала йому у користування річ. Тому в тих випадках, коли римські юристи зустрічалися з необхідністю надати детентору захист, який не ґрунтувався б на правах власника, не вимагав звертання за допомогою до власника, вони шляхом різноманітних, частіше штучних юридичних конструкцій підводили тримання під *possessio* і таким чином надавався посесійний захист. Це називалось «посіданням для захисту». Таким шляхом захищалися, наприклад, права заставних кредиторів, секвесторів, прекарних детенторів тощо.

Як вже зазначалося, у приватному праві посідання розмежовувалось з правом власності. Це знайшло відбиток у формулах-характеристиках цих інститутів: *Посідання* — «Я маю річ»; *Право власності* — «Я маю право на річ». Як видно, формула посідання містила вказівку на те, що йдеться не про право, а про фактичний стан речей (але яке, слід зазначити, потрапляло все-таки у сферу правового регулювання, оскільки визначалися права та обов'язки володаря, порядок захисту його прав тощо).

Слід звернути увагу на те, що у Римському приватному праві визнавали існування декількох видів посідання. Як це було прийнято в римській юриспруденції, з прак-

тичних міркувань класифікація проводилась за різними підставами. Так, виокремлювали посідання пряме та похідне, законне та незаконне. У свою чергу незаконне володіння могло бути добросовісним і недобросовісним. Добросовісний незаконний посесор не знає і не повинен знати, що володіє річчю неправомірно, недобросовісний — знає або повинен знати про це.

Характерною рисою *possessio* було те, що воно завжди вважалось таким, що встановлюється вперше і самостійною особою, що бажає стати посесором. Тому всі засоби встановлення посідання відносились до первинних — права законного посесора не залежали від прав попереднього володільця.

Характерними рисами посесійного захисту у Римському приватному праві було використання оперативних адміністративних методів (інтердиктів претора) і відмова від розгляду питань права на річ при вирішенні спорів, пов'язаних з посіданням. В усякому разі претор не визначав правові підстави посідання річчю, а лише давав інтердикт — розпорядження про зберігання існуючого становища.

Існували різні класифікації інтердиктів. Практично найбільш важливою з них була та, де в основу був покладений напрямок дії інтердикту. За цією підставою розрізняли: інтердикти про утримання посідання, інтердикти про повернення посідання, інтердикти про встановлення посідання вперше.

Характерні риси посідання, основні з яких були названі вище, дозволяють зробити висновок, що у Римському приватному праві воно існувало як самостійний інститут, що доповнює право власності, а іноді і протилежний йому. Тому право володіння римські юристи не називали у змісті права власності. Відомо «тріада правомочностей», що служить в багатьох системах права основою визначення права власності, як сукупності прав володіти, користуватися та розпоряджатися річчю, з'явилася пізніше.

4. Разом з правом власності вдосконалювався інститут **прав на чужі речі**, який почав формуватися ще в цивільному праві, але набув довершеності вже у період Принципату.

Права на чужі речі за Римським приватним правом з деякими застереженнями можна поділити на дві групи:

1. Права користування чужими речами. Це, головним чином, сервітутути, які могли бути персональними або предіальними, а також емфітевзис та суперфіцій, що являли собою обмежені речові права на землю.
2. Права розпорядження чужими речами, до яких відносили іпотеку, сутність якої в тому, що кредитор мав право реалізації заставленого майна для задоволення своїх майнових інтересів у випадку неповернення боргу.

Поміж названих видів прав на чужі речі варто звернути увагу на ті, які було сформовано пізніше, за допомогою преторського права, і які більшою мірою відображали особливості концепції Римського приватного права. Це — емфітевзис та суперфіцій.

Емфітевзис (*jus in agro vectigali*) з'явився в результаті трансформації орендних відносин. Свого часу держава, муніципії, приватні особи здавали свої землі за платню для сільськогосподарського використання. Ці відносини забезпечувалися персональними позовами, але з часом преторським правом захист з персонального перетворився у речовий, абсолютний (Д.6.3.1-3).

Емфітевзис був відчужуваним, безстроковим («на сто або більше років»), передавався у спадщину, забезпечувався преторським захистом від порушень з боку «всіх і кожного».

Щодо здійснення прав емфітевтою існували обмеження, пов'язані зі специфікою предмета емфітевзиса. Зокрема, не можна було вільно продавати таку землю, допускаючи її погіршення тощо.

Суперфіцій являв собою право забудови — зведення на чужій ділянці своїх будівель. Якщо такі ділянки передавались під забудову державою, це відносилось до публічного права. Але якщо це робили муніципії або приватні особи, виникали приватно-правові відносини. Як і емфітевзис, суперфіцій спочатку формувався за зразком оренди, права сторін захищалися персональними позовами. Але з часом претор, враховуючи специфіку відносин, тривалість користування ділянкою, виокремив його з договорів оренди і надав речовий захист — спочатку за допомогою інтердикту, а пізніше — позова, аналогічного віндикаційному. При цьому суперфіціарій отримував захист від порушень з боку будь-якої особи. Таким чином, суперфіцій з персонального права перетворився у речове.

Як і емфітевзис, він був відчужуваним, безстроковим, переходив у спадок і був забезпечений абсолютним захистом.

ТЕМА 7. СПОСОБИ ПРИДБАННЯ РЕЧЕЙ

1. Спадкування

Поняття та види спадкування. Спадкування за заповітом. Спадкування без заповіту (спадкування за законом). Обов'язкове спадкування. Прийняття спадку та відмова від спадку. Легат, фідейкоміс та суміжні спадкові інститути. Захист спадкових прав

2. Зобов'язання. Контракти

Поняття та види зобов'язань. Поняття та класифікація контрактів. Загальні умови та порядок укладення контрактів. Припинення контрактів. Забезпечення контрактів. Виконання контрактів. Відповідальність за невиконання контрактів. Окремі види контрактів: вербальні, лібральні, реальні, консенсуальні, інномінальні

3. Позадоговірні зобов'язання

Поняття квазіконтрактів та їх види. Ведення справ без доручення. Безпідставне збагачення. Делікти. Квазі-делікти

1. Спадкування

Знайомлячись з цією темою, варто звернути увагу на істотні зміни, що відбуваються у спадкуванні, котре займає проміжне становище між правами на речі та способами придбання речей.

Головним залишається спадкування за заповітом, який за сутністю є одностороннім правочином, виявом волі спадкодавця. Але у порядку складання заповіту відбуваються зміни.

Якщо цивільне право було орієнтованим на усну форму, то зараз переваги надаються письмовій формі заповіту, котрий складають на дощечках, що покриті воском, та скріпляють потім печатками і підписами свідків. Заповіт отримує найменування *testmentum*, яке зберігається за ним і надалі. При цьому, крім зовнішніх змін, відбувається трансформація суті тестаменту: з доповнення до іншого договору, як це було у цивільному праві, воно перетворюється у власне розпорядження майном.

Вимога дотримання форми заповіту не стосується, однак, воєвків, котрі зберігають право висловити свою волю у будь-якій формі, причому це заповідальне розпорядження зберігає чинність протягом року після почесної відставки того, хто його вчинив.

Поряд з приватними заповітами у період домінувати з'являються заповіти публічні, котрі складаються за участю органів державної влади (магістрата, суду і т. п.).

Якщо небіжчик не залишив заповіту або останній було визнано недійсним, застосовувалось «спадкування при відсутності заповіту». У літературі його іноді називають «спадкуванням за законом», але це не точно, оскільки регламентувалось таке спадкування не лише власне законом, але й преторським правом.

Саме у «постійному едикті» було передбачено існування чотирьох черг спадкоємців.

До першої належали всі діти покійного, а також особи, які прирівнювались до дітей (наприклад, усиновлені). Причому до спадкування закликались не лише підвладні, але й емансиповані діти. Отже, спадкоємцями могли бути як агнати, так і когнати.

Другу чергу складали усі агнати, що не попали до першої черги. Сюди ж зараховували патрона вільновідпущеника.

До третьої черги належали когнатські родичі спадкодавця, але не далі шостого ступеня. Крім того, у цьому класі спадкоємців діти спадкують після матері, так само як і вона після них.

Нарешті, до четвертої черги належав переживший з подружжя.

Динаміка законодавства у цій галузі й надалі зберігала головну тенденцію: когнатські родинні зв'язки все більше враховуються при спадкуванні, а агнатська спорідненість втрачає значення.

Кожна попередня черга спадкоємців усувала наступну. Загалом при спадкуванні діяло правило рівності часток — або загальної для всіх, або в межах покоління (при спадкуванні дітьми частки батька за правом представництва).

Якщо ж спадкоємців не було взагалі, спадок визнавався виморочним і належав державі (в період домінувати — іноді церкві).

Слід звернути увагу на те, що існувала своєрідна «перехідна» форма між згаданими вище двома видами спадкування — так зване обов'язкове спадкування, котре слугувало засобом обмеження й розумного коригування свободи заповідальних розпоряджень в інтересах сім'ї та суспільства.

Обов'язкове спадкування мало два прояви: формально-необхідне спадкування (полягало у вимозі дотримання спеціальної процедури усунення від спадкування прямих спадкоємців першої черги, якщо спадок мав перейти до сторонньої особи) та матеріально-необхідне спадкування (полягало у встановленні обов'язкової частки, тобто обов'язковому виокремленні найближчим родичам певної частки спадку — не менш, ніж чверть, того, що їм припало б по закону).

Спадок відкривався у момент смерті спадкодавця. Прийняти його можна було шляхом відповідної заяви або вчинення дій, що підтверджували б вступ у права спадкоємства. Крім того, претор визнавав спадкоємців такими, що прийняли спадок, якщо вони звертались до нього із заявою про введення їх у посідання.

На відміну від цивільного права, котре не обмежувало строк для прийняття спадку, преторський едикт передбачав, що воно має бути прийнятим протягом року після смерті спадкодавця.

Загальним правилом було універсальне правонаступництво при спадкуванні. Разом з тим були відомі й випадки сингулярного правонаступництва. Крім відомого ще цивільному праву легата, такий вид правонаступництва мав місце також при іншому виді заповідального відказу — фідейкомісах, котрі виникали внаслідок неформальних доручень, прохань помираючого передати щось або зробити щось на користь третьої особи. Спочатку такі доручення ґрунтувались лише на порядності спадкоємця, але з часів Августа забезпечення їхнього виконання покладалось на магістратів.

До заповідальних відказів близьким за сутністю було так зване дарування на випадок смерті, за яким угода про дарування набирала чинності лише після смерті того, хто дарує, і за умови, що він помирає раніше обдарованого.

Крім того, особливим випадком передачі частини спадку особі, що не є спадкоємцем, була *mortis causa capio*. Суть його полягала в тому, що спадкоємець у заповіті призначався з умовою, що він передасть щось певній особі. Набути права спадкоємця можна було лише за умови виконання цього розпорядження. Однак вигодонабувач, на відміну від легатарія чи фідейкомісарія, не міг вимагати виконання цього розпорядження.

2. Зобов'язання. Контракти

Пристаючи до вивчення цієї темі, варто звернути увагу на тенденції розвитку зобов'язань у Римі, котрі виглядали таким чином:

1) зобов'язання групуються у види. Підставами виникнення зобов'язань є контракти та делікти (Гай. I.3.88);

2) відбувається поступове послаблення формалізму. Тепер система зобов'язань приватного права охоплює не лише формальні (вербальні та літеральні) контракти, але й неформальні, реальні, консенсуальні та інномінальні контракти. При вирішенні спорів щодо використання угод вже враховується не лише формальне вираження волі, але й те, що сторони дійсно мали на увазі. За наявності вад волі можна розраховувати на визнання угоди недійсною;

3) невиконання договірних зобов'язань тягне не особисту, а майнову відповідальність боржника. Майновий аспект зобов'язання стає головним, визначальним.

Грунтуючись на розумінні суті зобов'язань, сформульованому Паулом: «Сутність зобов'язань не у тому, щоб зробити якийсь предмет чи сервітут нашим, але у тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити» (Д. 44. 7. 3. Pr.), можна визначити характерні риси зобов'язань у Римському приватному праві.

До них, зокрема, можна зарахувати:

- персональний характер захисту;
- спрямованість на вчинення активних дій (за певних умов це може супроводжуватись також обов'язком утримуватись від протидії уповноваженій особі);

— наявність конкретного правового зв'язку: кредитор — боржник;

— динамічність, тобто спрямованість на зміну існуючого стану.

З врахуванням цих ознак зобов'язань, властивих їм у Римському приватному праві, можна дати їхнє визначення.

Зобов'язання — це правовий зв'язок між суб'єктами права, внаслідок якого одна особа (дебітор, боржник) має щось дати, зробити або надати іншій особі (кредитору) під загрозою застосування у випадку невиконання цього обов'язку засобів судового захисту.

Головною підставою виникнення зобов'язань були контракти. Слід мати на увазі, що римська юриспруденція не вбачала доцільності створення «загальної частини» зобов'язального права, внаслідок чого в джерелах не йдеться про виникнення, припинення, забезпечення зобов'язань взагалі, а зроблено це лише стосовно контрактів. При цьому під контрактами мали на увазі угоди сторін (договори), забезпечені позовним захистом.

У період Принципату було зроблено спробу створити більш загальне, ніж «контракт», поняття, оскільки останнім не охоплювались домовленості, що не були забезпечені позовним захистом. Так виникла категорія «*solventio*» — згода, домовленість, котра охоплювала контракти-договори, які забезпечувались позовним захистом, і пакти — неформальні угоди, що такого захисту не мали (Д.2.14.1.3).

Контракти завжди являли собою двосторонні угоди, оскільки мова йшла про узгодження волевиявлень як мінімум двох сторін, спрямованих на встановлення того правового зв'язку, котрий складав зміст зобов'язань (Д.2.14.1.2). При цьому слід враховувати, що поняття правочину римською юриспруденцією не вживалось взагалі.

Але в залежності від розподілу прав та обов'язків між сторонами розрізняли контракти односторонні (одна сторона має лише права, інша — лише обов'язки) і синалагматичні (взаємні, двосторонні, багатосторонні), де кожна з сторін має як права, так і обов'язки. При цьому синалагма могла бути як досконалою, так і недосконалою. За досконалої синалагми контракти були двосторонніми з моменту укладення угоди (наприклад, купівля-продаж) (Д.19.1). Недосконала синалагма мала місце тоді, коли контракт спо-

чатку був одностороннім, але потім став взаємним (наприклад, доручення, в процесі виконання якого повірений зробив якісь витрати в інтересах того, хто довіряє) (Д.17.1.1.4; 17.1.20). Синалагматичні контракти, котрі міцніше зв'язували сторони і створювали кореспондуючі інтереси, більше пристосовані для обслуговування торгового обігу суспільства з розвинутою економікою. Тому з'явилися вони пізніше за жорстко формальні контракти старого цивільного права, але саме внаслідок своєї прогресивності витіснили з юридичної практики односторонні контракти. Останні зустрічаються у розвинутому приватному праві хіба що як виняток.

Вивчаючи контрактне право Риму, слід звернути увагу на найбільш характерні його особливості.

По-перше, контрактом визнавалась не будь-яка угода сторін, а лише та, що була забезпечена позовним захистом.

По-друге, Римське право у своєму розвитку пройшло процес відмови від занадто жорсткого формалізму. У подоланні схематизму контрактного права вирішальну роль відіграло запровадження інномінальних контрактів, що знаменувало собою справжній прорив у цій галузі. Ця категорія контрактів, що ґрунтувалась не на встановленні переліку договорів, а на описі характеру дій (даю, щоб ти дав; даю, щоб ти зробив; роблю, щоб ти дав; роблю, щоб ти зробив), створювала чудові можливості для прояву ініціативи сторін та правотворчості юриспруденції на підґрунті загальних принципів та норм контрактного права.

По-третє, контрактне право протягом свого розвитку докорінно змінилося і щодо форм укладення договорів, і щодо їх тлумачення та захисту. Якщо більш давні вербальні та літеральні контракти, відомі ще цивільному праву, ґрунтувались на так званих позовах суворого права, то більш пізні реальні, літеральні та інномінальні контракти були більш гнучкими і забезпечувались позовами «доброї совісті».

Як зазначав Гай, розгляду судів «по добрій совісті» підлягали позови про купівлю-продаж, найом, ведення чужих справ, доручення, схов та ін. (Інституції. 4. 62). Поступово, під впливом грецької філософії у її римській інтерпретації, за допомогою преторського права починає формуватися ідея переважання наміру (волі) над словом (волевиявленням). Набувають правового значення вади

волі (формування її під впливом омані, загрози, насильства тощо), як підстави визнання контрактів недійсними.

Вагомим досягненням римської юриспруденції у галузі контрактного права було створення достатньо чіткої системи забезпечення виконання контрактів. Вона охоплювала: завдаток, поруку, штраф та заставу. Остання існувала у вигляді ручного закладу (*pignus*), коли річ передавалась у посідання залоготримача-кредитора, та *ипотеки* — застави нерухомості, котра залишалась у посіданні боржника-заставадателя, але могла бути реалізованою на вимогу кредитора у випадку невиконання забезпеченого нею зобов'язання.

Розглядаючи питання забезпечення виконання контрактів, слід враховувати, що поряд із застосуванням спеціальних заходів, виконання контрактів забезпечувалось можливістю застосування заходів відповідальності за їх невиконання або неналежне виконання.

Тут варто звернути увагу на таку характерну для розвитку приватного права тенденцію, як перенесення центру ваги покарання з особи боржника (як це було у цивільному праві) на його майнову сферу (преторське право) шляхом встановлення відповідальності у вигляді компенсації інтересу кредитора.

Належної уваги потребує розгляд положень про умови майнової відповідальності боржника за невиконання договірних зобов'язань, що належать до найбільш складних у галузі Римського контрактного права.

Аналіз джерел дозволяє дійти висновку, що, по-перше, умовою відповідальності була протиправність дій боржника. Якщо ж дії його відповідали вимогам договору та закону, то про відповідальність не йшлося.

По-друге, відповідальність не наставала, якщо порушення контракту не тягло порушення інтересу кредитора. Варто звернути увагу на специфіку цього поняття у Римському праві. На відміну від сучасних систем законодавства, що оперують категоріями «шкода», «збитки» тощо, воно використовувало термін «інтерес кредитора», котрим позначали різницю між тим, що кредитор мав чи збирався отримати внаслідок виконання контракту, і тим, що отримав у кінцевому підсумку.

За характером інтересу розрізняли: зменшення того, що було (*damnum emergens*), та неотриману вигоду

(*lucrum cessans*). Саме сукупність цих елементів і складала інтерес кредитора: «Мій інтерес те, чого мені не вистачає, і те, що я міг би придбати» (Д. 46. 8. 13).

Разом з тим варто враховувати, що широко трактуючи поняття «інтерес кредитора», римська юриспруденція встановила й певні його межі. Відправним тут було те положення, що оцінка інтересу має бути об'єктивною, тобто справедливою для всіх: «Цінність речей визначається не симпатією і особистим інтересом окремих осіб, а їхнім значенням для суспільства» (Д. 9. 2. 33).

Третьою умовою відповідальності нерідко називають вини, посиляючись при цьому на положення Інституцій Гая: «... не підлягає покаранню той, хто заподіяв шкоду випадково, без вини чи умислу» (3. 211).

Проте таке твердження є неточним. По-перше, наведене висловлювання Гая стосується вбивства, тобто публічного делікту. По-друге, висновок обґрунтовується цитатою, котра є лише частиною сентенції Гая. Однак повний її текст орієнтує на можливість застосування відповідальності, якщо є спеціальний закон, і незалежно від вини. Ще більшою мірою це стосується відповідальності у контрактному праві, де її підставою могла бути також *custodia* (порушення обов'язку дотримуватись найвищої міри дбайливості, яка виходить за межі звичайних вимог до виконання зобов'язань).

Слід зазначити, що римська юриспруденція не виробила загального поняття вини, залишивши таку можливість коментаторам і надаючи перевагу, як звичайно, оперуванню конкретними категоріями. Тому можна вести мову лише про принциповий підхід до розуміння вини у Римському приватному праві.

Тут варто зупинитися на аналізові досить поширеної у романистиці тези відносно того, що римська юриспруденція класичного періоду ототожнювала вину та протиправну поведінку. Вона ґрунтується на висловлюванні Паула: «... якщо особа дотримувалась усього, що треба, ... то вина відсутня» (Д. 9. 2. 30. 3). Однак, як і у попередньому випадку, тут варто звернутися до тексту першоджерел, оскільки маємо справу з цитуванням поза контекстом. Аналіз повного тексту цього та інших фрагментів Дигест та Інституцій Гая дозволяє з достатньою впевненістю стверджувати, що римська юриспруденція, не користуючись узагальненим поняттям вини, в той же час цілком

чітко трактувала винність як суб'єктивне ставлення особи до своїх протиправних дій.

Варто також звернути увагу на те, що у Римському праві склалась досить складна класифікація форм (видів) вини.

Найбільш тяжкою з них вважався *dolus* (умисел) — навмисне вчинення протиправних дій. Був більш характерним для деліктів. В контрактному праві мав значення як вада волі при укладенні угод (Д. 4. 3).

Більш характерною для приватного права взагалі і для порушень у галузі контрактного права була *culpa*, що, власне, і означає — «вина».

Трактувалась вона як недбалість, необережність, що потягла негативні наслідки, і розглядалась як протилежність *diligentia* (передбачливість), котру мав виявляти учасник контракту, щоб забезпечити виконання своїх прав та обов'язків.

У свою чергу, розрізняли два ступені такої вини: *culpa lata* (тяжка вина, **груба необережність**), коли порушник не виявляв елементарної турботи, обережності, якої можна очікувати від будь-якого хазяїна, і *culpa levis* (легка вина, **проста необережність**). *Culpa lata* враховувалась лише у контрактах *bona fidei*, але зате мала таке ж значення, як і *dolus*.

З цього приводу Цельс розмірковував так: «Висловлювання Нерви, що надто груба вина є умислом, не подобалось Прокулу, а мені здається найправдивішим. Бо якщо хтось не є дбайливим такою мірою, якою того вимагає природа людей, то він визнається таким, що діє на шкоду іншому...» (Д. 16. 3. 32).

Що стосується *culpa levis*, то тут картина була більш складною, оскільки існувало два критерія оцінки ставлення порушника контракту до своїх дій: абстрактний та конкретний.

Загальним правилом було врахування абстрактного критерія — міри дбайливості, властивої такому собі абстрактному доброму *paterfamilias*.

«Абстрактна вина» мала значення як умова відповідальності у контрактах, де зобов'язання являли інтерес для боржника. Наприклад, при безоплатному користуванні чужим майном (Д. 13. 6. 18).

«Конкретна вина» була пов'язана з тим, що враховувалось те, як порушник угоди піклується про свої власні

справи. Наприклад, у договорах про сумісну діяльність винуватця боржника вбачали тоді, коли він ставився до виконання обов'язків за контрактом гірше, ніж до власних справ. За однаково безтурботне ставлення до своїх та чужих справ, як правило, відповідальність не наставала, якщо тільки безтурботність не переходила у тяжку вину (Д.16.3.32).

Слід враховувати, що, крім того, у Римському приватному праві існувало ще кілька особливих різновидів вини.

Це, зокрема, *culpa levissima* — найлегша вина або «вина у недосвідченості». Вона враховувалась лише тоді, коли володіння певними навичками було однією з умов контракту (Д.19.2.9.5).

Існували також: *culpa in eligendo* (недбалість при виборі особи) та *culpa in inspiciendo* (недбалість при догляді) Д.13.6.5.6. Ці різновиди вини являють інтерес у зв'язку з тим, що їхня поява свідчить про визнання римською юриспруденцією можливості відповідальності за дії третіх осіб. Наприклад, на таких засадах відповідав хазяїн майстерні в контрактах найму роботи (Д.19.2.13.5).

Як зазначалося вище, Римському приватному праву була відома і відповідальність незалежно від вини. Підставою для такої відповідальності була *custodia* або ж *custodiam praestare* — обов'язок виявляти найвищу міру дбайливості. Невиконання його тягло підвищену відповідальність, причому вже без врахування вини. Наприклад, незалежно від наявності вини відповідав за пошкодження речей хазяїн судна (Д.14.1.1.2; 19.2.13.1).

3. Позадовірні зобов'язання

Характеризуючи положення контрактного права, як одного з головних інститутів Римського приватного права варто не забувати, що останньому були відомі й позадовірні зобов'язання, до яких належали: зобов'язання з деліктів, квазіконтрактів, квазіделіктів.

Першими з них можна розглянути деліктні зобов'язання, котрі, головним чином, регулював закон Аквілія (III ст. до н. е.).

У галузі приватних деліктів розрізняли крадіжку, грабіж, заподіяння шкоди, кривду. Разом з тим, як зазначав Гай (I.3.182), зобов'язання, що виникали у всіх цих випадках, відносили до одного роду, протиставляючи їх контрактам.

Характерними рисами деліктів Римського приватного права є:

- 1) Встановлення покарання у вигляді негативних майнових наслідків для порушника;
- 2) Покарання, як правило, можливе лише за наявності реальної шкоди (матеріальної чи моральної), заподіяної потерпілому;
- 3) Поступова відмова від системи штрафів за шкоду і перехід до оціночних критеріїв;
- 4) Врахування у більшості випадків вини заподіювача шкоди, але з допущенням у деяких випадках застосування санкцій незалежно від вини;
- 5) Крім того, слід мати на увазі, що на пізніх етапах розвитку Римського приватного права з'являються ще два види зобов'язань: квазіконтрактів та квазіделіктів.

До квазіконтрактів належать ведення чужих справ без доручення (Д.3.5) та безпідставне збагачення (Д.12; 13.1-3).

До квазіделіктів — позови про вилите та викинуте, поставлене та підвішене, про нездійснення правосуддя та ін.

ТЕМА 8. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

1. Загальні положення про захист цивільних прав

Самозахист. Позадовірні зобов'язання як засіб захисту цивільних прав. Преторські інтердикти. Строки і захист прав

2. Позовний захист

Поняття та види позову. Формулярний процес. Формула та її складові частини. Екстраординарний процес

1. Загальні положення про захист цивільних прав

Пристаюючи до вивчення питань цієї теми, насамперед, слід скласти для себе загальну картину заходів, які

можуть слугувати досягненню мети захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин (тут варто нагадати, що самі римські правники не ставили своїм завданням повної систематизації у цій галузі, обмежуючись класифікацією позовів, інтердиктів тощо).

Зокрема, для систематизації матеріалу може бути прийнята така система захисту цивільних прав: самозахист, позовний захист, інтердиктний захист.

Найбільш давньою і, певною мірою, традиційною формою захисту цивільних прав був самозахист, з його теж достатньо традиційними формами: необхідною обороною та крайньою необхідністю.

У період «класичного Римського права» усе більшої популярності набуває оперативний преторський захист, насамперед за допомогою інтердиктів.

Класифікація інтердиктів можлива за різними критеріями, але з точки зору практичної значимості, можливо, найбільш популярними були:

— інтердикт про утримання (надавався посесору при спробах відібрати у нього річ);

— інтердикт про повернення (надавався, коли річ уже була відібрана у того, хто нею володів);

— інтердикт про встановлення посідання вперше (надавався у разі необхідності надати комусь статус посесора).

Розглядаючи питання цієї теми, слід мати на увазі, що засобам захисту приватних прав слугували і деліктні та квазиделіктні зобов'язання, котрі саме тому нерідко називають «охоронними». Однак, враховуючи, що згідно з класифікацією Гая, їх було віднесено до виду зобов'язань, їх варто розглядати при вивченні відповідної теми.

Крім того, треба звернути увагу ще на одну обставину. Можливість захисту приватних прав за допомогою державних інституцій так чи інакше пов'язана з термінами, оскільки від цього залежить і можливість подання доказів, і стабільність правовідносин. Тому у контексті загальних положень про захист цивільних прав треба враховувати і те, що в Римському приватному праві поступово формуються положення про так звану позовну давність. Під позовною давністю мається на увазі термін, протягом якого особа, чії права порушено, може звернутися до суду за захистом свого порушеного права.

2. Позовний захист

Головним з вказаних засобів був позовний захист. Тому треба ґрунтовно ознайомитися з особливостями судочинства цієї доби.

Треба звернути увагу на те, що в останні роки Республіки відбувається реформа цивільного судочинства, результатом чого була заміна складного, архаїчного легісакційного процесу більш гнучким, спрощеним формулярним процесом. Певний час ці два види процесу співіснували паралельно, але *leges Juliae*, видані за Августа, остаточно скасували легісакційну процедуру. Однак зберегли її як виняток для справ про спадкування, що розглядалися колегією центумвірів, а також для деяких справ добровільної юрисдикції.

Формулярний процес складався з двох частин: *in iure* та *in iudicio*.

На першій стадії магістрат вислуховував претензії позивача та заперечення відповідача, що викладались без будь-яких обрядів, але за активної участі магістрата.

У випадку відмови відповідача вдовольнити вимоги позивача подальший хід подій залежав від магістрата. Якщо, вислухавши сторони, він переконався у безпідставності претензій, то міг просто відмовити у позові. Якщо ж магістрат вважав позов обґрунтованим, то видавав позивачу формулу (документ), котра містила вказівку на те, хто буде присяжним суддею, а також інструкції цьому судді щодо вирішення справи. При цьому магістрат (претор) вже керувався не нормами цивільного права, як мав робити у легісакційному процесі, а, насамперед, виходив з положень преторського едикту. Таким чином заповнювались прогалини цивільного права і відбувалося його коригування відповідно до вимог приватного обігу.

Формула містила головні та другорядні елементи.

До головних належали: інтенція, кондемнація, демонстрація та ад'юдикація.

- 1) інтенція — містила претензії позивача, тобто те питання, яке він ставив на розгляд суду;
- 2) кондемнація — у ній претор пропонував судді задовольнити позов, якщо інтенція буде доведена, або відмовити у ньому, якщо вона буде спростована (Гай. I. 4. 43);
- 3) демонстрація — містила вказівки на річ або відносно, стосовно яких точиться суперечка (Гай. I. 4.40);

4) ад'юдикація — частина судової формули, у якій претор давав рекомендації судді щодо поділу речі, встановлення меж ділянки тощо (Гай. I.4.42).

Хоча всі вказані елементи формули належали до головних, однак не обов'язково усі одночасно були в кожній формулі. Абсолютно обов'язковим елементом була інтенція, без якої решта частин формули не мала значення (Гай. I.4.44).

До другорядних елементів належали екцепція та прескрипція.

1. Екцепція (виняток) — містила вказівки на заперечення відповідача, котрі слід було взяти до уваги.

2. Прескрипція (надпис) — частина формули, котра слідувала після призначення судді і здійснювалась звичайно для того, щоб зробити застереження, що позивач вимагає не все, що йому належить, а лише частину. Таким чином зберігалось право на повторне пред'явлення позову щодо того самого предмета.

У добу доміанату з'являється екстраординарний процес (когніційне провадження), котрий витісняє процес формулярний. Його характерними рисами є ще більша спрощеність та посилення адміністративних засад. Відсутній поділ на дві стадії. Справу вирішує імператор або призначений ним чиновник. Розгляд позову перестає бути публічним. З'являється можливість апеляційного оскарження у вищу адміністративну інстанцію.

Одночасно зі змінами у судовій процедурі завершується формування системи позовів, провадяться їхні класифікації за різними підставами.

Зокрема, варто згадати про такі види позовів як:

1) *actio in rem* (позов «до речі») та *actio in personam* (позов до певної особи). З часом йшлося про речові та зобов'язальні позови, призначені забезпечувати відповідно абсолютний (від будь-якої особи) чи відносний (проти контрагента у контракті тощо) захист;

2) *actio stricti iuris* (позов «суворого права», на підставі букви цивільного права) та *actio bonae fidei* (позов «доброї совісті», рішення за яким виносять з врахуванням вимог справедливості, положень преторського права);

3) *actio directa* — прямий позов, що містить головну вимогу у даних відносинах, та *actio contraria* — «зво-

ротний позов», призначений для захисту прав, похідних від головних;

4) *actio utilis* — позов за аналогією. Дозволяв претору поширити захист на відносини нові, використовуючи цивільні норми, що регулювали подібні ситуації.

5) *кондикції* — особливі зобов'язальні позови, передбачені цивільним правом, у яких не згадуються підстави їх виникнення;

6) *actio fictia* — позови з фікцією. Претор пропонував судді припустити існування якоїсь обставини і з врахуванням цього вирішити справу;

7) *позови з переміщенням суб'єктів в інтенції та кондемнації*. Використовувались, наприклад, для запровадження судового представництва — в інтенції вказувалось ім'я того, кого представляли, а в кондемнації — ім'я представника;

8) *позови штрафні та реінтерсекторні*. За першими можна було стягнути штраф. За другими можна було вимагати відновлення порушеного становища, передачі прав тощо;

9) *actio popularis* — позов, котрий міг бути поданим кожним римським громадянином в «інтересах римського народу». Такий позов можна було, зокрема, подати щодо «поставленого чи підвішаного», «вилитого чи викинутого». Штрафи за такими позовами стягувались на користь держави.

На завершення розгляду питань другої частини курсу Римського приватного права варто ще раз проаналізувати такі його характерні риси:

1) визначення римською юриспруденцією справедливості права як одного із засадничих принципів життя суспільства, без чого останнє є неможливим взагалі;

2) створення правових норм на підґрунті життєвих казусів з використанням принципу: від окремих випадків, що повторюються, — до загальних приписів. Забезпечення поєднання цих моментів високого ступеня гарантій реалізації правомірних приватних інтересів;

3) суверенітет особи. Визнання формальної рівності громадян Риму перед законом. Закріплення принципу: «*Per liberam personam nihil nobis adquiri potest*» (Над вільною особою жоден з нас не має влади) і разом з

- тим заохочення альтруїстичних дій на користь інших осіб;
- 4) визнання правосуб'єктності не лише за окремими громадянами (фізичними особами), але й за громадами, об'єднаннями громадян — корпораціями, що стали прототипом інституту юридичної особи;
 - 5) боротьба суперечливих тенденцій: принципове невизнання рабів суб'єктами права і у той же час визнання в певних ситуаціях за ними правосуб'єктності, залучення їх до торгового обігу у випадках, коли це доцільно;
 - 6) формування інституту права власності. Визнання за приватними власниками «вищої влади над речами», обмеженої разом з тим нормами права в інтересах суспільства, правами на чужі речі тощо;
 - 7) свобода договорів, котру спочатку трактують як можливість укладати чи не укладати контракт, передбачені цивільним правом, а потім — як можливість укладати практично будь-які угоди, що не протиричуть закону та «добрій совісті»;
 - 8) поєднання формальностей та вільного розсуду сторін угоди при її укладенні. Змагання контрактів (позовів) «суворого права» і «доброї совісті», що завершується на користь останніх. Визнання переваг волі над волевиявленням (сенсу угоди над її зовнішньою формою);
 - 9) створення системи забезпечення договірних зобов'язань, що ґрунтувалась на поєднанні превентивних заходів з покаранням боржника та компенсацією за його рахунок інтересу кредитора, порушеного невиконанням чи неналежним виконанням контракту.

ЧАСТИНА III РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

ТЕМА 9. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО РЕЦЕПЦІЮ РИМСЬКОГО ПРАВА

*Поняття рецепції Римського права.
Чинники рецепції. Форми рецепції. Ви-
ди рецепції. Типи рецепції Римського
права*

Пристаючи до вивчення питань рецепції Римського приватного права, насамперед, необхідно з'ясувати, що таке «рецепція», та в чому полягають характерні ознаки цього явища.

При цьому треба мати на увазі, що термін «рецепція» має декілька значень. У мистецтві, культурі, суспільних науках його трактують як запозичення даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні або в іншу епоху, або як сприйняття одного культурного явища, однієї культури — очима іншої.

Стосовно права рецепцію визначають по-різному, підкреслюючи ті чи інші характерні, на думку авторів, риси.

Після ознайомлення зі спеціальною літературою, у першому наближенні, може здатися, що рецепція є запозиченням у більшій чи меншій мірі положень іноземного права.

Але тоді виникає питання про доцільність вживання терміну «рецепція» за наявності таких категорій, як «аккультурація», «реставрація», «запозичення», котрі, як здається, так само чи навіть більш конкретно відображають процес переймання положень чужого права.

Це зумовлює необхідність чіткого визначення і розмежування згаданих понять.

За основу може бути прийнято визначення рецепції як відновлення дії (відбір, запозичення, переробка та засвоєння) того нормативного, ідейно-теоретичного змісту Римського права, котре виявилось придатним для регулювання нових відносин більш високого ступеня суспільного розвитку. (Див.: Косарев А. И. Римское частное право. — М. — 1998. — С.206).

Таке визначення більшою мірою враховує сутність та зміст рецепції. Але, крім того, треба звернути увагу на ту обставину, що коли говорять про рецепцію, то йдеться про право, яке є елементом культури, що вже не існує і не має прямих, безпосередніх наступників.

Отже, насамперед, рецепція — це відродження системи права, яка існувала раніше. Саме це є ключовим моментом у визначенні цього поняття.

Визначення рецепції приватного права як складового елементу загального процесу відродження має принципове значення для її розуміння та характеристики.

Адже у такому випадку на неї поширюється теза про повторюваність ренесансів, котрі є прикладом історичного феномена, що постійно повторюється. Як слушно зазначав А. Тойнбі, «Евокація мертвої або застарілої фази живої культури представниками якої-небудь цивілізації — це не унікальна подія історії, а історичний процес, що повторюється. Тому варто вести мову не про «ренесанс», а «ренесанси», як явище культури, що періодично повторюються у процесі розвитку і самовдосконалення людства.

Отже й рецепція (Римського чи іншого) права є явищем повторюваним, і мову треба вести про «рецепції»; а не про одне лише унікальне явище.

Таким чином, рецепція приватного права може бути визначена як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку у контексті загального процесу циклічних ренесансів.

Слід мати на увазі, що до поняття «рецепція» досить близько знаходиться категорія «правова аккультурація», під котрою розуміють щеплення однієї правової системи до іншої.

Але на відміну від аккультурації, яка могла бути обмежена якимось одним інститутом, або навіть нормою, рецепція є глобальним явищем. У випадку рецепції у дану культуру інтегрується правова система в цілому, як елемент іншої, більш давньої культури.

Рецепцію також слід відрізнити від реставрації. Останнє поняття, яке означає відновлення чогось у первісному вигляді, зокрема, творів мистецтва, пам'ятників культури тощо, зовні дуже близьке до категорії «рецепція», однак має істотні відмінності.

Рецепція має метою і є кінцевим результатом створення на існуючій базі чогось нового у сфері культури, права тощо. Навіть, якщо вона відбувається у формі, наприклад, прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень, правових норм, то ми маємо продукт нової якості, дещо нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку.

Що ж стосується реставрації, то вона переслідує мету відновлення чогось у первісному вигляді саме без змін та доповнень, або, у всякому разі, без таких доповнень, що могли б змінити первісний стан, вигляд вихідного матеріалу.

Розглядаючи питання про чинники рецепції Римського права, треба взяти до уваги такі міркування.

Головним чинником рецепції права є закономірності загального історичного розвитку. Згідно з ними історія людства є зміною низки цивілізацій, кожна з яких являє собою кластер (жмут) локальних цивілізацій, котрі відображають історичний ритм рухів народів, етносів з близьким генетичним корінням та долями.

Загалом суспільство розвивається синхронно, що забезпечує рух суперциклів по висхідній. Тому людство просувається уперед в часі, у цілому, як єдина система, послідовно минаючи такі світові цивілізації, як неоліт, рання робітничка, антична, рання феодальна, індустріальна, постіндустріальна. Оскільки йдеться про розвиток цивілізацій-культур, то кожний новий етап включає вищі досягнення попередніх цивілізацій (або відродження останніх, якщо цивілізація загинула, або відійшла в минуле котрась з її гілок).

Однак треба мати на увазі, що хоча світові цивілізації в цілому розвиваються як єдина система локальних цивілізацій, але склад цього кластеру для різних світових цивілізацій неоднаковий, позаяк кожна цивілізація має свою тривалість і почерк циклічної динаміки, виникають і гинуть вони неодноразово. Крім того, швидкість розвитку у епіцентрі і окремої локальної цивілізації може істотно не співпадати. Наприклад, за розрахунками фахівців відставання феодальної Росії від епіцентру відповідної світової цивілізації складало 200–300 років.

Якщо тепер поглянути на історію людства під таким кутком зору, то цілком логічним виглядає і повторюваність відроджень, і неодноразовість (незбіжність у ритмах) цьо-

го явища. Повторюваність відроджень обумовлюється спіралеподібним розвитком цивілізацій, їхня неодноразовість — неоднаковим ритмом розвитку локальних цивілізацій у межах цивілізації світової.

Тепер залишається відповісти на запитання: чому, як правило, йдеться про рецепцію Римського приватного права?

У пошуках відповіді на нього треба врахувати такі чинники.

По-перше, рецепція, будучи елементом загального процесу відродження відійшовшої високої цивілізації, полягає у впливі права, як її елемента, на менш розвинену правову систему, що формується у новій культурі. При цьому право минувшини пристосовують до сучасних розуміння права. Такі процеси не поодинокі, і найбільш відома рецепція Римського права у контексті світової історії цивілізацій не є чимось унікальним — досить хоча б пригадати рецепцію грецького права Стародавнім Римом і створення за допомогою неї відомих Законів XII таблиць (Д.1.2.2.4). Разом з тим треба мати на увазі, що саме Римське приватне право виявилось вперше вищою фазою розвитку правової системи, що регулює відносини на підґрунті приватної власності. Встановлення суверенітету особи — власника — як однієї з головних засад, стало одним з визначальних моментів для подальшої долі приватного права Стародавнього Риму.

Саме тому Римське приватне право виявилось предметом неодноразових рецепцій у наступних цивілізаціях.

І саме тому рецепували насамперед приватне право, а публічне право — лише тоді і тією мірою, коли цього вимагали потреби того чи іншого державницького устрою, форми правління тощо. При цьому слід зазначити, що на відміну від рецепції приватного права, коли нова цивілізація сприймала дух та засади останнього, з публічного права звичайно запозичували якісь зовнішні форми, процедури, окремі рішення і т.п.

Слід також взяти до уваги, що крім головних чинників рецепції, згаданих вище, на її перебіг та характер в окремих країнах можуть впливати різні обставини (геополітичне становище, ступінь економічного розвитку, світогляд, ментальність тощо), котрі прискорюють або сповільнюють процес рецепції.

Засвоївши поняття рецепції та проаналізувавши її головні чинники, варто перейти до з'ясування форм та видів рецепції Римського приватного права.

При цьому слід враховувати розмаїття можливих форм цього явища.

Так, вона може виглядати як вивчення, коментування та засвоєння положень Римського приватного права або як використання його у якості взірця при створенні кодифікованих актів цивільного законодавства.

Крім того, рецепція можлива й у формі вивчення та усвідомлення юристами, котрі застосовують право, або потенційними законодавцями головних засад Римського приватного права. При цьому спеціальні (кодифікаційні) акти можуть не прийматись, але дух, ідеї рецепованої системи права глибоко проникають у сприймаючу правову систему.

Підбиваючи підсумки викладеного вище, доцільним буде виокремити такі форми рецепції приватного права:

— вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників;

— вивчення приватного права, зокрема, Римського, як надбання культури;

— дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел;

— безпосереднє застосування норм та положень раніше чинного приватного права;

— використання норм позитивного приватного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів);

— використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування;

— сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередніми системами приватного права.

При цьому слід мати на увазі, що реально рецепція майже ніколи не відбувається в якійсь одній формі. Найчастіше має місце сполучення декількох форм з переважанням якоїсь з них.

До цього треба додати, що рецепція приватного права може бути різних видів.

По-перше, варто розрізнити прямі (первинні) та похідні (вторинні) рецепції.

Це пов'язано з тим, що вона не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї приватного права, окремі його положення, правні рішення досить часто рецепуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правової системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція). Типовий приклад — запозичення багатьма країнами положень Кодексу Наполеона або Німецького цивільного кодексу (хоча, власне, й вони є результатом вторинної рецепції — проміжною ланкою для них виступали кодифікаційні акти, створені за Юстиніана).

По-друге, рецепція також може бути не лише явною, але й латентною (прихованою). Це відбувається, наприклад, у тих випадках, коли запозичення певних ідей, або якихось засад, принципових рішень тощо зроблено у процесі правотворення фактично на підґрунті вже відомої раніше системи приватного права, але з виголошенням (офіційно, напівофіційно тощо) принципово іншого підходу. З таким видом рецепції зустрічаємось, наприклад, коли йдеться про правотворення у радянській державі, або у інших країнах, де панувала чи панує соціалістична концепція цивільного права, котра відкидає у цілому чи у визначенні засадничих принципів суть та головні ідеї приватного права. У такому випадку запозичення, як правило, все ж таки відбувається, але офіційно виголошується відмова від «застарілих» принципів.

Завершуючи розгляд загальних положень рецепції Римського приватного права, слід також проаналізувати можливі її типи.

З певною мірою узагальнення можна виокремити Східноєвропейський (Візантійський) та Західноєвропейський типи рецепції Римського права.

Східноєвропейський (Візантійський) тип рецепції характеризується такими рисами:

— ґрунтується на одній, чітко встановленій ідеологічній максимі;

— не має, як правило, глибокої науково-теоретичної бази;

— провадиться «за ініціативою зверху», не обов'язково зумовленою потребами суспільства або, навіть, не відповідаючи його потребам;

— обмежується декількома видами форм рецепції, найчастіше — обранням зразків для наслідування.

Західноєвропейський тип рецепції:

— ґрунтується на плюралізмі політичних та правових думок;

— має надійне методологічне підґрунтя (теоретичну базу);

— є компромісом дії різних політичних, економічних, соціальних сил,

— відбувається внаслідок «ініціативи знизу» (як реалізація соціальних, культурних, економічних та ін. потреб).

Оскільки особливості кожного з цих типів рецепції суттєво впливають на її перебіг, надалі вивчення питань рецепції Римського права слід узгоджувати з цими категоріями.

ТЕМА 10. РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Передумови рецепції Римського права у Візантійській імперії. Систематизація Юстиніана. Дигести та Інституції: загальна характеристика. Базиліки як друга спроба рецепції Римського права. Рецепції Римського права у «післявізантійський» період

Звертаючись до питань значення й ролі Римського приватного права у Візантії, насамперед необхідно дати характеристику економічних, політичних та духовних процесів, що обумовили необхідність звернення до надбань Римського приватного права.

Треба враховувати, зокрема, що складовими внутрішньої політики імператора Юстиніана I були: проведення адміністративних реформ; здійснення економічних заходів, спрямованих на збільшення товарообігу та поживлення виробництва; обмеження земельної власності; впровадження єдності віри та віросповідання тощо. Це знайшло відображення у ліквідації останніх республіканських інституцій, посиленні одноособової влади імператора у авторитарній державі, що спиралась на величезний, централізований апарат управління. Окремі законодавчі акти імператора спрямовуються проти великих землевласників,

вплив котрих іноді переростає у політичну владу, що протирічить імператорським уявленням відносно призначення державної влади. Разом з тим, обмеження щодо великих землевласників супроводжуються заходами по заохоченню розвитку дрібного землеволодіння (наприклад, шляхом встановлення податкових пільг).

До цього слід додати, що досить активно проводилась політика заохочення до освоєння нових земель, а також до заселення земель, які раніше були освоєні, але потім залишені. Ця політика, в свою чергу, тягла соціальну диференціацію та розклад сільської громади у візантійському селі.

Що стосується боротьби Юстиніана за єдність віри та віросповідання, то однозначної оцінки вона не отримала: деякі дослідники вважають, що піклування про справи церковні він взагалі ставив понад усі інші — оцінюють його ортодоксальність у цьому питанні вельми критично.

Втім, тут головним для Юстиніана було те, що він розглядав релігію як підґрунтя соціальної та етнічної єдності, опору політичній владі, внаслідок чого видав значну кількість указів (декретів), спрямованих на регулювання відносин у цій сфері.

У радянській романістиці широкого поширення набула точка зору, згідно з якою Юстиніан звернувся до кращих зразків Римського права та провів його систематизацію з таких мотивів: намагаючись врятувати рабовласницький спосіб виробництва шляхом створення сильного й жорсткого законодавства, здатного утримувати підвалини рабовласницької імперії, утримувати в покорі рабів, що часто повставали і розхищували її; маючи на меті створення дисциплінованого й служнявого чиновництва, наведення порядку у судах й надання усій імперії єдиної та стрункої правової основи; пристосування до умов Візантії положень Римського права, як найбільш досконалої системи права, яка ґрунтується на приватній власності. Крім того, підкреслювалось, що за допомогою систематизації Юстиніан мріяв відтворити колишню єдину Римську імперію.

Більшість «не радянських» романістів звичайно нехтувала згадкою про намагання класу рабовласників зберегти існуючий суспільний лад, обмежуючись такими мотивами, як необхідність впорядкування існуючих норм,

узгодження положень нормативних актів, прийнятих у різний час, забезпечення правової стабільності тощо.

Маючи таке розмаїття думок, спробуємо дати відповідь на запитання: що ж дійсно було чинниками систематизаційних робіт під час правління Юстиніана, і чому Юстиніан звернувся до Римського права як тезаурусу матеріалу цих робіт?

Відповідь на ці питання слід шукати, оцінюючи «надзавдання», яке ставив перед собою Юстиніан, починаючи систематизаційні роботи: через єдине право як один з феноменів суспільного життя, як елемент культури прокласти шлях до відновлення Римської імперії.

Саме цим пояснюється звернення до багатств Римського приватного права, принциповий підхід до організації систематизаційних робіт.

Щоб оцінити результати систематизації Юстиніана, треба звернутися до її перебігу та змісту нормативних актів, створених у кінцевому підсумку.

Першим за часом було створено Кодекс, який являв собою звід імператорських конституцій. Спочатку малось на меті лише впорядкувати конституції, які накопичились за останні сто років, але потім Юстиніан змінив підхід, визначивши завдання більш широко: не лише обробка законодавства за останні століття, але й перегляд вже існуючих кодифікованих актів (кодексів).

7 лютого 528 року Юстиніан видав едикт, котрим оголосив склад комісії, а також визначив завдання останньої. Вона мала обробити матеріали, які увійшли до Кодексу Теодосія, виключити з нього те, що застаріло, а також доповнити його законодавчими актами більш пізнього періоду.

Кодекс другого, виправленого, видання був опублікований 18 листопада 534 року і набрав чинності 29 грудня того ж року.

Кодекс містить близько 4600 конституцій, починаючи з Адріана. Найбільша кількість з них належить Адріану — 1200, Северам — 880, Юстиніану — 400. Усі конституції, що увійшли до його видання, набули сили, ті ж, які з нього були вилучені, втратили чинність.

Кодекс Юстиніана поділено на 12 книг. Впадає в око значний обсяг матеріалу, який стосується питань приватного права. Йому відведено книги з 2 по 8 (сім з дванадцяти, тобто більше половини загальної кількості). 9 кни-

га присвячена кримінальному праву, 10–12 — адміністративному.

При вивченні результатів систематизації Юстиніана більшої уваги, з точки зору, засвоєння положень рецепції Римського права у Візантії вимагають Дигести та Інституції. Це пояснюється тим, що саме в них було збережено дух і засади Римського приватного права.

Концепцію створення Дигест було визначено у конституції Юстиніана від 15 грудня 530 року «Deo auctore».

Згідно з нею усім авторитетам в галузі права минулого мала надаватись однакова увага — ніхто не визнається кращим або гіршим у всіх питаннях, але деякі кращі у тому чи іншому. «І не судить про те, що є кращим і більш справедливим за більшістю авторитетів, бо думка одного й гіршого може переважити у якомусь питанні думки багатьох і більш високих...» Крім того, у старих роботах можна було робити скорочення та заміну застарілих термінів новими: «Якщо ви знайдете у старих законах або конституціях, вміщених древніми в їхніх книгах, щось невірно написане, ви повинні виправити й навести порядок; що ви виберете і вмістите, те й буде вважатись правдивим і хорошим і начебто написаним з самого початку, і ніхто не повинен насмілюватись на підставі порівняння із старими томами доводити хибність (вашого) писання...»

16 грудня 533 року комісія доповіла про завершення роботи (тобто пройшло рівно три роки з дня створення її), а 30 грудня 533 року Дигести набрали чинності.

Структурою Дигести у загальному вигляді нагадують Кодекс. Приблизно схожі вони й співвідношенням обсягу матеріалу з тією різницею, що питома вага приватного права тут ще більша. Чи не найбільша відмінність структури у тому, що Кодекс починався з церковного права, якого не було і не могло бути у Дигестах.

Ось як виглядає структура Дигест Юстиніана: книга 1 — загальні положення про право та державу, книги 2–46 присвячені питанням приватного права, матеріал тут розміщено за схемою преторського едикту (порівняльну таблицю див.: Перетерський І. С. Дигести Юстиніана. — М.: 1956. — С. 56), книги 47–48 — кримінальне право та процес, книга 49 — оскарження, фінансове, військове право, книга 50 — муніципальне право, завершальні положення.

Книги не мають власних найменувань, в той час як титули, на які поділяються книги, опоряджені заголовками, котрі у багатьох випадках відтворюють рубрики «постійного едикту», а також нерідко співпадають з назвами відповідних титулів Кодексу Юстиніана. Титули, у свою чергу, поділяються на фрагменти, кожен з яких є витягом з одного із творів одного з правників. Якоїсь субординації (за авторитетом, часом написання твору, його обсягом тощо) не прослідковується, але великі фрагменти для зручності поділено на параграфи. Специфічною рисою викладу матеріалів в Дигестах є те, що кожен фрагмент починається з вказівки на те, хто є автором витягу і з якого твору.

Що стосується загальної характеристики змісту Дигест, то тут варто звернути увагу на цікаву деталь: з одного боку, вони охоплюють коло питань ширше, ніж ті, які відносяться до приватного права. Але з іншого — вони «не перекривають» повністю відносини приватного права, залишаючи частину з них Кодексу Юстиніана.

Крім того, особливістю Дигест є наявність у їхньому тексті інтерполяцій, тобто доповнень, змін або уточнень, зроблених у стародавніх текстах комісією за укладенням Дигест. Такі зміни текстів провадились на підставі вказівки Юстиніана, зробленої у конституції від 15 грудня 530 року, і, як вважають більшість романістів, мали метою пристосування архаїчних положень до потреб практики Візантії.

Робота над Інституціями почалась протягом останнього року компіляції Дигест. Безпосередньо цим займались Трибоніан, Теофіл та Доротей. У основу Інституцій Юстиніана було покладено Інституції Гая. Порівняння оригінального тексту та переробки комісії показує, що зміни й доповнення торкнулись, головним чином, тих положень, де були застарілі терміни або посилання на законодавчі акти, які втратили чинність. При висвітленні окремих питань використано Інституції Флорентіна, Марціана та Ульпіана.

Система Інституцій виглядала таким чином: вступ і чотири книги: I — особи, II — речові права, у тому числі спадкування за заповітом, III — спадкування за законом, загальні положення зобов'язань та контракти, IV — делікти та норми процесуального права, а також деякі по-

ложення публічного права. Книги поділено на титули, титули — на фрагменти.

Інституції вийшли друком навіть трохи раніше Дигест — 21 листопада 533 року, але набули чинності одночасно з ними.

Оскільки пізніше Кодекс, Дигести та Інституції було об'єднано середньовічними юристами у єдиний Звід — *Corpus juris civilis*, треба замислитися над тим, наскільки виправданим є таке об'єднання.

При цьому треба враховувати, насамперед, що ні сам Юстиніан, ні створена ним комісія з питань систематизації Римського права не мали на меті створення якогось єдиного «Суперкодексу».

Очевидно, вірним буде висновок, що під дахом Зводу існували три самостійних законодавчих акти, кожен з яких мав не лише особливі джерела, але й своє особливе призначення: популярний виклад засад та основних положень приватного права (Інституції), зібрання вищих досягнень римсько-правової думки — скоріше, ідеальний закон, ніж норми позитивного права (Дигести), збірка законодавчих актів «повсякденного вжитку, прикладного характеру» — Кодекс.

Цим пояснюється і той факт, що видавши більше півтори сотні конституцій після другої редакції Кодексу, Юстиніан за тридцять років так і не спромігся на третю редакцію цього акту. У цьому просто не було практичної необхідності: систематизацію було завершено, підвалини нової правової системи закладено. Кожна частина Зводу фактично жила своїм життям: Інституції — навчали, Дигести — чекали свого часу, Кодекс — працював, обростаючи й доповнюючись новими нормами, які були реакцією на потреби сьогодення.

Треба також поставити перед собою питання: «Чи можна взагалі оцінювати роботи Юстиніана як кодифікацію?».

Адже за сутністними ознаками лише створення Кодексу Юстиніана може вважатись кодифікацією, оскільки остання припускає зведення актів законодавства у єдину збірку, нову не лише за формою, але й за змістом. При цьому норми переглядаються з точки зору переоцінки їх значення на новому етапі розвитку суспільства.

Що ж стосується Дигест, то про них цього сказати не можна. Насамперед тому, що не було перегляду чинного законодавства та його переоцінки. Незначні загалом інтер-

претації не означали руйнування старої та створення нової системи норм. Крім того, створення Дигест не означало скасування розрізаних нормативних актів хоча б тому, що багато фрагментів належали правникам, не згаданим у законі «Про цитування», і отже не були нормами права. Вони стали такими лише після включення їх у Дигести.

Тому Дигести точніше оцінювати як компіляцію, тобто визнати, що вони є несамоїтною науково-прикладною працею, побудованою на використанні чужих творів, за якою визнано силу закону.

Це саме можна сказати і про Інституції Юстиніана.

Якщо з врахуванням цих висновків тепер оцінити усю систематизацію Юстиніана, то її можна охарактеризувати як сукупність кодифікації (Кодекс) та спроби рецепції Римського права (насамперед, приватного), яка проходила у формі компіляції з римських джерел (Дигести та Інституції).

Саме ця перша спроба рецепції Римського приватного права створила базу для його подальших рецепцій у різноманітних формах, в різних країнах, різних цивілізаціях.

Приступаючи до вивчення характеру рецепції Римського права у Візантії в «післяюстиніанову добу», варто пригадати вже відомі положення про циклічний розвиток цивілізацій. З врахуванням їх можна припустити, що після рецепції в часи Юстиніана I має настати спад інтересу до Римського права, який має змінитися новим витком збільшення інтересу до останнього.

Перебіг подальших подій підтверджує правдивість такого припущення.

Наприкінці IX ст. імператор Василь Македонянин почав переробку Зводу Юстиніана з метою його вдосконалення, уніфікації та модернізації. Роботи було продовжено і завершено вже за правління його сина — Лева VI (Мудрого) на початку X століття. Наслідком їх було видання «Базилік» — збірки законодавства, що мала підґрунтям компіляцію Юстиніана. Складові частини Зводу було перероблено, перекладено грецькою мовою та об'єднано в один Кодекс, поділений на 60 книг. За своєю сутністю вони можуть бути оцінені як парафраз Дигест, з'єднаний з коментарями до Кодексу Юстиніана.

Знайомство з літературою дає змогу узнати, що Базиліки не надто схвально оцінені більшістю сучасних науковців. Щоправда, багато хто зазначає, що вони у порівнянні з попереднім законодавством (Екклоґою, Прохіроном та ін.) мали більш «римське сутність», були спробою реставрації Римського права, але тут же їх піддають критиці за непристосованість до реальної юридичної практики, за те, що неможливо дати точну відповідь на те, яка їхня природа: чи це реальне законодавство, чи енциклопедія, чи навчальний посібник з Римського права.

В зв'язку з цим слід звернути увагу на некоректність методологічної основи оцінки Базилік.

З одного боку, вони, як і попереднє Візантійське законодавство, піддаються критиці за те, що Римське право не збережено у первісному вигляді. З іншого — ці законодавчі акти (точніше — їхніх авторів) докоряють у поганій пристосованості до потреб практики, сьогодення.

Але якщо урахувати, що Римське приватне право було практично повністю сформовано вже у II — III ст ст., а Базиліки було створено наприкінці IX — на початку X ст., тобто через 600–700 років по тому, закиди у перекрученні Римського права здаються необгрунтованими. Хіба що залишається припустити, що Василь та Лев мали на меті, як колись Юстиніан, зберегти положення Римського приватного права у їхній первісній чистоті. Втім, для таких припущень нема реальних підстав.

Законодавча діяльність наприкінці першого тисячоліття супроводжується активізацією наукових правничих розвідок. При цьому предметом їх є не лише положення чинного законодавства, тобто Римське право у його візантійській інтерпретації, а й Римське приватне право, як таке.

Власне, можна виділити три напрями роботи юриспруденції у Візантії того часу.

Перші два безпосередньо пов'язані з впровадженням у життя положень чинного законодавства.

Один з них — бібліографічна, методична та ін. обробка Базилік, зокрема, це *Synopsis Basilicorum* — збірка коротких статей (витягів) з Базилік, розміщених за алфавітом, а також *Tipucitus* — вид предметного покажчика для Базилік, розроблений наприкінці XI ст. візантійським юристом Михайлом Патцесом.

Другий — полягав у створенні посібників для засвоєння положень чинного законодавства, написаних на зразок Екклоґи (наприклад, *Epanagoge aucta* — юридичний посібник, підготовлений у X ст.), скорочених збірок витягів із законодавчих актів — епітом тощо.

Нарешті третя течія, найбільш конструктивна з точки зору рецепції Римського права, полягала у створенні шкіл, тобто коментарів, написаних у вигляді приміток на полях книг, що містили юридичні тексти. Підхід тогочасних схоластів до тлумачення та коментування Базилік полягав у тому, що тлумачення норм позитивного права провадилось як на основі теорій сучасних юристів, так і на підставі висловлювань юристів доюстиніанової епохи, котрі тепер вже були юристами «стародавніми». Практично схоласти заклали підвалини порівняльного правознавства відносно класичного Римського приватного права, відроджуючи при цьому його ідеї.

Останнім юридичним пам'ятником Візантійського права вважають видане близько 1345 року візантійським правознавцем (номофілактом) та суддею Костянтином Арменопулом «Шестикнижжя» (*Hexabiblos*), яке містило витяги цивільних та кримінально-правових норм з Базилік, зібрані у шести книгах.

Що стосується рецепції Римського права у «післявізантійський період», то тут треба звернути увагу на існування цього явища на Балканському півострові та суміжних з ним регіонах — у країнах, що входили до так званої «Візантійської співдружності націй».

Для ознайомлення з цим питанням можна використати такі книги, як: Оболенский Д. *Византийское содружество наций. Шесть портретов.* — М.: 1998; Харитонов Е.О. *История частного права Европы: Східна традиція.* — Одеса: 2000, та ін.

Крім того, слід мати на увазі, що рецепція Римського приватного права за візантійським типом відбувалася у Київській Русі, а пізніше в Росії та Україні. Тому для складення повного уявлення про цей процес слід ознайомитися з відповідною літературою або відповідними розділами підручників та навчальних посібників, присвячених цим питанням.

ТЕМА 11. РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Континентальний та англосаксонський типи рецепції. Проторецепція. Рецепція Римського права у Середньовічній Європі. Вплив Римського права на кодифікації XIX ст. Рецепція Римського права у сучасній Європі.

Торкаючись питань рецепції Римського приватного права у Західній Європі, а точніше, за західноєвропейським типом, слід зазначити, що відповідно до циклів розвитку цієї локальної цивілізації, наявності у ній «відроджень», вона відбувалась декілька разів.

Перша рецепція припадає на Раннє Середньовіччя, починаючи після утворення варварських королівств на місці підкореної ними Західної Римської імперії, сягає свого піку під час Каролінгського відродження.

Друга — починається зі злетом західного християнства, формуванням «нової Європи», особливо помітною стає у XV–XVI стст.

Третя рецепція Римського приватного права цілком пов'язана з Новим часом, ґрунтуючись на підвалинах, закладених філософською революцією, сягаючи свого піку під час кодифікацій XIX ст. у Франції та Німеччині.

Нарешті з новітною рецепцією Римського права ми маємо справу наприкінці XX ст., коли йде процес вдосконалення національних приватно-правових систем і відбувається творення приватного права Європи.

Для кожної з них характерне переважання певних форм, того або іншого підґрунтя, кінцевого результату, про яку мова піде далі.

Перед тим як перейти до аналізу згаданих вище рецепцій Римського приватного права, треба звернути увагу на існування двох типів (їх різновидів) рецепції Римського права у Західній Європі: континентального та англосаксонського.

Якщо стосовно можливості і характеру рецепції Римського права у континентальній Європі у фахівців сумнівів не виникало (див.: рекомендовану літературу), стосовно Англії вже стало мало чи не хрестоматійним положення, що вона уникла рецепції приватного права і своїм само-

бутнім шляхом прямує до загальноєвропейської інтеграції, маючи, разом з тим, специфічну правову систему.

Наводячи його, звичайно, вказують на те, що на перших фазах розвитку там мала місце рецепція Римського приватного права, яка відбувалась без особливих відхилень. Зокрема, у XII ст. в Англії мало місце захоплення Римським правом, з континентальної Європи запрошували викладачів, вивчали його в університетах і т.д. Але потім перемогла опозиція застосуванню Римського права у судовій практиці, і було віддано перевагу англійському звичаєвому (загальному) праву.

Проте треба звернути увагу на те, що є немало обставин, які свідчать на користь того, що теза про несприйняття Англією Римського приватного права є хибною.

Аналіз показує, що рецепція відбулась і у цій країні, але у менш звичній (з точки зору традиційних досліджень) формі. Якщо континентальні системи права (романська, німецька та ін. підсистеми приватного права) рецепували Римське право і шляхом прямого застосування, і при кодифікаціях, то у Англії обмежились сприйняттям духу (ідей та методології) Римського приватного права, низки його засад, врешті решт, концепції створення норм позитивного права.

Слід звернути увагу на те, що коли компаративісти континентальної Європи пишуть про неможливість сприйняття Англією Римського права, то самі англійські дослідники серед різновидів права, котрі переважають в Англії, вказують поряд із англійським загальним, місцевим, звичаєвим, статутним правом, правом справедливості, міжнародним, торговим, канонічним, правом Європейської спільноти також і Римське право, зазначаючи при цьому, що останнє існує в університетах, тобто забезпечує формування юридичного світогляду.

Тобто правова система Англії характерна не відсутністю рецепції приватного права взагалі, а специфічними формами останньої. Чинником і результатом цього, зокрема, є й те, що еволюція англійського права у своїх основних рисах відтворила розвиток Римського права (аналогічна форма рецепції Римського права характерна і для США).

У романістичній юридичній літературі початок рецепції Римського права у Західній Європі нерідко відносять на XI–XII стст.

Однак за умов незаангажованого підходу до вирішення цього питання вже романисти ХІХ ст. не піддавали сумніву те, що й з V по X ст. Римське право не припиняло дії у Західній Європі. Дискусії точились лише відносно того, наскільки глибоким та ґрунтовним було тоді знайомство з першоджерелами, а також, чи піддавались останні ґрунтовним науковим дослідженням.

Отже, треба звернути увагу на те, якими були чинники використання «варварами» чужого права.

Спектр висловлювань з цього приводу у романістичній літературі вельми широкий. Від того, хто ще тільки знайомиться з Римським правом, не вимагається знання усього розмаїття позицій, але про головні варто мати уяву.

Завдання полегшується тим, що позиції можуть бути згруповані певним чином.

По-перше, це пояснюють прагненням варварів сприйняти, по можливості, усе вище, що залишилось від Римської імперії, особливо у галузі культури та політичної організації. Як писав з цього приводу С. О. Муромцев: «Вища культура породжує у представників нижчої культури нездоланне бажання до її запозичення та самовдосконалення».

По-друге, вказують на те, що застосуванню положень Римського права сприяла нерозвиненість законодавства у варварів, у яких ще взагалі не було цивільного права.

Крім того, вважають, що «життя Римському праву врятувала така особливість варварських законодавств, як так званий персональний принцип підпорядкування праву».

Нарешті, називали й ідеологічні чинники. Наприклад, те, що «великі землевласники та рабовласники у середовищі самих остготів потребували для юридичного санкціонування свого володарювання застосування Римського права та римських Інституцій, а тому підтримували їх».

Загальний аналіз показує, що головними чинниками запозичення положень Римського права варварами у той час були недостатня розвиненість власного законодавства та прагнення варварів перейняти досягнення більш високої римської культури. Тому цей процес йшов досить активно.

Разом з тим, в кінцевому результаті він був приречений на невдачу через неготовність варварства до сприймання здобутків давньоримської цивілізації, відсутність

відповідного світогляду, філософського та морально-етичного підґрунтя.

Щоб оцінити тенденції законотворчості варварів, її характер та значення, потрібно хоча б коротко оглянути створені у Ранньому Середньовіччі кодифікаційні акти.

Як вже зазначалось вище, характерною рисою варварських законодавств того часу була «персоналізація» (адресованість певній групі населення) права, яка полягала у тому, що у варварських королівствах люди не підлягали дії єдиного закону, котрий поширювався б на усіх жителів його території, але кожну людину судили за правовими звичаями тієї етнічної групи, до якої вона належала: франка — за франкським (салічним) звичаєм, бургунда — за бургундським і т.п. Тому римлянам, що опинились на окупованих варварами територіях, теж було надано право судитись за власним правом.

Доречно звернути увагу й на ту обставину, що поступово проникненню Римського права (особливо приватного) у життя варварських королівств, що виникли на місці знищеної Західної Римської імперії, сприяло не лише усвідомлення його переваг над варварським законодавством, але й те, що церква та клір завжди й всюди жили за Римським правом (*Ecclesia vivit lege Romano*). Завдяки цьому Римське право завше застосовувалось не лише серед римської частини населення варварських держав, але й серед духовенства, котре тоді було головним носієм римської культури. У свою чергу духовенство не лише саме жило за Римським правом, а й впроваджувало його у життя — опосередковано (через жебраків, вдів, сиріт, мандрівних ченців, хрестоносців тощо) і безпосередньо (через церковні суди, значення яких обумовлювалось тим, що поступово на території теперішніх Франції, Німеччини та Італії була встановлена обов'язкова юрисдикція церкви у справах про шлюб та духовні тестаменти).

Оскільки застосування кількох систем законодавства створювало небажаний різнобій, нагальною проблемою стала його систематизація.

Аналізуючи характер законотворчості у варварських королівствах того часу, можна виокремити два підходи.

Перший з них, більш ортодоксальний, полягав у створенні окремого вдосконалення кожної з гілок «паралельного» законодавства, зберігаючи його поділ за персональною ознакою — одне для своїх, інше — для римлян. Так,

у 506 році вестготський король Аларих II затвердив збірку законів, призначенням якої була регламентація становища колишніх римських громадян, які опинились під владою вестготів. Ця збірка називалась *Lex Romana Visigothorum* або *Breviarium Alaricianum*. До Бreviарію входили витяги з Інституцій Гая, Кодексу Теодосія, сентенцій Паула, деяких конституцій імператорів Майоріана, Севера.

Таким же був підхід до нормотворчості у тодішній Бургундії, де приблизно у той же час, що і Бreviарій (може трохи раніше), було створено збірки *Lex Burgundionum* та *Lex Romana Burgunorum (Papianus)*.

Вихідний матеріал був приблизно той самий, але у власне бургундській збірці він зазнав більших змін, був більш вільно інтерпретований.

Разом з тим, на обидві збірки відчутний вплив справило пізньоримське вульгарне право.

Треба звернути увагу на те, що після загибелі бургундського королівства у 534 році Papianus був витіснений Бreviарієм і, можливо, компіляцією Юстиніана. Доля ж Бreviарія виявилась більш щасливою. Спочатку він діяв на території теперішніх Іспанії, Франції, Італії, Німеччини. З VII ст. — втратив чинність у Іспанії в зв'язку з прийняттям Кодексу Вестготського права (схожого за типом, але більш «варваризованим»), зате його почали застосовувати серед римської частини населення Франкської та Лангобардської держав, де не було спеціальних кодексів для римлян.

Таким чином, у південній частині теперішньої Франції (на півночі діяло франкське звичаєве право) саме Бreviарієм було закладено ті підвалини «писаного права», які у процесі роботи над «Кодексом Наполеона» через багато століть відіграли помітну роль у формуванні засад та багатьох положень останнього.

До цього слід додати, що на території теперішньої Італії після відвоювання її Юстиніаном набули чинності його Кодекс, Дигести, Інституції, котрі залишались джерелом права для римлян й після того, як Візантія знову втратила ці землі.

Інший підхід до удосконалення законодавства у варварських королівствах полягав у намаганні створити акти, котрі б на відміну від «принципу персоналізації» стосувались би усіх підданих держави.

Так, на початку VI ст. у державі остготів королем Теодорихом було видано збірку (так званий «Едикт Теодориха»), складену головним чином на матеріалах римських джерел — імператорських конституцій та сентенцій Паула. Вирізнялась ця збірка тим, що її норми стосувались усіх «націй», римських та «неримських», які знаходились під владою одного володаря. Для всіх було встановлено єдину юрисдикцію. Таке рішення дуже нагадувало універсалізм, «відкритість» Римського приватного права. Тому Теодориха Великого іноді називають «останнім продовжувачем римської традиції на Заході».

Загалом, два згаданих підходи відображали тенденції регулювання за персональним та за територіальним принципами.

Слід звернути увагу на те, що вплив Римського права позначався не лише на законодавчій діяльності, але відображався й на характері правових досліджень, формуванні правосвідомості та ін. Зокрема, ознайомлення із загальними засадами Римського права відбувалось вже у загальноосвітніх школах при вивченні курсу риторики. Але, крім елементарного вивчення Римського права, існувало також вивчення його на професійному рівні — у юридичних школах Рима, Равени, Павії, Верони, Нонантола, Орлеана.

Разом з тим, збільшується кількість літературних праць, присвячених Римському праву, з'являються глоси (коментарі) до текстів юридичних пам'ятників. Найбільш відома з них Туринська глоса до Юстиніанівських Інституцій, створена у проміжку з VI по X ст. Але існували глоси не лише до Інституцій, а також і до Кодекса, Новел, Бreviарія, збірок лангобардського права.

Крім того, у X–XI ст. ст. з'являються самостійні юридичні твори, з яких найбільший інтерес являють *Expositiones legum Romanorum* — систематичний виклад Римського права, хоча й дещо модифікованого, і *Brachylogus juris civilis* — підручник Римського права, написаний на основі законодавства Юстиніана та Бreviарія.

У той же час відбувались дуже характерні процеси в юриспруденції, обумовлені тим, що реальне життя створювало суміші правових систем. Внаслідок цього для правників усі системи були однаково чинними. Наприклад, у державі франків одночасно діяло три системи: романізо-

ване Лангобардське право, Римське право, Франкське або Салічне право.

Такий паралелізм тягнув за собою доповнення однієї системи права положеннями іншої, коли цього вимагали потреби практики. При цьому найчастіше зверталися до положень Римського права, як найкраще і найповніше розробленого.

Отже можна зробити висновок, що протягом V—XI стст. у Західній Європі мало місце запозичення як позитивного Римського права, так і його ідей, головних засад, втілення їх у правосвідомість та юридичну практику.

Звернення до цінностей, вироблених системою Римського приватного права, безперечно, було спробою рецепції у сучасному розумінні цього поняття.

Разом з тим, внаслідок того, що вона відповідала потребам відносно невеликих соціальних груп, в той час як правосвідомість широких мас знижувалась, ця спроба на тому відтинку часу не дала помітних результатів. Оскільки законотворчість варварських королів випереджала теоретичні розробки, вона мала не надто перспективний характер, а модернізація норм Римського приватного права нерідко полягала у примітивізації, адаптації їхніх положень.

Звертаючись до питань рецепції Римського права Пізнього Середньовіччя, слід звернути увагу на такі обставини.

Переживши реформування XI ст., церква практично односторонньо змінила й своє ставлення до світської ученості та поганських філософії і культури. Не будучи вже пов'язаною необхідністю змагань з іншими світоглядами, маючи у Західній Європі не лише інтелектуальну, але й духовну, і навіть, певною мірою, політичну владу, церква почала сприяти вивченню інших культур та учень. Це у свою чергу слугувало істотною рушійною силою розвитку політичної та правової думки. (Див.: рекомендовані праці Р.Тарнаса, Б.Рассела та ін. зі списку рекомендованої літератури).

Отже, треба звернути увагу на те, що рецепція права у цей період була пов'язана з трансформаціями світогляду, а також його вивченням та коментуванням. У такому плані її часто пов'язують з діяльністю Болонського університету, що виник наприкінці XI ст. і незабаром отримав світову славу.

Нерідко саме з цим університетом пов'язують виникнення школи глосаторів.

Появі цієї течії сприяло те, що вивчення права у Болонському університеті полягало у читанні джерел та коментуванні останніх професорами. При цьому коментування виконувало не стільки допоміжну функцію, скільки полягало у тлумаченні положень норм позитивного права.

Основним методом аналізу римських джерел була екзегеза, яка вчинялась шляхом написання між рядками або на полях оригіналу коротких приміток або пояснень до окремих слів — глос.

Порівнюючи паралельні місця джерел, глосатори виходили з того, що Звід Юстиніана є єдиним цілим, де не може бути протиріч. Це, природно, знижувало цінність висновків, отриманих таким шляхом. Тому деякі глосатори використовували синтетичний метод, систематизуючи певні частини того чи іншого джерела за різними ознаками.

Результатами таких досліджень були *summae*, тобто загальні попередні зауваження, огляди тієї чи іншої частини Зводу, або *brocardo* — збірники окремих догматичних положень, особливо сумнівних та складних, виведених з джерел, супроводжуваних доказами та поясненнями.

З'являються також *tractatus* монографічного характеру та *quaestiones*, тобто збірки рішень казусів, що розглядалися на практичних заняттях у школах.

Вивчаючи це питання, варто запам'ятати імена найбільш відомих представників школи глосаторів: Ірнерія (засновник цієї течії), Булгара, Вакарія, Босіано Дісовані, Плацентіна (засновник синтетичної течії у школі глосаторів), Роджеріо, Донарі Одофреда, Азо, Аккурсія.

Треба також звернути увагу на те, що поміж глосаторів, крім вже згаданих екзегетичної та синтетичної течій, існувала також диференціація в залежності від ступеню формалізму. Так, Булгар і його епігони аж надто були схильні до формалізму. Їм протистояли так звані «гозіані» на чолі з Мартином Гозіа, котрий на чільне місце ставив «справедливість» (*aequitas*), а в деяких випадках навіть не розуміли необхідності того формалізму, що зумовлений потребами цивільного обігу.

Творчість школи глосаторів була завершена Аккурсієм, котрий, начебто підводячи ризик під тим, що зробили йо-

го попередники, видав вибрані глоси на законодавство Юстиніана — «*Glossa ordinaria*». Ця збірка була популярною не лише у теоретиків, але й на практиці. У судах вона застосовувалась чи не нарівні з законом.

Оскільки цей напрям дослідження Римського права фактично вичерпав себе, на зміну йому прийшла інша школа — постгласаторів (або коментаторів). Предметом їхніх досліджень та коментування були вже не римські джерела, а глоси попередників.

Засновниками цього напрямку були Жак де Ровіньї та Раймондо Лулій. Безумовною заслугою коментарів була спроба філософського осмислення права та оцінка юридичних норм з позицій природного права, використання діалектики та казуїстики. Це дозволяло їм пристосувати Римське право до потреб сучасного життя. Використовуючи системний метод, коментатори вишукували в різних римських правових джерелах насамперед головне місце (*locus*), тобто фрагмент, який їм здавався головним, а вже потім тлумачили зміст джерела «від нього».

Найвідомішими коментаторами були Бартоло де Саксоферрато, Бальд де Убальдіс, Ясон де Майнус. Усього відомо 136 імен представників цієї школи.

На початку XVI ст. вичерпала себе й школа коментаторів, котра була піддана різкій критиці італійськими гуманістами епохи Відродження за схоластичний підхід.

І хоча італійські гуманісти не створили свого, окремого напрямку в юриспруденції, їх заслуга полягає у відновленні оригіналів латинських юридичних пам'ятників, котрі часто були викривлені гласаторами.

Крім того, гуманізм створив базу виникнення історико-філологічної та синтетичної шкіл права.

Виникнення історико-філологічного способу аналізу пов'язано з іменами французького філолога Гійома Бюде, італійського юриста Андрія Альгато та німецького юриста Ульриха Цазі, а вищі досягнення цієї школи — з ім'ям видатного французького правознавця Жака Кюжа — чудового юриста і філолога. Представники цієї школи прагнули з'ясувати первісне значення норм Зводу Юстиніана, спираючись на філологічне тлумачення джерел, з урахуванням особливостей часу їх створення. Саме представникам цієї школи Дені Годфруа та його синові Якобу (Тео-

дору) належать ідеальні для свого часу видання *Corpus juris civilis* та коментарі до *Codex Theodosianus*.

Своєрідною протиположністю історико-філологічному напрямку слугувала систематична (догматична) школа, найбільш видатним представником котрої був Доно Юг Донелл, розробивший першу цілісну систему Римського приватного права — досить близьку за своїм характером до інституційної.

Недоліком вказаних вище шкіл була суто теоретична орієнтація, тому цілком природним стало виникнення течій практичної спрямованості, представники яких намагалися обґрунтувати тезу про неможливість застосування Римського права взагалі (Франсуа Отман), або, в крайньому випадку, без урахування засад місцевого (національного) права (Андреас Гайль).

Поряд з вивченням та коментуванням відбувалась рецепція Римського приватного права у формі прямого застосування.

Найбільш повне втілення така форма мала у Пізньому Середньовіччі у Німеччині.

Треба звернути увагу на запропоноване в літературі пояснення цього явища.

Чинники його вбачають в дії декількох факторів, насамперед, в незадовільному стані національного німецького права та юриспруденції, а крім того, в особливих властивостях Римського права, в психологічній готовності німців до рецепції тощо.

Головними шляхами запровадження Римського приватного права у юридичну практику були: трансформація судів (малоосвічених шефенів, орієнтованих на звичаєве право, заміняли випускники університетів, де на чільному місці було вивчення Римського права), надання університетам фактично права «офіційних консультацій».

Безпосередня рецепція Римського приватного права у формі запровадження у судову практику мала місце не лише у Німеччині, але й у інших західноєвропейських країнах, наприклад, у Нідерландах.

Але досягнувши свого піку наприкінці XVI ст. (наприкінці Пізнього Середньовіччя), така форма рецепції потім почала зазнавати дедалі більшої критики, що було результатом не стільки зміни економічних, скільки політичних

та соціальних відносин, а також істотних змін у світогляді, пов'язаних з настанням Нового часу.

Розглядаючи особливості рецепції Римського приватного права в Новий час, слід звернути увагу на такі обставини.

У XVII ст. світоглядні засади поглядів на державу та право у Західній Європі сформувались у дві головні течії, які умовно назвемо французькою (англо-французькою) та німецькою. Такий поділ обумовив подальшу диференціацію напрямів рецепції Римського приватного права за французькою та німецькою схемами. Звичайно диференціація не мала абсолютного значення, та все ж наслідки були досить помітними.

Французька течія була набагато «розкутішою», ближчою до англійських та нідерландських зразків.

Але більш помітну роль в обґрунтуванні рецепції Римського права судилося відіграти не їй, а німецькій філософії. Тому про останню треба мати достатньо чітке уявлення.

Спочатку треба скласти собі уявлення про таке явище, як німецька «Просвіта», котра, хоча і була досить поміркованим та державницьким, за характером, вченням, але не могла не відобразитись на сприйнятті, трактуванні та відборі для рецепції положень Римського приватного права.

Значний вплив на формування світогляду після Просвіти справив насамперед Іммануїл Кант, котрий першим у Німеччині приступив до систематичного обґрунтування лібералізму. Наріжним каменем його соціальних поглядів було положення про категоричний імператив, суть якого полягає у тому, що кожна особа визнається самоцінністю і не може бути засобом досягнення спільного блага. Людина у своїй поведінці має дотримуватись велінь морального закону, котрий є апіорним, не піддається впливу жодних зовнішніх обставин, а тому є безумовним.

Кульмінацією руху, розпочатого Кантом, була філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Тому треба мати уявлення про його вчення, що мало вплив на характер рецепції Римського приватного права у Німеччині XIX ст. Для цього, зокрема, варто ознайомитися з положеннями його засадничої праці «Філософія права».

Насамперед цікаво, як він оцінював хід історії та місце у ньому Риму та німців. Відправним моментом тут є те, що історичний розвиток духу обіймає три головні фази: східну, греко-римську й німецьку. Сутність їхня в тому, що Схід знав і донині знає, що вільний тільки один; греко-римський світ — що вільні декотрі, а німецький світ знає, що вільні всі. Але свободу (волю) Гегель невідривно пов'язує із законом. Причому не лише стверджується, що закон забезпечує волю, але й сама наявність закону означає наявність волі.

Принципом історичного розвитку є національний дух. За кожної історичної доби є якась одна нація, що на неї покладено місію провести світ крізь уже досягнуту ним діалектичну стадію. У часи Гегеля, на його думку, такою нацією є німці. Крім того, на хід історії впливають визначні особистості, у чиїх прагненнях втілені діалектичні переходи, що мають відбуватись в їхню добу. Це — герої, їм можна переступати звичайні моральні правила.

До розуміння Гегелем духу історії та значення держави слід додати, мабуть, дещо з його трактувань поняття «право». Воно вживається у трьох основних значеннях: право як свобода («ідея права»), право як форма свободи («особливе право»), право як закон («позитивне право»). Тут звертає на себе увагу ієрархія прав. Серед «особливих прав» чільне місце займає право держави, яке врешті решт і є єдино правдивим. Отже, знов-таки має місце примат держави.

Залишаючи для самостійних розвідок трактування Гегелем сутності права в інших значеннях, співвідношення пов'язаних з цим категорій та понять, з викладеного вище можемо зробити висновок, що Гегелівське розуміння ролі держави, свободи індивіда та його стосунків з державою, а також духу (розвитку) історії і значення у цьому процесі німецької нації мало обумовити особливості рецепції Римського права у Німеччині тієї доби.

Але до того як перейти до розгляду цього питання, маємо ще коротко охарактеризувати так звану історичну школу права, котра теж справила помітний вплив на перебіг рецепції Римського права в Німеччині.

Засновником цієї школи, яка у центр своїх досліджень ставила питання не про те, у чому полягає сутність права та яким воно має бути, а про те, як право виникає та яка його історія, був Густав Гуго — професор універ-

ситету у Гетінгені, автор «Підручника природного права як філософії позитивного права, особливо — приватного права».

Гуго піддав критиці тодішні підручники за те, що у них не розрізнялись античний та сучасний підхід до юридичних категорій, і виступив за те, щоб традиційні юридичні поняття і норми не вивчали, як мертві маси, але щоб кожне підлягало критичній оцінці з точки зору його історичного походження. На його думку, цивілістична наука має зосередитись на тому, чим до цього часу не займалась практична юриспруденція: треба звернутись до розвідок стародавнього Римського права, починаючи не із Зводу Юстиніана, а більш давніх джерел.

Найбільш помітною постаттю історичної школи був, однак, не він, а Фрідріх Карл фон Савіньї. У своїй книзі «Про тяжіння нашого часу до законодавства та правознавства», полемізуючи з професором з Гейдельбергу Ю. Тібо, котрий ставив питання про доцільність скасування старих норм та видання нових на підвалинах природного розуму, він сформулював загальну концепцію розвитку права, з якої слідував висновок про методологію засвоєння (рецепції) положень Римського права. На думку Савіньї, завдання правників полягає в тому, щоб на підставі результатів історичних розвідок виділити з Римського права те життєздатне, що у ньому є, що стало з перебігом часу національним германським, і переробляти його в одне органічне ціле з продуктами, що самостійно утворились у новому німецькому житті.

Ці ідеї були розвинуті далі Г. Ф. Пухтою, А. фон Бетман-Хольвегом, Ф. Блуме, Г. А. Хайзе, Ф. Х. Мюленбрухом та ін. Важливе значення мало також те, що у 1816 році німецький історик та політик Б. Г. Нібур знайшов у Вероні рукопис Інституцій Гаая, який став джерелом нового історичного матеріалу, котрий дозволив уточнити розуміння ряду положень Римського приватного права.

Недоліками молодшої (нової) історичної школи у Німеччині було надмірне захоплення дослідженнями логічного боку ідеальної моделі права, оцінка права як плоду народного духу, готовність жертвувати заради гармонійності доктрини новими явищами, які не вписуються в цю гармонію, а також недооцінка ролі кодифікацій та законотворчого процесу.

Ці недоліки намагалися усунути прихильники напряму, найбільш видатним представником якого був Р. фон Ерінг, послідовний супротивник Савіньї, створивший реалістичну (прагматичну) школу права.

Виходячи з того, що право є безпосереднім продуктом життя, Ерінг обґрунтував висновок про те, що всі великі зміни в суспільному житті тягнуть за собою зміни і у сфері права. При цьому мають значення не тільки національні сили та потенціал кожного народу, але й його зіткнення з іншими, запозичення. Народ, котрий засуджує себе на національну замкнутість, тим самим приречує себе на застій. Звідси випливає висновок, що вивчати історію права необхідно з урахуванням суспільних сил, що діють в той чи інший час. Такий підхід дозволяє створити запас знань про те, як створюється право, які явища треба урахувувати законотворцю при розробці норм права.

На думку Ерінга, найцінніша спадщина для нас — це римський метод правотворчості, завдяки якому право, що ними створюється, не перестаючи бути стрункою науковою системою, в той же час завжди лишалось найкращим для практичного застосування. Тому з Римського права слід зберігати тільки те, що у ньому формально і матеріально ще лишається цінним, а замість усього іншого поставити нові, більш співзвучні часу та необхідні йому поняття. Завдання сучасного юриста не тільки в створенні, але й у руйнуванні, яке розуміється як відкидання непотрібного та застарілого.

Таким чином, було визначено методологію рецепції Римського права, знайдено рішення, значення якого важко переоцінити: *Durch das romische Recht uber aber romische Recht hinaus* — від Римського права — вперед і далі Римського права.

Цей підхід і було використано при кодифікації цивільного законодавства у Європі XIX століття, причому, — не лише у Німеччині.

Звертаючись до питання про вплив Римського приватного права на перебіг та результати західноєвропейських кодифікацій цивільного законодавства у XIX ст., треба, насамперед, звернути увагу на докорінні зміни у підходах до рецепції Римського права, що відбулись на той час.

Ці зміни, зокрема, знайшли відображення в характері кодифікацій, найбільш значимими з яких було створення

Цивільного кодексу французів та Німецького цивільного кодексу.

Власне, вони намітились вже наприкінці XVIII ст. після Великої Французької революції 1789 року, коли було прийнято Декларацію прав людини й громадянина.

Ця Декларація увібрала у себе не лише національний, але й світовий досвід та традиції.

Саме її прийняття було необхідною умовою і поштовхом до реальної рецепції Римського приватного права у Франції.

З іншого боку, цьому сприяли зміни не лише політичні, але й у галузі економіки, що вимагало удосконалення правового регулювання майнових відносин.

До революції 1789 року у Франції цивільне законодавство не було кодифіковане. Як вже згадувалось, в той час на півдні Франції діяло Римське право, на півночі — звичаєве право. Деякі майнові відносини регулювались ордонансами Людовика XIV. Звичайно, що такий різнобій, така різноманітність правових норм могли зберігатись лише при відносно нерозвиненій торгівлі, спонукали до революційних змін. Тому реформування правової системи Франції почалось вже у перші роки революції, хоча робилось це не завжди логічно і послідовно.

Після приходу до влади Наполеона (оголошення його 29 липня 1802 року довічним консулом) ситуація істотно змінилась на краще.

Роботи зі створення Цивільного кодексу почались ще 1790 року, однак жоден з підготовлених законопроектів не був досить вдалим.

12 серпня 1800 року було створено комісію, в яку увійшли видатні юристи: Біго де Преаміне, Мальвіль, Тронше, Порталіс. Двоє з них були прихильниками звичаєвого Французького права, двоє — Римського права, що дозволило урахувати найкращі якості як того, так і другого, але з перевагою все ж таки праву Римському.

Велику роль в створенні Цивільного кодексу зіграв Наполеон, котрий повністю поділяв точку зору Порталіса відносно того, що право власності є основним правом, підґрунтям усіх суспільних інститутів, таке ж дороге цінне для людини, як і її життя.

Кодекс був прийнятий по титулах, починаючи з березня 1803 року і до березня 1804 року. Нарешті 21 березня

1804 року було видано закон, що з'єднав усі частини в єдиний «Цивільний кодекс французів».

Кодекс побудовано за інституційною системою, яка є характерною для Римського приватного права. Він поділений на три книги, котрі, в свою чергу, підрозділені на титули, титули — на статті.

Першій книзі передують короткий вступний титул, який містить ряд загальних положень. Самі книги досить точно відповідають інститутам Римського права: I книга — «Про особи» (ст. 7–515) — містить норми про правовий стан фізичних осіб, а також про сімейні відносини; II книга — «Про майно та різні зміни власності» (ст. 516–710) — містить положення про речові права; III книга — «Про різні засоби набуття власності» (ст. 711–2281) — присвячена зобов'язальному праву та праву спадкування і містить також норми про строки.

До числа найважливіших засад приватного права, які закріплені у Кодексі, слід віднести: формальну рівність громадян перед законом (винятком з цього загального правила був правовий стан одружених жінок), необмежене право приватної власності та всебічний його захист, свободу укладення договорів, закріплення вимоги справедливості у правовідносинах.

Кодекс Наполеона характеризується високою законодавчою технікою: матеріал викладено послідовно і логічно; мова проста і зрозуміла; норми, як правило, невеликі за обсягом і містять чіткі визначення або вказівки; разом з тим, нема надлишку казуїстичних рішень.

Іншим важливим кодифікаційним актом цієї доби був Німецький цивільний кодекс.

Насамперед треба пригадати історію його створення. Питання про необхідність загального для всієї Німеччини Цивільного кодексу було поставлено вже у 1814 році. Це викликало жваве обговорення у колі юристів, що частково ініціювало появу історичної школи права, яка була орієнтована на вивчення історії Римського права і створення на цій основі законопроектів.

У 1874 році було створено комісію, завданням якої стала розробка проекту Цивільного кодексу. У 1888 році такий проект було представлено; складений він був на підставі ідей та положень Римського права.

Слід звернути увагу на те, що перший варіант проекту було піддано різкій критиці. Але після пом'якшення

«романістичних» начал проект у 1896 році було прийнято Союзною радою і затверджено імператором. З 1 січня 1900 року Німецький цивільний кодекс набрав чинності.

Німецький цивільний кодекс складається з 2385 параграфів, згрупованих у 5 книгах. Останні діляться на розділи, декотрі з розділів — на глави, а інші — на параграфи. Заголовки складають частину закону і мають бути враховані при тлумаченні.

Як зазначалось, Кодекс став результатом поєднання положень Римського права і права німецького. Тому у ньому є відступи від класичних положень про повноту права власності, про свободу договорів та ін.

Особливістю структури Кодексу є те, що він побудований за так званою пандектною системою, яка була розроблена середньовічними німецькими глосаторами Римського права, а вперше була запроваджена ще раніше — у Візантії (її відлуння досить помітне у Базиліках). У відповідності з нею 5 книг, на які поділено Кодекс, містять: загальну частину, зобов'язальне право, речове право, сімейне право, спадкове право.

Перевагами такої структури є наявність досить детальної загальної частини, яка містить не лише вступні положення, але й норми, які визначають коло суб'єктів, об'єктів цивільного права, підстави виникнення прав та обов'язків, порядок реалізації прав і т. ін. Це дозволяє уникнути повторів при урегулюванні окремих видів зобов'язань, тих або інших конкретних відносин.

Оскільки Кодекс став своєрідним симбіозом Римського та Німецького права, перша та друга книги відображають вплив Римського права, третя, четверта та п'ята створені під помітним впливом положень німецького права. Це стало результатом полеміки між представниками романістичної школи (Антон Трібо та ін.) та історичної (Карл Фрідріх фон Савіньї, Рудольф фон Єринг та ін.).

Кодекс містить велику кількість норм абстрактного характеру. З одного боку, це є його перевагою, бо дає можливість застосувати їх до відносин, які виникли пізніше, не були передбачені при створенні проекту. Але з другого — абстрактність норм та складність формулювань робить його малодоступним для сприйняття неюристами, у зв'язку з чим його називають «кодексом вчених».

Аналіз особливостей структури і змісту Кодексу дозволяє зробити висновок про те, що в даному випадку рецепція Римського приватного права також мала місце, однак не в «чистому» вигляді, а з помітними корективами, які з'явилися внаслідок урахування авторами законопроекту особливостей німецького права, ідей історичної школи права і школи оновленого природного права. Ці корективи стосуються не лише системи Кодексу (пандектна система), але й суті ряду рішень, появи абстрактних формулювань, нових правових категорій і т.п. А втім, наявність указаних особливостей не впливає на визнання його давньоримської генези.

Розглянувши кодифікації цивільного права у XIX ст., слід мати на увазі, що ними рецепції Римського права у Західній Європі не закінчуються.

Останні відіграють роль і зараз, коли відбувається створення так званого «Європейського дому», одним з наріжних каменів якого вважають Римське приватне право з християнським містичним корективом до нього (В. Скуратівський).

Тому треба з'ясувати, якими обставинами зумовлено значення Римського права у сучасний період, які саме ідеї та засади його мають найбільшу вагу.

Аналізуючи ці питання, треба звернути увагу на такі категорії, як «суверенітет особи», «приватна власність», «солідарність індивідуальних та громадських інтересів».

Варто також з'ясувати, яке значення вкладають сучасні європейські правознавці у конструкції, що поєднують Римське та національне право, — наприклад «Римське голландське право».

При розгляді цих питань у нагоді стануть книги: Топорнин Б.Н. Европейское право. — М.: 1998; Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. — М.: 1996; Голландская правовая культура. — М.: 1998.

ТЕМА 12. РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Загальні положення. Рецепція Римського права в Середньовічному українському праві. Римське право в Російській імперії. Латентна рецепція Римського права в СРСР. Римське право і цивілістика незалежної України. Римське право в Україні XXI ст. (III тисячоліття)

Приступаючи до вивчення питань цього розділу, слід мати на увазі, що тривалий час ці проблеми залишалися поза увагою романістів. Значною мірою це було зумовлено тим, що радянська правова доктрина ґрунтувалася на догматі про оригінальний, самобутній характер радянського права, в тому числі цивільного.

Природно, що це знімало з порядку денного й дослідження впливу Римського права на радянське цивільне право взагалі, і на Цивільне право УРСР, зокрема.

У зв'язку з цим практично в усіх підручниках і посібниках, написаних до початку 90-х рр., питання впливу Римського приватного права на Цивільне право України (як і на право інших колишніх союзних республік СРСР) не розглядається.

Однак, в останнє десятиліття ситуація дещо змінилася, з'явилися нові видання. Тому, хто вивчає Римське право, варто звернутися до відповідних розділів таких книг: Харитонов Е.О. Рецепція Римського частного права. — Одеса: Бахва, 1996; Харитонов Е.О. Рецепція Римського приватного права. (Теоретичні та історико-правові аспекти). — Одеса, 1997; Васильченко В.В. Рецепція Римського спадкового права в сучасному спадковому праві України. Автореферат дис. канд. юрид. наук. — К.: 1997.

При цьому варто проаналізувати зміну підходів до вирішення цієї проблеми та чинники цього явища, враховуючи при цьому, що Україна, наша держава, орієнтується на інтеграцію у світову спільноту, створення громадянського суспільства, розбудову правової держави, а це, у свою чергу, припускає необхідність неупередженого перегляду багатьох усталених поглядів, у тому числі на сутність та характер розвитку українського права.

Розглядаючи питання рецепції Римського права в Середньовічному українському праві, слід взяти до уваги специфіку цього процесу, що обумовлено особливостями цивілізаційної орієнтованості України, її геополітичним і культурним становищем у системі «Схід» — «Захід». (Про це стосовно до права можна прочитати у книзі: Харитонов Е.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса: 2000).

Внаслідок як західного, так і східного впливу, приватне право України формувалося як синтез місцевого звичаєвого права, рецепованого Римського та Візантійського права.

При цьому й рецепція Римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо — завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано — через німецьке, польське, литовське право).

Власне, треба мати на увазі, що й через Візантійське право мав місце опосередкований вплив права Римського, оскільки сама Візантія зазнала потужного впливу останнього (рецепувала його).

Для того, щоб точніше скласти уяву про вплив римських правових ідей на формування українського законодавства цієї доби, варто ознайомитися з законопроектами, створеними в Україні у XVIII–XIX ст ст. Для цього можна рекомендувати, наприклад, фундаментальне видання «Права, за якими судиться малоросійський народ». — К.: 1997.

Оскільки Україна тривалий час перебувала у складі Російської імперії, треба також належну увагу приділити питанням впливу Римського права на цивільне законодавство Росії.

При цьому варто мати на увазі, що проникнення Римського права тут могло відбуватися двома шляхами: через церкву і через світське законодавство.

Загалом, більшість російських дослідників не заперечує опосередкованого запозичення (через Візантію) російським правом римсько-правових рішень у галузі шлюбно-сімейній та спадковій. Посередником у цьому процесі виступала православна церква, до юрисдикції якої належала значна група відносин у цій сфері.

Разом з тим, так само більшість романістів вважає, що на решту інститутів Цивільного права Російської імперії

Римське право впливу практично не мало (І.О. Покровський, А.І. Косарев та ін. — див.: Вибрана бібліографія).

Тобто фактично заперечується вплив римсько-правових ідей у світському праві.

Але треба критично поставитися до цієї тези. Для встановлення дійсного стану речей бажано звернутися до першоджерел: книги X Зводу законів Російської імперії, проєктів Цивільного уложення Російської імперії, підготованих наприкінці XIX — на початку XX ст. Крім того, деякий матеріал можна знайти в підручниках з цивільного права Росії, виданих наприкінці 90-х років XX століття.

Аналізуючи книгу X Зводу законів Російської імперії, варто звернути увагу на те, що у нормах сімейного та спадкового права більш помітне відлуння місцевого звичаєвого права, скоригованого православною (візантійською) традицією. Що ж стосується речових прав, забезпечення зобов'язань, окремих видів зобов'язань, відшкодування шкоди тощо, то тут можна помітити деякий вплив Римського права, хоча й значною мірою «відредагований» німецькою правовою думкою.

Але, хоча на перший погляд, проникнення римської правової думки в Цивільне право Російської імперії було незначним, треба мати на увазі, що монізм ортодоксальної імперської цивілістики істотно порушувався місцевим законодавством, яке значною мірою склалося під впливом (прямим або опосередкованим) Римського права. Так, у Царстві Польському діяв Кодекс Наполеона, в Остзейських губерніях — поміж інших джерел — Римське право, в Фінляндії — Шведське уложення 1734 р., у Бесарабії — Шестикнижжя Арменопуло, Звід Юстиніана і Вазилік, в Чернігівській і Полтавській губерніях — Статути Великого князівства Литовського. (Див., наприклад: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. 10-е изд. — М.: 1912. — С. 40–55; Развитие русского права во второй половине XIX — начале XX века. — М.: Наука, 1997. — С. 140–174).

Але ще важливішим для поширення впливу Римського права в Імперії була практика Урядового сенату і швидкий розвиток російської романістики та зміцнення її позицій після реформ 1861 р. В другій половині XIX — на початку XX ст. виходять друком праці видатних романістів: Н.П. Боголепова, С. О. Муромцева, І. А. Покров-

ського, В.М. Хвостова та багатьох інших. Активні дослідження питань Римського права провадяться в цей час також в Київському університеті Св. Володимира (батько і син Мітюкови, Л.А. Кассо, М.П. Драгоманов та ін.) та в Новоросійському університеті (Д. О. Азаревич, Ю. С. Гамбаров, К.К. Диновський, М. Л. Дювернуа, І. Г. Табашников). Щоб скласти уявлення про романістику того часу, варто ознайомитись з бібліографією (наприклад, за журналом: «Древнее право». — № 1. — 1997. — С. 136–161) і відповідними персоналіями (наприклад, за виданням: «Юридична енциклопедія». — К.: «Українська енциклопедія», 1998–2000).

Розглядаючи питання рецепції Римського права в СРСР, треба мати на увазі, що з самого початку свого існування Радянська влада почала енергійно руйнувати існуючу систему майнових відносин, активно застосовуючи, крім усього, і правові засоби. Останні слугували не стільки для урегулювання нових відносин, скільки для знищення центральних інститутів приватного права (у цьому нема нічого дивного, якщо пригадати, що сутність комунізму в першу чергу вбачали в тому, що це лад, позбавлений приватної власності).

В Україні процес ліквідації приватного права дещо затримався. Насамперед це пов'язано із спробою розбудови держави під час існування УНР, Гетьманату, Директорії. Однак після того, як перемогла радянська влада, тут теж почалося руйнування існуючої системи майнових відносин.

Проте товарні відносини продовжували існувати. Більш того, після вимушеного переходу до непу вони ускладнилися, внаслідок чого виникла необхідність конструктивного їх урегулювання у Росії та інших радянських республіках. Усе більш очевидною ставала необхідність створення Цивільного кодексу.

Підготовка проєкту Цивільного кодексу УРСР відбувалась в умовах і на засадах, які є загальними для більшості колишніх радянських республік. Тому цілком природно, що вказівки та зауваження В.І. Леніна стосовно Цивільного кодексу РРФСР слугували орієнтиром і для тих, хто готував проєкт ЦК УРСР.

Принципово важливим положенням було те, що «в руках» Радянської держави має бути зосереджено всі за-

соби виробництва та основні знаряддя, встановлено жорсткий державний контроль над торговельним обігом і т. ін. і, як підсумок, — відмова від основних засад приватного права. Показовими в цьому плані є зауваження Леніна на адресу Народного комісаріату юстиції РРФСР. Зокрема, він підкреслював, що *«ми не визнаємо нічого приватного, для нас все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним... Звідси — поширити застосування державного втручання у приватно-правові відносини; розширити право держави скасовувати «приватні» договори; застосовувати на практиці не lex Romana до цивільних правовідносин, а нашу революційну правосвідомість»*. Цим фактично й визначалось ставлення до можливої рецепції Римського права: приватне право не визнавалось взагалі, його засади ревізувались (відмова від визнання необмеженого права власника панувати над речами, від свободи договорів та ін.), а сам Звід Римського права був прямо протиставлений *«революційній правосвідомості»*.

Таким чином, фактично було накладено табу на пряме рецепування норм Римського права, а відтак на обрання моделі (західної) приватного права. Однак лишалась можливість рецепції опосередкованої — через використання цивільних кодексів європейських країн як зразків законодавчих рішень, що і було зроблено комісією з розробки проекту ЦК РРФСР.

Цей Кодекс слугував зразком для цивільних кодексів усіх союзних республік, у тому числі і для Цивільного кодексу УРСР, котрий було прийнято із запізненням приблизно на місяць — затверджено 16 грудня 1922 року, введено в дію 1 лютого 1923 року.

Цивільний кодекс УРСР 1922 року був подібний до ЦК РРФСР не лише за ідеологічною та методологічною основою.

Оскільки взаєморозуміння було повним, ідеологічні та методологічні засади розробки проектів — однаковими, кодекси РРФСР та УРСР були подібними за структурою і змістом. Вони складаються з однакових розділів: загальна частина, речове право, зобов'язальне право, спадкове право. Кількість статей теж практично співпадає: 435 статей Цивільного кодексу УРСР проти 436 — ЦК РРФСР. Не було також різниці й у побудові розділів та назвах глав.

Серед найголовніших засадничих норм Кодексу слід згадати статтю 1, згідно з якою цивільні права мали охоронятись законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються всупереч їхньому соціально-господарському призначенню. Цим зумовлювалась, в кінцевому підсумку, сутність радянського цивільного законодавства, яке в будь-якому випадку допускало в будь-який момент втручання держави у відносини приватних осіб.

Вивчаючи це питання, можна зіткнутися із згадкою про спроби деяких юристів-білоемігрантів обгрунтувати буржуазне переродження радянського права. Тут варто мати на увазі, що такі намагання є дивними лише на перший погляд.

Справа в тому, що емігрантську юриспруденцію ввела в оману помітна подібність багатьох інститутів радянських цивільних кодексів та Німецького цивільного кодексу, зокрема, за структурою, деякими засадами (в тому числі визнання за державою права втручання у приватно-правові відносини), правовими рішеннями в межах окремих інститутів.

Однак ця подібність була зовнішньою і дуже скоро тлумачення цивілістів та практика застосування радянських цивільних кодексів показали, що ні про яке «відродження буржуазного права» тут не йдеться. (Детальніше з історією створення перших цивільних кодексів, визначення їхньої генези та змісту можна ознайомитися за книгою: Гражданское и семейное право Украины. — Х.: Одиссей, 1999; або статтею Усенко І. Перший Цивільний кодекс УРСР. — Радянське право. — 1987. — № 12. — С. 52–55.)

Підсумовуючи сказане про перший Цивільний кодекс УРСР, слід зазначити, що, регулюючи відносини у суспільстві, яке заперечувало існування приватного права у принципі, він, разом з тим, у багатьох своїх нормах відображав вплив буржуазного приватного законодавства, головним чином, Німецького цивільного кодексу. Тобто, у даному випадку мала місце латентна, похідна рецепція Римського приватного права. Разом з тим, вирішення деяких питань (наприклад, у сфері спадкового права) було за духом ближче до ідей римських законодавців, ніж німецького права. Цікаве у цьому плані висловлювання тодішнього Голови Верховного Суду РРФСР П.І. Стучки, котрий писав: *«За суттю наш Цивільний кодекс не що інше, як*

ті форми буржуазного цивільного права, які повторюють загальної формули Римського права, створені близько двох тисячоліть тому».

Однак треба мати на увазі, що при всьому цьому радянська держава залишала собі можливість у будь-який момент відкоригувати регулювання будь-яких відносин, навіть не вдаючись до змін законодавства. Для цього існував такий ефективний «інструмент», як ст.ст. 1, 4, 30 Цивільного кодексу, а також п. 5 Постанови ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 року «Про введення у дію Цивільного кодексу УРСР», що передбачав поширювальне тлумачення Цивільного кодексу «у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас». Це відкривало значні перспективи для суб'єктивного правосуддя, яке формувалось у той час і якому судилося непогане майбутнє у наступні роки.

Римське право і цивілістика незалежної України знаходяться, можна сказати, у нестійкому динамічному зв'язку, який почав формуватися ще в СРСР у період так званого «перебудови» 80-х років.

Сутність змін, що намітилися в той час, полягає у визнанні існування і навіть пріоритету, так званих, «загальнолюдських цінностей»: в тому числі, суверенітету особи, можливості мати приватну власність, вільно укладати угоди, що не суперечать моральності та не порушують права інших суб'єктів, права вимагати від держави виконання нею зобов'язань перед громадянами тощо. (Із загальною картиною трансформації радянської цивільно-правової доктрини можна ознайомитися, наприклад, за книгою: Харитонов Є.О. Рецепція Римського приватного права (Теоретичні та історико-правові аспекти).— Одеса.: 1997.— С. 246–268).

Перші ознаки такого підходу намітилися вже у зміні радянської правової доктрини наприкінці 80-х років і знайшли відображення в проекті Основ цивільного законодавства 1991 р.

Але повною мірою вони проявилися в Україні вже після проголошення незалежності.

Розглядаючи питання рецепції Римського права у цей час, варто звернути увагу на те, що спочатку вона відбувається хоча і в ширшому масштабі, проте усталеними шляхами: вона відбувається досить спонтанно і хаотично,

відсутнє офіційне визнання самого факту рецепції, нема відповідної теоретичної бази, вона відбувається у прихованій (латентній) формі і до того ж, опосередковано — через законодавство західно-європейських країн, основною формою рецепції є запозичення законодавчих рішень при створенні нормативних актів.

Проте значення цього явища поступово зростає. Як наслідок його з'являються нормативні акти, що визначають підвалини сучасного Цивільного права України у відповідності з світовими і європейськими тенденціями. Нарешті ці фундаментальні засади знаходять відображення у проекті нового Цивільного кодексу України, що увібрав в себе кращі надбання української цивілістики та романістики як за роки незалежності, так і за попередні періоди її розвитку.

Втім, треба мати на увазі, що рецепція зустрічає і помітний супротив з боку прибічників так званого «господарського права», котрі вважають ідеї Римського права застарілими, пропонуючи натомість поділ права на цивільне і підприємницьке (господарське) з відповідним створенням двох кодексів. Слід звернути увагу на те, що фактично йдеться про дещо камуфльовану «концепцію господарського права», відому ще з радянських часів.

Дискусія набрала наприкінці 90-х років нової гостроти і від її результатів фактично залежить доля українського приватного права.

Означена дискусія, складний процес правотворення в незалежній Україні роблять особливо актуальним розгляд проблеми «Римське право в Україні ХХІ ст.». Адже, як згадувалося вище, Римське право є однією з підвалин сучасної європейської (та й не тільки європейської) цивілізації. Отже, від того, наскільки великим буде вплив його ідей в Україні, значною мірою залежить готовність нашої держави до інтеграції в європейську спільноту.

Враховуючи ці обставини, слід спробувати визначити місце Римського права в концепції права України, взагалі, і приватного права, зокрема.

Аналізуючи цю проблему, варто звернути увагу на таке. Римське право може проявлятися в національних системах права в таких напрямках:

- вплив на філософію права;
- вплив на правотворення;

- вплив на формування правосвідомості;
- вплив на формування загальної правової культури правника (особливо, у галузі приватного права).

Можна достатньо впевнено стверджувати, що на межі століть (тисячоліть) Українське цивільне право взаємодіє з римським в усіх вказаних напрямках.

По-перше, як зазначалося, наприкінці ХХ ст. було визнано вплив Римського права на філософію права, що намітився в останні роки століття. Римське право починає усе більше привертати увагу дослідників, захищається декілька кандидатських та докторських дисертацій з питань рецепції Римського права в Україні, здійснюються спроби усвідомити особливості цього процесу.

По-друге, в результаті розширення методологічної бази міняються підходи до правотворення у галузі приватного (цивільного) права. Створюється Цивільний кодекс України, який справедливо оцінюють, як Кодекс приватного права.

По-третє, хоча й повільно, але відбуваються зрушення у правосвідомості громадян. Було б невинуватим оптимізмом стверджувати, що повага до закону є моральним імперативом сьогодення, але, у всякому разі, з'являється впевненість, що захист прав через суд є більш ефективним, ніж адміністративні шляхи до справедливості.

По-четверте, певні зрушення намітилися в усвідомленні значення Римського права для формування загальної культури правника.

Римське приватне право є обов'язковою дисципліною практично в усіх солідних вищих навчальних закладах України, а в деяких з них є до того ж спецкурси, присвячені окремим аспектам Римського права, його рецепції тощо.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що Римське приватне право в Україні має непогане майбутнє, і можна сподіватися, що у ХХІ ст. буде йтися не лише про Цивільне право України, але й про Українське Римське право.

ЧАСТИНА IV ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ РИМСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

ТЕМА 13. ПУБЛІЧНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ У ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД

Загальний огляд положень публічного права. Поняття та ознаки римського публічного права. Державний та суспільний устрій Риму у царський період. Елементи державного та суспільного ладу Риму. Кримінальне право та процес

Вище вже згадувалися головні віхи майже півтора-тисячолітньої історії Риму. Римське право, розвиток якого співпадав з розвитком держави, також зазнало істотних трансформацій, результатом чого було створення практично досконалої системи приватного права.

Однак варто нагадати, що поняття Римського права охоплює не тільки норми приватного права, але й положення права публічного. Зі стародавніх часів публічне право мало істотне значення, оскільки регулювало засади існування держави. З формуванням державного устрою Стародавнього Риму визначилися певні ознаки публічного права. Цими ознаками були:

- орієнтація на задоволення публічних, тобто державних та суспільних інтересів;
- одностороннє волевиявлення суб'єктів публічних правовідносин;
- ієрархічний характер публічних правовідносин;
- регулювання відносин імперативними нормами.

Предметом Римського публічного права є зміст та сутність діяльності органів публічної (державної) влади та управління, суспільний устрій, правове становище посадових осіб у Римській державі.

Римське публічне право включає в себе:

- відносини у галузі релігії та з питань тлумачення волевиявлення богів;
- правове положення та зміст діяльності жерців, понтифіків у Римі;

— визначення та зміст прав і обов'язків адміністративних органів, магістратів та судів Стародавнього Риму;
— здійснення адміністративного та кримінального процесу.

Отже предметом публічного права є інтерес держави в цілому. Держава як носій цих інтересів вступає в публічні відношення як відокремлена сила, що володіє верховною владою і стоїть над іншими суб'єктами.

Приступаючи до вивчення основних положень публічного права Стародавнього Риму, необхідно нагадати устрій стародавньої держави. Згідно даним традиції ранній Рим ґрунтувався на історично відомому суспільному устрої, який мав основою родовий принцип. Однак у Стародавньому Римі не існувало традиційного родового устрою, в якому кожний рід був би самостійним. Рим був громадою — *civitas*, яка об'єднувала 300 родів. Члени громади, роду — *gentiles* — пов'язані однією релігією, яка забезпечувала вірність роду, громаді. Усі члени громади спільно володіли землею, мали загальні цвинтарі, релігійні свята, загальне родове ім'я. Старійшина роду вибирався усіма членами громади.

Крім родів, ще одною складовою Риму були курії (братства) — єдиний територіальний підрозділ, що мав політичне значення: стародавні народні збори організовувались та вибиралась по куріям. У Римі існувало 30 курій, які об'єднували 10 сусідніх родів. Метою курій було організація спільного життя, спільна оборона та спільне вирішення міжродових спорів.

Більш високим ступенем об'єднання були триби, яких в Римі було трое, — *Ramnenses*, *Titienses*, *Luceres*.

Крім цих складових римського суспільного устрою, у Римі існувала ще одна ланка — родина (*familia*), яка виникла у результаті послаблення родових зв'язків і була складовим елементом роду.

Таким чином, родина, курії, громада були основними елементами римського суспільного строю стародавнього періоду.

Особливістю державного устрою цього періоду було те, що весь громадський та політичний механізм поширювався тільки на повноправних громадян, які були членами роду та курії. Тому такими повноправними громадянами були патриції — корінні, повноправні жителі Риму, які могли вказати свій рід, свого патерфаміліас — бать-

ка. Крім патриціїв існували плебеї — вільні жителі завойованих країн, яким залишали землі. Вони були громадянами Риму, однак не мали політичних прав, не могли приймати участь у народних зборах. Ця група римського населення стояла поза римською організацією патриціїв і поза римською громадою. Ще одну категорію обмежених у правах жителів Риму складали клієнти — жителі країни, які, будучи позбавленні землі, існували в суспільстві тільки завдяки заступництву когось з членів громади, під захистом якого вони знаходились (іноземці, вільновідпущені, полоненні тощо). Клієнт був цивільно неправоздатним. Юридичний захист він отримував тільки через посередництво патрона.

Стародавній римський державний устрій складався з таких елементів: цар, сенат, народні збори.

Цар обирався на куріатних коміціях. До кола питань царського відомства входили усі сторони державної влади: він був вищим військовим начальником, «міністром», суддею, жерцем, розпоряджувався фінансами та державною землею. Однак ця влада обмежувалась релігійними нормами, тому що усі важливі акти приватного та громадського життя римляни старанно погоджували з релігійними приписами. До цього періоду традиція відносить виникнення колегії понтифіків, які були освіченими для свого часу особами, що мали спеціальні знання, приймали участь у релігійних та юридичних діях (усиновлення, шлюб тощо). Організацію релігійного устрою Риму традиція приписує другому царю Нумі Помпілію: виникнення колегій жерців, календаря та інше. У галузі публічного права та політики велике значення мали поради колегії авгурів, які тлумачили волю богів шляхом релігійних ворожінь — *auspicia*. Тому, так само як понтифіки мали значення у галузі приватного права, так і авгури відігравали значну роль у вирішенні питань політики та публічного права — вони могли загальмувати будь-яке державне починання, оголосивши знамення нещасливим.

Другим елементом державного устрою Риму були збори всього народу, поділеного на курії. Тому народні збори називались куріатними коміціями. До компетенції зборів входили більшою частиною релігійні питання, частково — питання світські. До релігійних належали — інавгурація і складання заповіту. Коло юрисдикції було формально обмежене такими питаннями:

- арогаціо — вид усиновлення;
- куптаціо — прийняття чужинських родів до патриціанських;
- вибір царя в період міжцарствування;
- постанова про оголошення війни;
- за поданням царя суд щодо державних правопорушень.

Функції Сенату були тільки дорадчими: він обговорював за пропозицією царя ті чи інші питання, та давав висновки, який не був для царя обов'язковим.

Падіння значення царської влади відмічається вслід за реформами Сервія Туллія, які мали воєнне та політичне значення.

Кримінальне право та процес

Характерною рисою стародавнього кримінального права царського періоду було те, що воно ще не визначилось як самостійна галузь права. Це знаходило відображення у тому, що у цей період ще не було чіткого розуміння злочину як суспільно небезпечного діяння, не було розроблено мір покарань, не існувало поняття вини. Тому стародавнє право підставою відповідальності вважало саме дію, яка спричинила шкоду. Також не було чітких нормативних джерел кримінального права: усі рішення ґрунтувалися на необмеженій владі царя. Однак у Законах XII таблиць існував перелік деліктів, щоправда без визначення характеру кожного (Табл. VIII.).

Крім того, нерозвинута державна влада цього періоду не вважала переслідування злочину державною необхідністю. Тобто розслідування злочину та покарання злочинців не входило до компетенції державних органів: у цей період був дуже розвиненим самосуд. Тобто дії, спрямовані проти окремих осіб, викликали помсту цієї особи чи його родини. Державна влада не втручається у їхні справи.

Однак у цей час виокремилась група публічних деліктів, які хоча формально мали приватний характер, однак починають вважатися злочином і утворюють сферу застосування кримінального права. Перш за все, це злочини проти інтересів суспільства в цілому — зрада, опір владі, вбивство, підпал та інші. Ці злочини переслідувалися державними органами — особисто царем, помічниками царя для розгляду справ про державну зраду у широкому сенсі — *perduellionis* — «колегія двох у справах

про державні злочини». Цар мав необмежене право покарання, при цьому він не був зв'язаним ні змістом злочину, ні мірою кари.

Крім того, кримінальні (публічні) делікти базувались на тісному зв'язку з релігією. Коло релігійних злочинів було достатньо широким: порушення клятви, присяги, порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом та інші.

ТЕМА 14. ПУБЛІЧНЕ ПРАВО У ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ

Державне право цього періоду. Суспільний та державний устрій періоду Республіки. Елементи державного устрою Риму цього часу. Адміністративне право магістратів. Фінанси Республіки. Кримінальне право та процес

З вигнанням царів у 509 р. до н.е. монархію у Римі поступово змінює аристократична республіка. Устрій римської республіки сформувався в результаті станової боротьби між патриціями та плебеями. В руках патриціїв зосереджувались усі суттєві частини політичного життя: магістратури, релігійні посади, вони мали більшість у сенаті. Плебс також отримав деяку політичну вигоду: захист від судової та адміністративної влади — право провокації (апеляції), деякий обсяг політичної правоздатності — приймати участь у центуріатних зборах і сенаті.

Наприкінці цього періоду державний устрій Риму з юридичної точки зору був вже демократичною республікою: усі найважливіші питання держави (законодавство, кримінальний суд, вибори магістратів та інше) підлягали безконтрольному рішенням народних зборів. Однак римська республіка залишалася аристократичною, з тією різницею, що панування родової знаті змінилась владою нобілітету, який складався з обмеженого кола багатих сімей — тих, хто виділився з патриціїв та плебеїв і був при владі завдяки магістратурі та сенату.

Напрямки внутрішньої та зовнішньої політики визначав Сенат, до повноважень якого входили:

- затвердження виборних магістратів;
- затвердження законів, які втувались народними зборами;
- вирішення питань війни і миру;
- управління фінансами та майном держави.
- вище управління провінціями;
- зовнішня політика;
- встановлення свят, громадських та культових заходів.

Таким чином, Сенат був вищим адміністративним органом Риму періоду республіки.

У цей період починає зростати значення зборів по трибам (за територіальною ознакою). Це пов'язане з виданням 4 публічних законів:

- *Legis V Horatiae* — 305 р. до н.е.;
- *Legis Publiliae Philonis* — 415 р. до н.е.;
- *Lex Hortensia* — 467 р. до н.е.;
- *Lex Publiliae Voleron* — 471 р. до н.е.

Хоча традиція приписує практично однаковий зміст першим трьом законам, однак усі вони встановлювали, щоб постанови народних зборів по трибам були обов'язковими для всього римського народу. Крім того, вони встановлювали, що трибутні коміції можуть існувати двох видів — патриціансько-плебейські (де збирались усі громадяни), станово-плебейські (тільки плебеї).

Третім елементом державного устрою цього періоду стали магістратури. Цим терміном позначали всяку посаду, на котру особи призначались за вибором народних зборів (у широкому сенсі). У вузькому сенсі «магістрат» це — сама особа, яка займала таку посаду. Магістрати були носіями виконавчої влади. Основними правами магістратів були:

- ауспіції — право спілкування з богами;
- головне командування військом;
- кримінальний суд;
- цивільний суд;
- право законодавчої ініціативи;
- адміністративні стягнення.

Зупинимось дещо детальніше на цьому повноваженні, тому що воно носить публічно-правовий характер. *Coercitio* — є право магістрата тільки на свій розсуд накладати стягнення (покарання) на осіб, які вчинили опір його розпорядженню або перешкождали йому при виконанні його обов'язків чи зневажали його особисто. Це положен-

ня відображається у публічному законі про межі адміністративного штрафу (*lex Aternia Tarpeja*). Це покарання відрізняється від судового цілями, порядком накладення та складом діянь. Ціллю є не тільки відплата за порушене право, але й примусити особу виконати вимоги магістрату. Порядок накладення адміністративного стягнення не передбачав спеціальних формальностей, магістрат міг самостійно покарати особу, якщо він був присутній при порушенні, або міг розглядати справу на свій розсуд. Сам магістрат повинен був рішення, які дії він вважає як порушення, перешкоду чи зневагу. Право адміністративного покарання мали усі магістрати з імперієм, плебейські трибуни, магістрати без імперія могли накладати тільки майнові штрафи. Квестори та нижчі магістрати не мали цього права взагалі.

Види стягнень були достатньо різноманітні: смертна кара, позбавлення свободи, особисті покарання, конфіскація майна, штраф (конфіскація частини майна) та застава. Однак магістрати були обмежені в праві вибору покарання (за винятком іноземців у місті та у період війни). Відносно громадян Риму вони не могли використовувати смертну кару, тілесні покарання, високі майнові штрафи. Такі покарання можливо було використовувати тільки по суду. Таким чином у місті магістрати могли використовувати тільки: арешт, штраф (не більш 2 овець і 30 биків, або 3020 асів), заставу (майно, яке брали у заставу, знищували).

Необхідність у адміністративному стягненні пояснювали тим, що закон не завжди міг передбачити усі випадки порушень правопорядку. Тому, в необхідних випадках, він надавав магістрату право розгляду порушення на його розсуд. Крім того, деякі порушення вимагали швидкого реагування, що вдавалося магістрату внаслідок відсутності формальностей.

- Завідування скарбницею

Скарбниця — *aerarium Saturni* — знаходилася під храмом Сатурна або біля нього. В ній зберігались гроші держави. Завідування скарбницею і цими грошами лежало на квесторах, які підпорядковувались Сенату. Скарбниця держави складалася з різноманітних джерел. Головним чином внески до неї сплачували жителі провінцій, тому що римські громадяни були звільнені від податків:

- головним джерелом публічних доходів був особис-

тий податок, розмір якого встановлювався в залежності від цензу (*tributum ex censu*). Цей податок збирався в залежності від майнового стану, який встановлювався за заявою особи під присягою кожні 5 років. Особи, які не були внесені у списки, платили податок довільного розміру, як неодружені, удови та сироти. Доход з цих податків призначався на платню солдатам, на забезпечення армії;

— починаючи з 5 ст. до н. е. запроваджується 5 % податок з вартості звільнених на волю рабів;

— податок, який накладався Сенатом на всю провінцію, і мав характер воєнної контрибуції;

— поземельний податок, який складався з 1/10 частки продуктів землі. Цей податок мав характер орендної плати володільців землею Риму;

— крім того, скарбниця отримувала доходи з торговельних та митних зборів, з солеварень, з публічних рибалок та рудників;

— держава отримувала податки з переможених народів. В скарбницю йшла здобич війська;

— важливою частиною доходів були державні землі — *ager publicus*. Після кожного захоплення територій близько третини землі римляни залишали собі. Цю землю ділили, відводили під колонії, продавали у приватну власність, здавали у оренду тощо.

Як у більшості стародавніх держав, у Римі податки передавалися на відкуп. Тобто, практично усі статті доходів і практично усі статті витрат здійснювались через підряди з приватними особами.

Важливими статтями державних витрат були: утримання війська, будівництво кораблів, доріг, спорудження будинків, витрати на релігійні потреби, народне продовольство. У нормальний час доходи перекривали витрати. Але іноді траплялися випадки дефіциту бюджету. Тоді держава вживала до надзвичайних заходів — додаткових податків та позик.

Кримінальне право та процес

Кримінальне право республіканського періоду успадкувало від кримінального права царського періоду повну нерозбірливість та нерозвиненість. Чіткому визначенню підлягали тільки приватні делікти і ті правопорушення, що були відображенні у Законах XII таблиць. Загальним публічним кримінальним джерелом були адміністративні дії магістратів.

Один з тяжких злочинів була зрада проти Вітчизни — *perduellio*. Тривалий час під цим розуміли всякі проступки, які були достатньо тяжкими та важливими для публічної відплати. Підвалинами для цього служило те, що особа, яка учинила такий злочин, ставила себе у положення відкритого протистояння з суспільством та державою у цілому. Пізніше почали розрізняти вбивство близького родича — *parricidium*, потім під це визначення підпадало всяке вбивство, зроблене свідомо та навмисно. Крім того, виникли два нових публічних злочини — ошуканство, омана та злочини проти величності (по звинуваченню у цьому злочині особу могли передати до суду за кожною дію, котра наносить шкоду інтересам народу).

Що торкається кримінального процесу, то він отримав розвиток з магістратського процесу. Поступово розгляд магістратів набув значення попереднього слідства, а в кримінальному процесі формується ділення на дві стадії, схожі на стадії у цивільному процесі — *jus* и *jusdicium*. Загальними рисами кримінального процесу були:

- звинувачувальний характер процесу;
- широка публічність та усність процесу;
- рівність суб'єктів процесу перед кримінальним ви роком і покаранням;
- покладання на особистий розсуд, безпосереднє почуття суддів при винесенні вироку. Ніяких формальних норм не існувало.

У кримінальному процесі першої половини періоду республіки існувало звичайне провадження та надзвичайне. Звичайне провадження: у стадії *jus* суд магістрату на основі чи приватної скарги, чи слідства, розглядає сутність справи, перевіряє обвинувачення і виносить вирок. Якщо вирок — виправданий, то розгляд справи закінчується на цій стадії. Якщо вирок обвинувальний і (чи) обвинувачений подає провокацію (звернення) до народу — справа передається у другу інстанцію — народні збори (центуріатні коміції): там проводиться новий розгляд, який веде магістрат (суттю є правова суперечка між магістратом та обвинуваченим). Результатом цього може бути тільки прийняття вироку, який є остаточним. Вирок оголошується магістратом. У випадку обвинувального вироку магістрат доводив його до виконання.

Зрідка звичайне провадження замінювалось надзвичайним, котре з'явилося пізніше і використовувалося як

надзвичайний захід. Процес проводився особливими надзвичайними комісіями — *quaestiones extraordinariae*. Процедура провадження не відрізнялася від звичайного процесу. Головним чином використовувалася для злочинів політичного характеру.

У другій половині цього періоду суди народних зборів втратили своє значення. На зміну приходить суд постійних комісій — *quaestiones perpetuae* (у складі голови та присяжних, які вибирались кожній рік), для різних видів злочинів — у кожному конкретному випадку визначалися вид та сутність злочину (розбій з вбивством, крадіжка майна, образа посадової особи та інші), та міра покарання за нього. Під кінець періоду кількість комісій зросла і вони повністю змінили суди народних зборів. Особливістю процесу було те, що звинувачення проводилось з ініціативи приватної особи: якщо не було приватного звинувачення, справа припинялася без розгляду. Припинення справи обвинувачем припиняло і саме провадження перед судом. Не допускалось оскарження вироку, однак при провокації народ міг використати своє право помилування. Покарання були такі: вигнання замість смертної кари, утрата цивільної провладності, конфіскація майна.

ТЕМА 15. ПУБЛІЧНЕ ПРАВО В ПЕРІОД ІМПЕРІЇ

Політичні зміни у державному та суспільному устрою Риму. Елементи державного та суспільного устрою імперії (принципат та домініат). Політичні реформи державного устрою періоду домініату. Кримінальне право та процес

Найбільша зміна у державному устрої, яка відбулася у Римі на межі першого тисячоліття, це зміна республіки на монархію. Започатковано це було ще за правління Сулли і Цезаря. Однак головним творцем імперії став Октавіан Август у 27 р., який не відмінивши жодного державного елемента, що існував у Римі на той час, встановив монархію, перенісши на себе усі найважливіші республіканські посади. У «поновленій» республіці з'явився новий суттєвий елемент — новий екстраординарний

магістрат — імператор, що поєднував у своїй особі різні важливі функції — посаду постійного головнокомандувача, проконсульську владу (тобто, контроль над провінціями). Він став священним та недоторканим і отримав можливість втручатися в усі сфери державної влади, керівництво Сенатом, де отримав титул *прінсера*. Крім того, елементами імперської влади були посади понтифіка та цензора. Тому, у цей період, римський державний устрій має перехідний характер: спочатку ще діє начебто республіканська влада, яка з часом набуває рис абсолютної монархії (наприкінці періоду — у добу Діоклетіана). Цей процес почався із поступової ліквідації усіх державних органів республіканського періоду: народні збори скликаються рідко і ніякого значення вже не мають. Практично усі функції народних зборів перенесено на Сенат. Сенат теж поступово втрачає самостійність, але відіграє політичну роль:

- керує частиною провінцій та державними фінансами;
- має право судового розгляду деяких важливих злочинів;
- замість народних зборів обирає на магістратські посади;
- своїми постановами надає силу законам;
- має право вибору, зміни імператорів і суду над пам'яттю імператорів.

Тобто Сенат стає у цей період поряд з імператором носієм державного суверенітету. Державний устрій набуває характеру двовладдя — диархії (принципат).

Республіканські магістрати майже усі збереглися, але тільки як почесні титули, втративши практичне значення. Тільки судові магістрати — претори та еділи зберегли колишнє значення, існуючи, однак, лише у галузі приватного права. У галузі публічної діяльності імператорські чиновники замінили республіканських магістратів. Вони мають тепер різні назви — префекти, куратори, прокуратори.

Суспільний лад складається з двох вищих станів — сенаторського стану, який був достатньо відокремленим від других — верхників та «плебсу» (який не мав нічого спільного із стародавнім плебсом ранніх періодів). Крім того, з плебсу виокремився новий стан — лібертини.

Принципат не мав писаної конституції. Кожний новий імператор визнавався спочатку військом, потім його влада затверджувалась сенатом і особливим актом голосування у коміціях. Однак у I ст. н.е. імператором Веспасіаном була зроблена спроба конституційного оформлення влади імператора: *lex de imperium Vespasiani*. Цьому положенню була надана сила закону шляхом голосування у народних зборах.

Абсолютна монархія

Принципат не був стійкою формою державного устрою: наприкінці цього періоду все більш відчутною стає необхідність змін. Вони були проведені реформами Діоклетіана та Костянтина: остаточне визнання імператора абсолютним монархом — імператор отримав вищу владу — *dominus*. Крім того, імперія була поділена на дві частини — Східну та Західну. Однак імперія не розпалась на дві різні держави: було лише відновлено колегіальність влади: імператори є колегами, законодавство було єдиним майже для всієї держави. До 293 р. н.е. було постановлене рішення про призначення кожному з імператорів помічників — цезарів, кожний з яких отримав у управління частину імперії.

У цей період були проведені такі реформи:

— адміністративна (для зручності управління крупні провінції були поділені і територіально зменшені);

— військова (реорганізація армії);

— податкова (була проведена повна уніфікація — населення було рівномірно обкладене податками (подушно-поземельним, подушним, на ремесла, торгівлю тощо). Частина населення була звільнена від податків — чиновники, пролетарії, раби і т.п.;

— монетна (спроба покращити грошовий обіг).

Реформи Діоклетіана були завершені вже Костянтином, який створив багато нових посад, об'єднаних у струнку ієрархічну систему, дав цим посадам привілеї: звільнення від податків, від муніципальної служби, надання права приїзду до двору імператора та інші.

Встановлення абсолютної монархії супроводжується падінням значення сенату, якому зараз лише повідомляють про нові закони та за яким залишилось право розслідування кримінальних справ. Старі республіканські магістратури теж втручають практичне значення: вони існу-

ють лише як почесні звання. Усе державне управління здійснюють імператорські чиновники, існує розподіл посад на придворні, цивільні ті військові. При імператорі функціонує державна рада, яка за завданням імператора обговорює питання законодавства і управління, судові спори, які доходять по інстанції до імператора. З часів Костянтина великого значення набувають церковні організації, органами яких стають єпископи.

Кримінальне право та процес

У період імперії проводиться ряд суттєвих змін як матеріального кримінального права, так і кримінального суду. Була розширена система кримінальних злочинів: з'являється низка злочинів, кара за які встановлюється імператорськими указами, — екстраординарні злочини (необережне вбивство, підпал, шахрайство та інші). Особливого значення набуває призначення кримінальної кари за приватні делікти — крадіжку. Отримує розвиток складна, тяжка та сувора система кримінальних покарань, де відіграє роль система станів, існуюча в державі: за однаковий злочин призначається різна кара для привілейованих та простих осіб. Була поновлена страта. Також використовувались такі види покарання, як каторжні роботи на державних рудниках, заслання у різних видах, ув'язнення, майнові штрафи та тілесні покарання.

Судова кримінальна система також змінилась: замість постійних комісій і суду сенату кримінальні злочини розслідуються імператорськими чиновниками — префектом урбі для Риму та префектом преторії для провінцій. Після реформ Діоклетіана судом першої інстанції стає *praesides provinciarum*, на рішення яких можна було подати апеляцію до вищої інстанції. Процес ведеться як з приватної ініціативи, так і з ініціативи державної влади. Набувають розвитку суди для окремих станів — сенаторів, вершників та інші.

Тема 1. Формування Римського права

Питання до семінарського заняття:

1. Характерні риси *jus civile*.
2. Закони XII таблиць: загальна характеристика
3. Правове становище вільної особи.
4. Речові права на нерухомість та рухомі речі.
5. *Mancipatio*.
6. *Nexum*.
7. Спадкування.
8. *Legata*.
9. Легісакційний процес.
10. Юриспруденція періоду Республіки. Правові школи.

Контрольні завдання:

1. Проаналізуйте історію створення та зміст Законів XII таблиць і складіть обґрунтований висновок відносно їхнього походження та сутності, як форми правотворення. Чи можна їх вважати кодифікацією цивільного права?
2. Проаналізуйте походження та характерні риси *jus civile*. Співвіднесіть його з поняттям «цивільне право». Визначте можливість вживання терміну «громадянське право».
3. Що вкладають в поняття «етруська прелюдія»? Чи можна вважати цей період початком створення Римського цивільного права?
4. Чи можна вважати законодавчі рішення, які приписують легендарним царям, витоками Римського цивільного права? Якщо ні — то чому? Якщо так — то які засади цивільного права було створено ними?
5. Чому таке велике значення мало обнародування формул позовів та календаря судових засідань?

Першоджерела:

1. Закони XII таблиць (Див.: Розділ III)
2. Дигести Юстиніана. Книга I. (Див.: Розділ III)

РОЗДІЛ II

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ. КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Для кращого засвоєння матеріалу пропонується проведення семінарських та практичних занять з декількох тем.

Семінарські заняття доцільні тоді, коли вивчення матеріалу не може бути підкріплено розглядом казусів або аналізом позиції правознавця чи нормативного акта з певного питання.

У інших випадках рекомендується проведення практичних занять, які головним чином полягають у розгляді спірних ситуацій та розв'язанні задач (казусів). Звичайно, це не виключає перевірку засвоєння теоретичного матеріалу.

Позаяк кількість годин, що відводиться на вивчення римського права, в різних навчальних закладах визначається неоднаково, викладач може обирати теми семінарських та практичних занять відповідно до профілю навчального закладу, програми курсу тощо.

Для закріплення знань з найважливіших тем пропонується проведення 2–3 колоквиумів, де розглядаються питання автентичні тим, що виносяться на залік.

У планах семінарських та практичних занять, як правило, вказано лише першоджерела. Решту рекомендованої літератури названо у додатку до Програми (див.: С.13) та у Вибраній бібліографії (див.: Розділ IV «Довідкові матеріали»).

Тема 2. Особи у Римському приватному праві

Питання до практичного заняття:

1. Правосуб'єктність фізичних осіб. Категорії *persona, caput, status*.
2. *Patriapotestas*.
3. *Capitis deminutio* та зменшення громадянської честі.
4. Правове становище римських громадян, латинів та peregrinів.
5. Римський шлюб. Конкубінат.
6. Колонат.
7. Поняття, ознаки та види юридичних осіб.

Контрольні завдання:

1. Дорослі сини звернулися до батька з вимогою розділу майна, посилаючись на те, що воно є їхньою спільною власністю. Однак батько виконати цю вимогу відмовився, зазначивши, що сини знаходяться під його владою, а тому є не суб'єктами, а об'єктами права. Хто з них правий?
2. Неемансипованого тридцятилітнього сина було призначено на посаду міського претора. Батько гордився цим призначенням, але звернувся до сина, як до посадової особи, з питанням: хто з них має підпорядковуватися іншому: чи він сину — як кожен громадянин Риму — магістрату, чи син йому, як *paterfamilias*? Дайте мотивоване роз'яснення.
3. До юриста звернулися з питанням: «Що робити, коли особа, яка досягла 25 років, продала себе у рабство, тобто якщо вона отримала частину ціни? Чи може вона потім бути поновлена в правах?» Дайте вмотивовану відповідь.
4. Юриста запитали: «Чи хазяїн судна має відповідати за дії усіх членів свого екіпажу? Чи враховується те, що він сам не завдавав шкоди? Чи однаково він відповідає за їхні дії, чи має враховуватися та обставина — вільні вони чи раби?» Дайте консультацію.
5. Рабиня вийшла заміж і передала чоловіку у якості посагу певну кількість грошей. Через деякий час колишній хазяїн рабині звернувся до її чоловіка з позовом про витребування вказаної суми, посилаючись на те, що гроші належать йому. Відповідач за-

перечував позов посиланням на те, що після укладення шлюбу він звільнив свою дружину з рабства, і вона тепер є вільною жінкою. Крім того, зазначив він, після укладення шлюбу вже пройшло більше 10 років.

Як вирішити справу? Дайте оцінку аргументам сторін.

6. Три римлянина уклали угоду про створення своєрідного товариства взаємодопомоги. В цій угоді вони передбачили, що веденням сумісних справ буде займатися Тицій, Луцилій надасть приміщення для крамниці, а Валеріус виділяє для загальних потреб певну суму грошей. Прибутки мають поділитися у рівних частках між усіма учасниками договору. Через деякий час Луцилій помер, і його спадкоємці звернулися з вимогою до Тиція та Валеріуса про звільнення приміщення, а також про виплату їм частини прибутку, отриманого з моменту смерті Луцилія до моменту подання позову. Відповідачі посилалися на те, що крамниця передана у користування товариству і, отже, поверненню не підлягає. Що стосується виплати частки прибутку, то вони готові це зробити за умови вступу когось із спадкоємців до товариства. Вирішіть суперечку.

Першоджерела:

1. Інституції Гая. Книга I.
2. Дигести Юстиніана.
3. Юлій Паул. Пять книг сентенцій к сину. Фрагменти Домиція Ульпіана. — Памятники Римского права. — М.: 1998.

Тема 3. Речі у Римському приватному праві

Питання до практичного заняття:

1. Загальна характеристика речових прав.
2. Поняття та види речей.
3. Поняття права власності. Характерні риси права власності.
4. Зміст права власності. Правомочності власника.

5. Спільна власність.
6. Придбання права власності та припинення права власності.
7. Захист права власності.
8. Поняття посідання. Головні ознаки посідання.
9. Просте тримання.
10. Види посідання. Володіння правом.
11. Встановлення та припинення посідання.
12. Посесійний захист.
13. Поняття та види прав на чужі речі.
14. Сервітути і квазісервітути.
15. Суперфіцій та емфітевзис.
16. Захист прав на чужі речі.

Контрольні завдання:

1. Юриста запитали: «Якщо тварина поранена так сильно, що її можна взяти, то чи вважається вона твоєю з цього моменту?»
Дайте розгорнуту консультацію.
2. Требацій, який жив на узбережжі, одного дня знайшов скриню, де були різноманітні товари. Оскільки вказівки на те, чиї це товари, не було, він забрав скриню собі. Через деякий час до нього прийшов раб Муція з листом від останнього і проханням повернути речі.
Кому належать речі, які в бурю було викинуто за борт для полегшення судна?
3. До юриста звернулися з питанням: «Хто має бути власником речі, якщо на пергаментних паперах Тиція Мевій напише вірш, розповідь, промову?»
Дайте відповідь.
4. Каледій купив у Марія сад біля ділянки Іавлена. Марій та Іавлен багато років тому на спільні кошти побудували на землі Іавлена колодязь, який згідно з домовленістю призначався виключно для зрошення саду Марія. За це Марій відмовився від стягнення боргу з Іавлена. Зараз Іавлен не бажає, щоб Каледій користувався цим колодязем, як його попередник. Каледій посилався на те, що для саду, який був закладений вже після облаштування колодязя, немає звідки більше поблизу доставити воду.
Як вирішити спір?

5. Велій є власником двох будинків, побудованих один біля одного. З них він одночасно продає один будинок Петрицію, а другий — Урбану. Ділянка останнього доходить до самої стіни будинку Петриція. Але Урбан не бажає, щоб вікна (які за місцевими звичаями відкриваються назовні) й надалі виступали у повітряний простір, який йому належить, а також він не згоден, щоб з даху будинку Петриція вода стікала на його ділянку. Але Петрицій посилається на те, що в договорі купівлі-продажу є умова про те, що дім продається «в наявному видимому стані».
Як вирішити спір?

Першоджерела:

1. Інституції Гая. Книга 2.
2. Дигести Юстиніана.

Колоквіум до теми 3:

1. Загальна характеристика речових прав.
2. Система речових прав.
3. Поняття речей.
4. Окремі види речей.
5. Тілесні та безтілесні речі.
6. Речі публічні та речі приватні.
7. Рухомі та нерухомі речі.
8. Родові та індивідуально визначені речі.
9. Сукупність речей.
10. Поняття права власності.
11. Окремі види права власності.
12. Зміст права власності.
13. Придбання та припинення права власності.
14. Захист права власності.
15. Посідання. Відокремлення від права власності. Просте тримання.
16. Види посідання.
17. Посесійний захист.
18. Поняття та види прав на чужі речі.
19. Сервітути: поняття, види.
20. Підстави встановлення та припинення сервітутів.
21. Квазісервітути.
22. Суперфіцій.
23. Емфітевзис.
24. Захист прав на чужі речі.

Тема 4. Способи придбання речей та захисту прав

Питання до практичного заняття:

1. Поняття контрактів.
2. Класифікація контрактів.
3. Контракти вербальні і літеральні.
4. Реальні контракти.
5. Консенсуальні контракти.
6. Укладання контрактів.
7. Припинення контрактів.
8. Загальна характеристика позадоговірних зобов'язань.
9. Поняття та види квазіконтрактів.
10. Поняття та види квазіделіктів.

Контрольні завдання:

1. Будинок Корнелія Пудента зруйнувався через місяць після того, як був побудований, у результаті чого загинув раб. Було встановлено, що будинок зруйнувався через те, що одна з балок, які були використані при його будівництві, була виготовлена з дерева м'якої породи, непридатного для будівництва. Корнелій Пудент звернувся до продавця дерева, Квінціана Афранія, із позовом про відшкодування вартості будинку і вартості раба. Проте Квінціан Афраній відшкодувати вартість будинку і раба відмовився, посилаючись на те, що лише одна балка з усієї партії виявилася негожою, і він не знав про це.
Як має бути вирішено спір?
2. Юлій Августин і Мунацій Грат уклали договір купівлі-продажу раба. Відповідно до договору, Юлій Августин зобов'язався передати Мунацію Грату раба, який добре знається на садівництві, а Мунацій Грат зобов'язався сплатити за раба обумовлену суму через 10 днів після його передачі. У випадку прострочення оплати, Мунацій Грат зобов'язався сплатити за раба подвійну вартість.
Раб був переданий, проте минуло 10 днів, а Мунацій Грат не заплатив за нього. У зв'язку з цим Юлій Августин зажадав від Мунація Грата оплату в подвійному розмірі. Проте незабаром з'ясувалося, що переданий раб не розуміється на садівництві. У зв'язку з цим,

Мунацій Грат і зовсім відмовився платити за нього.

Як має бути вирішений спір?

3. Амулій Лоренці надав у найом Ветурію Терму земельну ділянку для випасу худоби. Як виявилось, на наданій ділянці росли шкідливі рослини, внаслідок чого вся худоба, що належала Ветурію Терму, загинула. Ветурій Терм звернувся до Амулія Лоренца із вимогою відшкодувати збитки, викликані загибеллю худоби. Амулій Лоренці, у свою чергу, відмовився відшкодувати збитки, оскільки він не знав про шкідливі рослини, і зажадав від Ветурія Терма найману плату.
Як розв'язати спір?
4. Тацій Мамурій уклав із Манієм Бреном договір найму будинку терміном на один рік. Плату Тацій сплатив за рік уперед. Через 3 місяці, рятуючись від повсталих рабів, Тацій покинув будинок, і два місяці мешкав у сусідній провінції. Повернувшись після придушення повстання, він знайшов, що будинок був розграбований і спалений. Коли Брен дізнався про це, він зажадав від Тація відшкодувати вартість розграбованого майна і вартість дому. Тацій, оскільки він вважав себе невинним, відмовився відшкодувати шкоду і зажадав повернути йому найману плату за 9 місяців.
Як вирішити спір?
5. Колатін Торквіній передав Камілу Квінцію на збереження 50 мішків зерна. Мішки поклали у коморі, що належала Камілу. Внаслідок неогляду Каміла пошкоджений дах комори не був відремонтований до настання сезону дощів. У результаті цього все зерно, що знаходилося у коморі, у тому числі і зерно самого Каміла, було зіпсовано. Торквіній звернувся до Каміла із позовом про стягнення вартості втраченого зерна.
Чи підлягає позов задоволенню?
6. Марко Фаустул 10-и років, що тренувався у стрілянні з лука, убив коня, який належав Красу Клавдієві. Крас Клавдій зажадав відшкодувати йому вартість коня — 30 сестерцій.
Опікун Марка Фаустула заперечував обов'язок Марка відшкодувати шкоду, оскільки:
— по-перше, ціна в 30 сестерцій занадто висока,

стільки коштував кінь два місяці тому. Зараз — кінь коштує 25 сестерціїв. А убитий кінь взагалі був куплений 4 роки тому (із слів самого хазяїна) і коштував тоді 20 сестерціїв;

— по-друге, Марко Фаустул є неповнолітнім і не міг передбачити наслідки своїх дій, а тому не повинен нести відповідальність.

Чи повинна бути відшкодована вартість коня, і якщо так, то в якому розмірі?

7. Одного дня Лентут Сілан побачив, що на його полі пасеться чуже стадо. З метою прогнати стадо зі свого поля, Лентут Сілан спустив на нього собак. В результаті 2 коней зі стада загинули і декілька були покалічені.

Тит Марій, хазяїн тварин, зажадав від Лентута Сілана відшкодувати вартість загиблих та покалічених тварин.

Проте Лентут Сілан відшкодувати шкоду відмовився і заявив, що, по-перше, це все сталося з вини самого Тита, бо він не забезпечив належного нагляду за худобою, а, по-друге, ті збитки, яких він, Лентут, зазнав внаслідок знищення частини посівів, не менші.

Як має бути вирішений спір?

8. Раб Валерія Нуманція в бійці убив раба Авлія Руфуса. Авлій Руфус звернувся до Валерія Нуманція з вимогою сплатити за раба. Він наполягав, щоб Валерій сплатив йому за раба в десятикратному розмірі, оскільки цей раб був його природним сином (народженим від рабині) і він був прив'язаний до нього.

Валерій Нуманцій сплатити за раба відмовився, посилаючись на те, що:

1. раб убив не він, а його раб;
2. раб був убитий внаслідок поединку, за яким він, Валерій Нуманцій, спостерігав і може підтвердити, що поєдинок був чесним.

Як вирішити спір?

Першоджерела:

1. Інституції Гая. Книги 3, 4.
2. Дигести Юстиніана.

Тема 5. Спадкування за Римським приватним правом

Питання до практичного заняття:

1. Поняття спадкування. Універсальне та сингулярне спадкування.
2. Спадкування за заповітом.
3. Спадкування за відсутності заповіту.
4. Необхідне спадкування.
5. Прийняття спадщини.
6. Легат, фідейкоміс та інші суміжні права.
7. Дарування на випадок смерті.

Контрольні завдання:

1. До юриста звернулися з питанням: «Після смерті спадкодавця, що не залишив заповіту, не виявилось законних спадкоємців, але на спадщину стали претендувати далекий родич померлого та його емансипований син. Кому надасть перевагу претор?»
Дайте відповідь.
2. Хтось призначив раба своїм спадкоємцем. Чи може раб відмовитися? Чи можна зробити раба спадкоємцем без відпущення його на волю?
3. Чи можна стверджувати, що спадкоємство є наступництвом прав спадкодавця:
 - а) всіх;
 - б) особливих;
 - в) деяких;
 - г) особливо застережених в законі чи в заповіті?
4. У яких випадках число свідків, що посвідчують заповіти, треба було збільшувати, а в яких — дозволялось зменшувати:
 - а) при заповіті сліпого, глухого, німого;
 - б) під час епідемії;
 - в) коли спадкодавець призначає спадкоємцями усіх своїх законних спадкоємців, але не в рівних частках?
5. Помираючи, Гортензій вказав у тестаменті: «Хай спадкоємцем буде мій син, що має народитися від моєї вагітної дружини. Якщо ж раптом він, коли стане правоздатним, відмовиться від спадку, то хай спадкоємцем буде Курій».
Після смерті Гортензія його вдова народила мертвого сина.

Тоді претензії на спадок пред'явив брат небіжчика, посилаючись на те, що оскільки спадкоємець не став правоздатним, то тестамент є недійсним, і Курій, на спадок претендувати не може. Сторони звернулися до суду.

Як вирішити справу?

Першоджерела:

1. Інституції Гая. Книги 2, 3.
2. Дигести Юстиніана

Питання до колоквиуму:

1. Що таке *summa divisio*?
2. Поняття контрактів, історія їх розвитку.
3. Співвідношення понять «*conventio*», «*contractus*», «*rustum*».
4. Класифікація контрактів.
5. Укладання контрактів.
6. Припинення контрактів.
7. Особливості виникнення позадоговірних зобов'язань.
8. Поняття та види квазіконтрактів.
9. Ведення чужих справ без доручення.
10. Зобов'язання з безпідставного збагачення.
11. Поняття та види квазіделіктів.
12. Поняття деліктів.
13. Класифікація деліктів.
14. Умови виникнення деліктних зобов'язань.
15. Поняття та форми вини у Римському приватному праві.
16. Поняття спадкування та засади закликання до спадку.
17. Універсальне та сингулярне наступництво.
18. Тестаменти.
19. Необхідне спадкування.
20. Легат.
21. Фідеїкоміс.
22. Прийняття спадщини.
23. Спадкова трансмісія.
24. Засоби захисту спадкових прав.
25. Дарування на випадок смерті та суміжні інститути.

Тема 6. Рецепція Римського права

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття, форми та типи рецепції

2. Систематизація Юстиніана.
3. Особливості візантійського типу рецепції.
4. Характерні риси західноєвропейського типу рецепції.
5. Загальна характеристика та основні інститути Цивільного кодексу Франції 1804 року (Кодексу Наполеона).
6. Загальна характеристика та основні інститути Німецького цивільного кодексу 1896 року.
7. Англосаксонський тип рецепції, його особливості.
8. Рецепція Римського права в Цивільному праві Російської імперії.
9. Вплив Римського права на цивільне законодавство УРСР.
10. Рецепція Римського приватного права в сучасному українському праві.

Практичні завдання:

1. Порівняйте інститути «Про особи» Кодексу Наполеона та відповідні титули Дигест Юстиніана, що відносяться до правового становища осіб.
2. Порівняйте інститути Кодексу Наполеона «видозмінення власності» («речові права, що є розчленуваннями права власності») та права на чужі речі Римського приватного права.
3. Порівняйте загальні положення спадкового права за Кодексом Наполеона та відповідні положення права Юстиніана.
4. Знайдіть та вкажіть риси Римського приватного права в Німецькому цивільному кодексі.
5. Чи можна вважати, що в Російській імперії мала місце рецепція Римського права. Якщо так — то коли і яким чином? Якщо ні — то чому?
6. Що означає твердження, що в СРСР мала місце «латентна похідна рецепція Римського приватного права»?
7. Порівняйте основні інститути Цивільного кодексу України із засадничими принципами Римського приватного права та його інститутами.
В чому виражається вплив Римського приватного права на сучасне Українське цивільне право?

Питання до колоквиуму:

1. Поняття рецепції.
2. Форми рецепції.

3. Види рецепції.
4. Типи рецепції.
5. Характерні риси візантійського типу рецепції.
6. Правова сутність Дигест Юстиніана.
7. Загальна характеристика Базилік.
8. Характерні риси західноєвропейського типу рецепції.
9. Характерні риси англосаксонського типу рецепції.
10. Характеристика Кодексу Наполеона 1804 року як акта кодифікаційного характеру.
11. Загальна характеристика та риси Німецького цивільного кодексу 1896 року.
12. Методологія створення ЦК УРСР 1922 р.
13. Римське право в Кодексі УРСР 1963 р.
14. Концепція сучасного Цивільного права України і Римське приватне право.
15. Римське право і новий Цивільний кодекс України.

Першоджерела:

1. Цивільний кодекс французів 1804 р.
2. Німецький цивільний кодекс 1896 р.
3. Цивільний кодекс УРСР 1922 р.
4. Цивільний кодекс УРСР 1963 р.
5. Цивільний кодекс України (проект).— Українське право.— 1999.— № 1.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ ТА РЕФЕРАТІВ

1. Поняття приватного права.
2. Поняття цивільного права у Стародавньому Римі.
3. Етапи розвитку Римського права.
4. Цивільне законодавство доби Республіки.
5. Тлумачення норм цивільного права.
6. Юридичні факти у Римському приватному праві.
7. Захист приватних прав.
8. Представництво у Римському праві.
9. Проблема зловживання правом (Шикана).
10. Самозахист цивільних прав.
11. Цивільно-правова відповідальність за Римським правом.
12. Компенсаційна функція цивільного права.
13. Інтерес у приватному праві.
14. Збитки у приватному праві.
15. Строки та терміни.

16. Позовна давність.
17. Фізичні особи як суб'єкти приватного права.
18. Правоздатність фізичних осіб.
19. Дієздатність.
20. Обмеження правоздатності.
21. Часткова дієздатність.
22. Доміцілій.
23. Опіка та піклування.
24. Юридичні особи.
25. Правочини (угоди) у Римському праві.
26. Воля та волевиявлення в правочинах.
27. Вади волі.
28. Умови дійсності правочинів у Римському приватному праві.
29. Речові права: загальна характеристика.
30. Право власності.
31. Виникнення права власності.
32. Право приватної власності.
33. Право спільної власності.
34. Посідання (володіння).
35. Права на чужі речі.
36. Захист права власності.
37. Віндикаційний позов.
38. Поняття та види зобов'язань.
39. Контракти як підстава виникнення зобов'язань.
40. Множина осіб у зобов'язаннях.
41. Заміна осіб у зобов'язаннях.
42. Договори у цивільному та приватному праві.
43. Виконання контрактів.
44. Забезпечення договорів: загальна характеристика.
45. Роенае як засіб забезпечення договорів.
46. Поручка у договорах.
47. Завдаток.
48. Застава та її види.
49. Іпотека.
50. Відповідальність за невиконання контрактів.
51. Значення провини боржника.
52. Значення провини кредитора.
53. Підстави звільнення від відповідальності за невиконання договору.
54. Правове значення випадку (casus).
55. Vis major і виконання договору.
56. Проблема «відповідальності без вини».

67. Квасіделікти.
58. Ведення чужих справ.
59. Безпідставне збагачення.
60. Приватні делікти.
61. Спадкування: поняття та види.
62. Спадкування за тестаментом.
63. Спадкування при відсутності тестаменту.
64. Обов'язкове спадкування.
65. Заповідальні відкази.
66. Угоди на випадок смерті.
67. Римський шлюб.
68. Конкубат та контуберніум.
69. Українська та російська романістика
70. Європейська романістика.
71. Рецепція Римського приватного права.
72. Римське приватне право і цивільне право України.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ВИКОНАННЯ КУРСОВИХ РОБІТ

Принцип розподілу тем курсових робіт та закріплення їх за окремими студентами визначає кафедра.

Запропонований перелік тем курсових робіт складено таким чином, щоб студенти мали можливість більш ґрунтовно ознайомитися з тими положеннями, які або є ключовими при засвоєнні положень Римського приватного права, або слугують своєрідним «перекидним містком» від Римського до сучасного приватного права. Оскільки запропонований перелік є орієнтовним, то формулювання назви курсової роботи, напрямок конкретного дослідження, перелік питань, обсяг роботи тощо можуть бути уточнені.

Для виконання курсової роботи, насамперед, необхідно ретельно ознайомитися з обраною темою, потім за допомогою викладача скласти перелік, спеціальної літератури (підручників, посібників, монографій, наукових статей та ін.), що може бути використано в процесі виконання завдання. Крім того, при висвітленні більшості тем слід використати першоджерела: Інституції Гая, Інституції Юстиніана, Дигести Юстиніана, Закони XII таблиць, твори Тита Лівія, Тацита, Цицерона, Плутарха та ін.

Посилання на використані джерела мають бути відповідним чином оформлені.

Зокрема, для наукових праць вказують: автора, назву праці, найменування журналу або збірки (для статей), місце видання, рік видання, сторінку.

Обсяг курсової роботи має складати 22–24 стандартних сторінки друкованого тексту або 40–45 сторінок учнівського зошита (у цьому випадку мають бути залишені поля для зауважень, а сторінки — пронумеровані).

Структура курсової роботи звичайно має такий вигляд:

Вступ

/Обґрунтування актуальності, важливості теми, огляд основних джерел, перелік завдань, поставлених перед автором/.

Основна частина

/Охоплює три–чотири розділи, присвячені вузловим питанням теми. У необхідних випадках розділи можуть бути поділені на підрозділи/.

Заключна частина

/Містить висновки, яких дійшов автор курсової роботи в результаті вивчення відповідної теми/.

Список використаної літератури

/Використані джерела розміщують за абеткою, а за наявності декількох подібних назв — за хронологією прийняття закону, видання праці тощо/.

Як приклад, розглянемо можливу структуру і зміст курсової роботи на тему: «Відповідальність за невиконання контрактів».

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ
УКРАЇНИ**

**Одеська національна юридична академія
Факультет цивільного права
і підприємництва
Кафедра цивільного права**

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА
НЕВИКОНАННЯ КОНТРАКТІВ**

Курсова робота студента I курсу
денної форми навчання
Шевченка Петра Васильовича

Науковий керівник
доцент Кізлова О. С.

Одеса
*2000

ВСТУП

У вступі можна дати визначення контракту та показати його відмінності від інших видів договорів.

Тут же коротко висвітлюється значення цивільно-правових договорів в опосередкуванні торгового обігу, а також у повсякденному житті, у загальних рисах характеризуються наслідки їхнього невиконання тощо.

(Обсяг Вступу має не перевищувати 3-4 сторінки друкованого тексту).

I. ВИМОГИ ДО ВИКОНАННЯ КОНТРАКТІВ

У цьому розділі характеризуються головні вимоги до виконання договорів.

При цьому достатньо детально має бути висвітлено питання про неприпустимість відмови від виконання договору або односторонньої зміни його умов. Okремо варто зупинитись на питаннях тлумачення поняття «належне виконання договору».

**II. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК НАСЛІДОК НЕВИКОНАННЯ АБО
НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ КОНТРАКТІВ**

Тут має бути дано визначення цивільно-правової відповідальності, охарактеризована її сутність.

Бажано, щоб автор курсової роботи висловив і своє ставлення, відповідним чином аргументуючи свою позицію. Зокрема, тут варто звернути увагу на співвідношення таких понять, як «відповідальність», «обов'язок» тощо.

Визначившись щодо поняття цивільно-правової відповідальності, слід перейти до характеристики окремих її видів, маючи на увазі, що класифікацію може бути проведено за різними критеріями.

Завершити цей розділ доцільно висвітленням функцій цивільно-правової відповідальності, пояснивши при цьому, чому головними слід вважати компенсаційну та попереджувально-виховну функції.

**III. УМОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ
КОНТРАКТУ**

Висвітлення питань цього розділу доцільно почати з характеристики проблеми визначення правопорушення та його складу, як підстави цивільно-правової відповідальності.

При цьому варто згадати про загальний підхід до характеристики складу правопорушення як такого, що включає: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони, і особливості цивілістичної концепції визначення складу правопорушення як сукупності умов відповідальності: наявності шкоди (порушення інтересу), протиправності дій, причинного зв'язку між протиправними діями та шкодою, провини порушника. Порівнявши два згаданих підходи, автор має висловити своє ставлення до них і спробувати пояснити чинники наявності таких розбіжностей.

Після розгляду цього питання слід перейти до характеристики окремих умов відповідальності за Римським приватним правом.

При цьому варто звернути увагу на те, що сучасне цивільне законодавство, зокрема, Цивільний кодекс України, головним чином оперує поняттям «збитки», хоча римські правознавці вели мову про «шкоду (порушений інтерес)». Бажано проаналізувати сутність та генезу цих розбіжностей.

Характеризуючи таку умову, як «протиправність», слід зупинитись на співвідношенні його з поняттям «проти-законність» і показати, чому вони в даному випадку не є тотожними.

Висвітлюючи питання провини, як умови відповідальності за невиконання договорів, необхідно показати специфіку її визначення та диференціації у приватному праві, а також коротко зупинитись на спірних питаннях співвідношення категорій «відповідальність» та «протиправність». Тут же необхідно торкнутись положень презумпції провини боржника та пояснити, чим обумовлене її існування у приватному праві. При цьому варто торкнутись питань динаміки ставлення до провини, як умови відповідальності, протягом становлення та розвитку Римського права, враховуючи при цьому вплив християнства.

(Обсяг Основної частини має складати 18–20 друкованих сторінок).

ВИСНОВКИ

Тут у стислій формі (до 2–3 стор.) має бути викладено основні висновки, яких дійшов автор курсової роботи.

Наприклад, має бути коротко вказано вимоги до виконання договорів та охарактеризовано значення їх належ-

ного виконання; названо засоби забезпечення виконання договорів і показано місце поміж них відповідальності; згадано про функції цивільно-правової відповідальності за невиконання договорів та охарактеризовано зв'язок пріоритетності таких функцій з умовами відповідальності за порушення договорів.

ЛІТЕРАТУРА: /Зразок/

Баркалло В. Об ответственности по гражданскому праву. — М.: Прогресс, 1978. — 328 с.

Гражданский кодекс Украины (Научно-практический комментарий). — Х.: Одиссей, 1999. — 848 с.

Гай. Институции / Пер. с лат. Ф. Дадынского / Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. — М.: Юристъ, 1997. — 368 с.

Дигести Юстиниана (Фрагменти). У кн.: Римське право. Институції. — Х.: Одиссей, 2000. — С. 204–230.

Підопригора О.А. Основи Римського приватного права. — К.: Вентурі, 1997. — 336 с.

Харитонов Е.О. Основы Римского частного права. — Х.: Одиссей, 1998. — 288 с.

Харитонов Е.О. Історія приватного права Європи. Витоки. — Одеса: Юрид. літ., 2000. — 363 с.

Цивільний кодекс України. Проект у редакції від 25 серпня 1996 р. — Українське право. — 1999. — № 1.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ 2-го КУРСУ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Контрольна робота повинна бути виконана по одному з трьох варіантів. Студенти, прізвища яких починаються з літер від «А» до «Й» включно, пишуть роботу по першому варіанту, від «К» до «У» — по другому, від «Ф» до «Я» — по третьому. Робота, виконана з порушенням цієї вимоги, не приймається на рецензію.

Приставаючи до розв'язання задачі, студент повинен насамперед з'ясувати зміст задачі, сутність спору, що виник, та всі обставини справи.

Після цього визначити теми, що вимагають вивчення для правильної відповіді на запитання задачі.

Далі необхідно уважно проаналізувати аргументи сторін і дати їм оцінку. Якщо у завданні вже наведено рішення суду чи консультацію правознавця, необхідно оцінити їхню обгрунтованість.

Окрім цього обов'язково потрібно висвітлити теоретичні питання, поставлені в завданні у зв'язку з запропонованою ситуацією. При цьому не можна доповнювати чи змінювати умови завдань, бо в їхньому тексті містяться всі дані, необхідні для рішення.

Відповіді на запитання, поставлені у задачі, повинні бути юридично грамотними, теоретично та законодавчо обгрутованими.

При вирішенні казуса не варто посилатися, для обгрутування рішення, на підручник.

Насамперед, необхідно використати першоджерела, а для додаткового обгрутування своєї позиції — монографічну або іншу спеціальну літературу (наукові статті, коментарі до першоджерел тощо).

У кожному разі, відповідь має бути достатньо чіткою, конкретною та аргументованою.

Обсяг контрольної роботи 20–25 сторінок шкільного зошита або 10–15 сторінок друкованого тексту.

Контрольна робота має бути здана на рецензію не пізніше ніж за місяць до початку сесії (або в інший термін, визначений навчальним закладом).

Студенти, що не здали у вказані строки контрольну роботу, не допускаються до складання заліку чи іспиту з Римського приватного права.

Теми контрольних робіт:

I варіант — Розв'язання казусів і відповіді на питання теми 2 практичних занять.

II варіант — Розв'язання казусів і відповіді на питання теми 3 практичних занять.

III варіант — Розв'язання казусів і відповіді на питання теми 4 практичних занять.

РОЗДІЛ III ПЕРШОДЖЕРЕЛА

ЗАКОНИ XII ТАВЛИЦЬ

ТАБЛИЦЯ I

1. Якщо викликають (будь-кого) на судововлення, хай (викликаний) йде. Якщо (він) не йде, то хай (той, що викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його силою.
2. Якщо (той, кого викликали), відшукує підстави, щоб не з'явитися, хай (той, що його викликав) накладе на нього руку.
3. Якщо перешкодою (для прибуття того, кого викликали на судововлення) буде його хвороба або старість, хай (той, хто викликав) надасть йому тяглову худобу... Візка, якщо не счоче, надавати не зобов'язаний.
4. Хай поручителем (на судововленні) за того, хто живе своїм коштом, буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безмаєтного громадянина поручителем буде той, хто побажає.
5. Відносно чого домовляться, про те хай (позивач) і клопочеться (на судововленні).
6. Якщо (учасники позову) не дійдуть згоди, хай (вони) до опівдня зійдуться для позову на форумі або на коміціумі. Хай обидві сторони по черзі захищають (своє діло).
7. Після опівдня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою (при судововленні).
8. Якщо (на судововленні) присутні обидві сторони, хай захід сонця буде остаточним терміном (судововлення).

ТАБЛИЦЯ II

1. (Гай. Інституції. IV.14). За позовами у 1000 і більше асів стягувалася (до каси понтифіків) судова застава (500 асів), за позовами на меншу суму — 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка стосувалась волі будь-якої людини, то, хоча б ціна її була найвищою, однак тим же законом передбачалось, щоби суперечка йшла про заставу (за людину, щодо волі якої існував спір) усього лише (у розмірі 50 асів).
2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба або (збіг дня судового розгляду) з днем, призначеним для звинувачення (будь-кого) у зраді, (буде перешкоджати) судді, третейському посереднику або стороні, що позивається (з'явитися на судовий розгляд), то (таке) має бути перенесеним на наступний день.
3. Хай (такий, що позивається), котрому не вистачає свідчень свідків, йде до воріт дому (свідка, що не з'явився на судовий розгляд) і протягом трьох днів прилюдно звертається (до нього).

ТАБЛИЦЯ III

1. Хай будуть (надані боржнику) 30 пільгових днів після визнання (ним) боргу або після постанови (проти нього) судового рішення.
2. (Після закінчення вказаного терміну) хай (позивач) накладе руку (на боржника). Хай веде його на судомовлення (для виконання ухвали).
3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) судової ухвали і ніхто не звільнив його від відповідальності при судомовленні, хай (позивач) веде його до себе і накладе на нього кайдани вагою не менше, а якщо забажає, то й більше, ніж 15 фунтів.
4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), якщо хоче, може годуватися за власний рахунок. Якщо ж він не в змозі себе утримувати, то хай (той, хто утримує його у в'язниці), дає йому фунт борошна в день, а при бажанні може давати й більше.
5. (Авл Геллій. Атичні ночі. XX.1.46). Тим часом (тобто поки боржник був в ув'язненні), він мав право примиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не примирились, то (такі боржники) лишались в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і (при цьому) ого-

лошувалась присуджена з них сума грошей. На третій ринковий день вони карались на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр.

ТАБЛИЦЯ IV

2. Якщо батько тричі продасть сина, то хай син буде вільним від влади батька.
3. (Цицерон. Філіппіки. II.28.69). Користуючись постановою XII таблиць, наказав своїй дружині зібрати речі, що їй належать, відібрав у неї ключа та вигнав її.
4. (Авл Геллій. Атичні ночі. III.16.12). Мені відомо, що коли жінка народила на одинадцятому місяці по смерті чоловіка, то з цього виникла справа, начебто вона зачала після того, як помер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не одинадцятому місяці.

ТАБЛИЦЯ V

1. (Гай. Інституції. I. 144–145). Нащадки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності мають бути під опікою... Виняток складала лише дівчата-весталки, котрих стародавні римляни звільнювали з-під опіки на знак поваги до їх сану жерців. Так було встановлено Законом XII таблиць.
3. Хто яке розпорядження дасть на випадок своєї смерті відносно майна або опіки над підвладними йому особами, те розпорядження хай буде непорушним.
4. Якщо будь-хто, в кого немає підвладних йому осіб, помере, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то хай його господарство візьме собі найближчий агнат.
5. Якщо у померлого немає агнатів, то нехай господарство після нього візьмуть його родичі.
6. (Гай. Інституції. I. 155). За Законом XII таблиць опікунами над особами, яким не було призначено опікуна за заповітом, є їх агнати.
- 7а. Якщо людина стала божевільною, то хай владу над ним самим і його майном візьмуть його агнати і родичі.
- 7б. (Ульпіан. Д. 27.10. 1.1, пр.). Згідно із Законом XII таблиць марнотратнику заборонялось управління майном, що йому належало...
- 8а. (Ульпіан). Закон XII таблиць передавав патрону спадок після римського громадянина з вільновідпущених

в тому випадку, коли останній, не маючи підвладних йому осіб, помирав, не лишивши заповіту.

- 9а. (Гордіан.1.6.С.111.36). За Законом XII таблиць майно, що складається з боргових вимог померлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання будь-яких юридичних формальностей, розподіляється поміж спадкоємцями в залежності від їх спадкової долі.
- 9б. (Діоклетіан.1.26.С.11.3). Згідно із Законом XII таблиць борги померлого безпосередньо розподіляються поміж його спадкоємцями в залежності від розміру отриманих ними долей у спадку.

ТАБЛИЦЯ VI

1. Якщо хтось укладає угоду самозакладу або відчуження речі в присутності 5 свідків і комірника, хай слова, що при цьому виголошуються, будуть непорушними.
2. (Цицерон. Про обов'язки. III. 16). За Законом XII таблиць вважалось достатнім надати докази того, що виголошувалось при укладанні угоди, а той, хто відмовиться від своїх слів, підлягав подвійному штрафу.
3. Давність володіння по відношенню до земельної ділянки встановлювалась в два роки, по відношенню до усіх інших речей — в один рік.
4. Законом XII таблиць було визначено, що жінка, яка не бажає встановлення над собою влади чоловіка фактом давності співжиття, повинна була щорічно відлучатися з свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давностне володіння нею.
- 5б. (Паул. Фрагменти Ватикана. 50). Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом угоди, яка укладається в присутності 5 свідків і комірника, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судомовленні перед претором.
8. Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність вкрадені колоди чи жердини, використані для будівництва чи садіння виноградника, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто звинувачувався в їх використанні.

ТАБЛИЦЯ VII

1. Обхід, тобто незабудоване місце кругом будинку, має бути завширшки в два з половиною фути.
2. Слід зауважити, що при позові про розмежування ділянок необхідно враховувати вказівку Закону XII таблиць, встановлену начебто за прикладом такого законодавчого правила, котре приписують Солону — якщо вздовж сусідньої ділянки копали рів, то не можна було порушувати межу, якщо ставили огорожу, то мали відступити від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступити на два фути...
3. (Пліній. Природнича історія. XIX.4.50). В Законі XII таблиць не використовували слово хутір, але замість нього вживали часто слово — відгороджене місце, надаючи йому значення батьківського майна.
6. (Гай. Д. 8. 3. 1.8). За Законом XII таблиць ширина шляху у прямому напрямку визначалась у 8 футів, а на поворотах — у 16 футів.
7. Хай (власники ділянок біля шляху) ставлять огорожу, якщо не прибирають її камінням, то нехай ідуть тягловою худобою там, де забажають.
- 8б. (Паул. Д. 43. 88. 1.5). Якщо струмок, що протікає громадською землею або водопровід заподіяв шкоду приватному володінню, власнику останнього надавався позов на підставі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.
- 9а. Закон XII таблиць наказував вживати заходів для того, щоб дерева на висоті 15 футів навколо обрізались для того, щоб їхня тінь не причиняла шкоди сусідній ділянці.
10. (Пліній. Природнича історія. XVI, 5, 15). Законом XII таблиць дозволялось збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки.
11. (Юстиніан. I. 41. 11. 1). Продані та передані речі стають власністю покупця лише у тому випадку, коли він уплатить продавцю продажну ціну або забезпечить йому будь-яким чином задоволення його вимог, наприклад, надасть повіреного або дасть що-небудь у вигляді застави. Так було встановлено Законом XII таблиць.

ТАБЛИЦЯ VIII

- 1б. (Цицерон. Про державу. IV. 10. 12). XII таблиць встановили смертну кару за невеликий перелік злочинних

- діянь і в тому числі вважали за необхідне застосовувати її у випадку, коли будь-хто склав або буде співати пісню, що містить у собі наклеп або ганьбить іншого.
2. Якщо вчинить членоушкодження і не примириться з потерпілим, то хай і йому самому буде вчинено те ж саме.
 3. Якщо рукою або палицею зламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу — 150 асів.
 4. Якщо завдасть образи, хай штраф буде 25 асів.
 5. ...Зламає, нехай відшкодує.
 6. Якщо хто поскаржиться, що свійська тварина вчинила збиток, то Закон XII таблиць велів або віддати потерпілому тварину, що вчинила збитки, або відшкодувати вартість збитку, що вчинено.
 7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я випасав худобу і згодував жолуді худобі, то за Законом XII таблиць ти не міг заявити позов ні про потрапу, бо не на твоїй ділянці паслась худоба, ні про шкоду, вчинену твариною, ні про збитки, вчинені неправомірним діянням.
 9. За XII таблицями смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць приписували таку приречену богині Церері людину карати на горло. Неповнолітнього, що винний у такому ж злочині, на розсуд претора або карали батогами, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди у подвійному розмірі.
 10. (Гай. Д. 47. 9. 1.9). Закони XII таблиць веліли надівати кайдани і після покарання батогами страчувати того, хто підпалював будівлі або складені біля них скирти хліба, якщо винний вчинив це навмисно. Якщо ж пожежа виникла випадково, тобто з необережності, то закон приписував винному відшкодувати шкоду, а за його неспроможністю зробити це, він підлягав більш легкому покаранню.
 11. В XII таблицях приписувалось, що за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.
 12. Якщо вбито на місці злочину людину, що скоїла крадіжку в нічний час, це вбивство буде вважатись правомірним.
 13. При світлі дня... якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич людей.

14. Децемвіри приписували вільних людей, яких піймали на крадіжці, піддавати тілесній карі і видавати головою тому, в кого вкрадено. Рабів же карати батогами і скидати зі скелі, але по відношенню до неповнолітніх було встановлено таке — або піддавати їх на розсуд претора тілесним покаранням, або стягувати з них вчинені збитки.
- 15а. За Законом XII таблиць було встановлено штраф у потрібному розмірі вартості речей у випадку, коли ці речі було знайдено у будь-кого при формальному обшуку, або тоді, коли вони були принесені до укривача і знайдені у нього.
- 15б. Закон XII таблиць приписує, щоб при проведенні обшуку той, кого обшукують, не мав на собі одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.
17. Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі за давністю.
- 18а. (Тацит. Аналі. VI.16). Вперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, в той час як до цього бралось за бажанням багатих.
- 18б. (Катон. Про землеробство. Передмова. 1) Пращури наші мали за звичай і закріпили в законах присуджувати крадія до уплати подвійної вартості речі, що вкрадено, лихваря — до стягнення у чотирикратному розмірі отриманих відсотків.
19. (Паул). За Законом XII таблиць за річ, яку здано на збереження, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.
21. Хай буде відданий богам підземним (тобто прокльону) той патрон, котрий вчиняє збиток своєму клієнтові.
22. Якщо будь-хто приймав участь в укладенні угоди в якості свідка або комірника, а потім відмовлявся це засвідчити, то хай його буде визнано зганьбленим, і він втратить право бути свідком.
23. За Законом XII таблиць викритого у лжесвідченні скидали з Тарпейської скелі.
26. ...У XII таблицях приписувалось, щоб ніхто не влаштував у місті нічних збориськ.
27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (спільнот) право укладати між собою будь-які угоди, аби тільки цим не порушували будь-якої постанови, що стосується

ся громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

ТАБЛИЦЯ ІХ

- 1-2. (Цицерон. Про закони. III. 4. 11. 19. 44). Привілеїв, тобто відступів від закону на свою користь, хай не вимагають. Вироки про смертну кару римського громадянина хай виносять не інакше, як в центуріатних коміціях... Преславні Закони XII таблиць містили два положення, одне з яких знищувало будь-які відступи від закону на користь окремих осіб, а друге забороняло виносити вирoki про покарання на горло римського громадянина не інакше, як в центуріатних коміціях.
3. (Авл Геллій. Атичні ночі. XX. 17). Невже ти вважаєш за суворе покарання положення закону, яке карає на горло того суддю або посередника, котрих було призначено при судововленні для розгляду справи і яких було викрито в тому, що взяли хабар за цю справу.
5. (Марціан. Д. 47. 4. 1.3). Закон XII таблиць велить карати на горло того, хто підбурює ворога до нападу на Римську державу, або того, хто передає ворогові римського громадянина.
6. (Сальвіан. Про правління боже. VIII, 5). Положення XII таблиць забороняли позбавляти життя будь-якої людини поза судом.

ТАБЛИЦЯ ХІ

1. (Цицерон. Про державу. II. 36). Децемвіри другого скликання додали дві таблиці несправедливих законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями.

ТАБЛИЦЯ ХІІ

26. (Гай. Інституції. IV. 75. 76). Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими домовласнику або власнику раба надавалось право або відшкодувати шкоду, або видати головою винного...
4. Законом XII таблиць заборонялось жертвувати храмам ту річ, що була предметом судового розгляду, в іншому разі стягується штраф у розмірі подвійної вартості речі,

однак не встановлено, має бути цей штраф сплачений державі або ж тій особі, котра претендує на дану річ.

5. Закони XII таблиць містили положення про те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

(При перекладі фрагментів використано видання: *Хрестоматія по історії Древнього Рима* /Под ред. С.Л. Утченко.— М., 1962.— С. 62-67).

ГАЙ. ІНСТИТУЦІЇ

Книга I. ПРО ОСОБИ

Про право цивільне (громадянське) і природне

1. Всі народи, що керуються законами та звичаями, користуються частково своїм власним правом, а частково правом, що є загальним для усіх людей. Отже, те право, котре кожний народ сам для себе встановив, є його власним правом і називається правом цивільним (громадянським), тобто наче власним правом, властивим самим громадянам. А те право, що між усіма людьми встановлене природним розумом, застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальним для всіх народів (*jus gentium*), — воно є, начебто, спільним для усіх народів. Таким чином, і римський народ користується частково своїм власним правом, а частково правом, спільним для всіх людей.
2. Цивільне (громадянське) право римського народу складається із законів, рішень плебеїв, постанов Сенату, указів імператорів, едиктів магистратів та з відповідей правознавців.
3. Закон є те, що народ римський схвалив і постановив. Плебс відрізняється від народу тим, що словом «народ» відзначаються всі громадяни, включаючи всіх патриціїв; найменуванням же плебс відзначається решта громадян, за виключенням патриціїв. Ось чому патриції колись стверджували, що постанови плебеїв для них не обов'язкові, тому що вони складені без їхнього волевиявлення і участі. Але згодом був виданий закон Гортензія, яким було визначено, що постанови на плебейських зборах є обов'язковими для всього народу.

6. Едикти — суть постанови і приписи тих осіб, що мають право їх видавати. Право ж видавати едикти надавали магістратам римського народу, а найважливіше значення в цьому відношенні мають едикти двох преторів — міського і перегринського, юрисдикція яких в провінціях належить їх намісникам...
7. Відповіді правознавців — це думки і судження юристів, яким дозволено було встановлювати і творити право...

Про поділ права

8. Все право, яким ми користуємося, відноситься або до осіб, або до речей (об'єктів), або до позовів. Перед усім розглянемо значення осіб.
9. Головний поділ в праві осіб складається з того, що всі люди — або вільні, або раби.
10. Далі, з вільних людей одні — вільнонароджені, другі — вільновідпущені.
11. Вільнонароджені — суть ті, що народились вільними; вільновідпущені — це ті, які відпущені на волю із законного рабства.
17. Особа задовольняє наступним трьома вимогам: якщо вона старша тридцяти років, була власністю господаря за квіртським правом і отримала свободу, завдяки законному відпущенню на волю, тобто або згідно *vindicta* (на підставі юридичного акту), або внаслідок занесення в цензорний список, чи в силу заповіту, то така особа визнається римським громадянином. У випадку, якщо однієї з цих умов не достає, то вона буде латином.

Про способи набування латинами римського громадянства

36. Не всякий бажачий може відпускати раба на волю.
48. Існує інше ділення в праві осіб. А саме: одні особи самовладні, інші — підкорені чужому праву.
49. З підвладних одні знаходяться під владою батька, інші — під владою чоловіка, треті — в необмеженій владі (*mancipio*) від іншого.
51. Спершу розглянемо тих, хто знаходиться під владою іншого.
52. Таким чином, під владою панів перебувають раби; ця влада над рабами є інститут загальнонародного права, тому що у всіх взагалі народів ми можемо помітити,

що пани мають над рабами право життя і смерті і що все, що придбано рабом, придбано паном.

53. Але зараз нікому з підданих римському народу не дозволяється надто жорстоко поводитися зі своїми рабами без законної причини. Завдяки постанові імператора Антоніна той, хто без причини вб'є свого раба, підлягатиме не меншій відповідальності, ніж той, хто вбив чужого раба.
55. Таким чином, під нашою владою перебувають наші діти, народжені в законному шлюбі; право — це є особливість (виключне надбання) римських громадян, бо не існує майже інших народів, які мали б над дітьми таку владу, яку маємо ми.
56. Римські громадяни тоді вступають в законний і дійсний шлюб і мають над народженими в них дітьми владу, коли вони одружені з римськими громадянками або навіть з латинками та іноземками, з якими існувало *jus conubii*; а оскільки *conubium* дає право дітям успадкувати майно свого батька, то вони не тільки стають римськими громадянами, але й перебувають під владою батька.
58. Що стосується осіб рабського стану, то з ними не можна одружуватися.
97. Але ж не тільки рідні діти знаходяться під нашою владою, але й ті, яких ми всиновлюємо.
98. Акт всиновлення здійснюється двома способами: або владою народу, або владою вищого магістрату, наприклад, претора.
104. Жінки ж не можуть всиновлювати, бо вони і рідних дітей не мають під своєю владою.
108. Тепер поговоримо про тих осіб, які знаходяться під владою чоловіків; це право властиве також римським громадянам.
109. Під владою батька звичайно бувають і чоловіки, і жінки, сімейній же владі чоловіка підпорядковуються тільки жінки.
110. Отже, цей перехід під владу чоловіка здійснювався трьома способами: давністю, жертвеним хлібом і купівлею.
111. Шляхом тривалого спільного життя переходила під владу чоловіка та жінка, яка на протязі цілого року залишалась безперервно дружиною; ставши внаслідок начебто володіння протягом року власністю чоловіка, вона вступала в його сім'ю і посідала місце дочки...

113. Щодо «купівлі», то на основі її жінки підпадають під владу чоловіка шляхом манципації, так само як на основі символічного продажу...
116. Залишається сказати про те, які особи можуть знаходитись в необмеженій владі, кабалі (мансіріо) іншого.
117. Так, всі вільні особи чоловічої та жіночої статі, що знаходяться під владою батьків, можуть бути манциповані батьком, тим же самим чином, яким можна манципувати рабів.
119. Манципація полягає в уявному (вигаданому) продажу. Ця форма придбання права власності (jus proptium) властива римським громадянам і здійснюється слідуєчим чином. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян в якості свідків і понад того ще одну особу того ж стану, яка тримала б в руках мідні терези і називалася б ваговиком, покупець, ще тримаючи мідь, говорить так: «Установлюю, що цей раб по праву квіритів належить мені, і що він повинен рахуватись купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних терезів». Потім він вдаряє цим металом по терезах і передає його як купівельну суму тому, від кого придбав річ за допомогою манципування.
120. У такий спосіб манципуються раби і особи вільні, а також тварини, які прирівнюються до *res mancipi*, як, наприклад, бики, коні, мули, віслюки; тим же самим способом звичайно манципуються земельні ділянки як міські, так і сільські...
121. Манципація земельних ділянок відрізняється від манципації інших речей тільки тим, що раби і вільні, і так само тварини, що належать до розряду *res mancipi*, можуть бути манциповані тільки за їх присутності, причому необхідно, щоб той, (покупець), торкався власноручно того, хто набуває предмета, який йому передається; адже акт цей називається *mancipatio*, тому що річ береться рукою; нерухомі ж маєтки манципуються звичайно за їх відсутності.
124. Розглянемо тепер, яким чином підвладні звільняються від цієї влади.
127. Ті, що перебувають під владою батька, стають самостійними після його смерті. Але тут можливі відмінності, а саме: зі смертю батька сини або доньки у всякому разі робляться самостійними, а після смерті діда,

- онуки чи онучки не завжди робляться самостійними, а лише в тому випадку, якщо вони після смерті діда не підпадають під владу свого батька.
129. Тому, якщо висхідний попов в полон до ворога, то хоча він тимчасово стає рабом, але влада над дітьми призупиняється в силу *jus postliminii*, по якому, повернувшись на батьківщину з полону, набувають попередні права.
132. Крім цього діти перестають бути під владою висхідних завдяки емансипації (звільнення з-під батьківської влади). Але син — тільки після триразової емансипації, решта ж дітей чоловічої або жіночої статі звільняється з-під батьківської влади після одноразової емансипації.
- 137а. Так само, через уявний продаж в кабалу (*in manu*), жінки вибувають з-під влади чоловіка і, якщо вони із цієї манципації будуть відпущені на волю, то робляться самостійними...
138. Оскільки ті, які манциповані, вважаються ніби рабами, то вони стають самостійними після відпущення на волю за допомогою суду, цензу, заповіту.
156. Агнати — суть родичі, з'єднані спорідненістю через осіб чоловічої статі; тобто ніби когнати зі сторони батька... Але ті, які з'єднані кровною спорідненістю через осіб жіночої статі, не суть агнати і знаходяться між собою в іншому родинному зв'язку, що ґрунтується на природному праві.
158. Право агнатства знищується зміною або зменшенням правоздатності; право ж когнатства таким чином не змінюється, бо ж цивільний закон може знищити цивільні права, а природних — знищити не може.

Книга II. ПРО РЕЧІ

1. У попередній книзі ми говорили про особисті права; тепер розглянемо речі, які знаходяться або в нашій власності, або за межами нашого приватного володіння.
11. Те, що належить державі або громадам, не є, мабуть, нічим приватною власністю, оскільки державне майно належить усій спільноті громадян. Приватне майно — це таке, яке належить окремим особам.
- 14а. Крім того, існує поділ речей на два розряди: на *res mancipi* і *res nec mancipi*.

146. До *res mancipi* відносяться раби, воли, коні, віслюки, мули та землі, далі, будівлі на італійській землі ...
17. Так само майже все те, що відноситься до розряду безтілесних речей, зараховується до *res pes mancipi*, за винятком сільських сервітутів, котрі, як відомо, вважаються *res mancipi*, хоча належать до речей безтілесних.
18. Однак існує велика різниця між *res mancipi* і *pes mancipi*.
19. А саме *res pes mancipi* переходять у власність іншої особи шляхом простої передачі, якщо тільки речі ці фізичні і внаслідок цього можлива передача.
22. *Res mancipi* — це ті, які переходять до іншої особи шляхом манципації; саме тому ці речі й названі *mancipi*. Яке значення та яку силу має манципація, таку саму силу має форма набуття прав, яка називається *in jure cessio*.
25. У більшості випадків, однак, і майже завжди, ми користуємося манципаційною формою, для якої завжди легко знайти поміж друзів свідків; саме тому не потрібно, з метою здійснення *in jure cessio*, звертатися до претора або намісника провінції, що пов'язано з певними труднощами.
- 26а. Земельні ділянки, які знаходяться в провінціях, не тільки не вважаються власністю тих, хто володіє, але там навіть нема ніякої вільної громади.
40. Слід зазначити, що у іноземців є тільки один вид власності, а саме: кожен буде або власником, або таким не вважається; таким самим правом користувався колись і римський народ — або кожен був власником за квіритським правом, або таким не вважався. Але пізніше було прийнято такий розподіл власності, що один міг бути господарем за квіритським правом, а другий — простим володільцем (*in bonis habere*).
43. Втім, ми можемо придбати давністю речі, передані нам не їх власником, байдуже, будуть ці речі належати до числа *mancipi* або *pes mancipi*, якщо тільки ми дістали їх добросовісно, вважаючи, що той, хто передавав, мав право на відчуження речі.
44. Це, мабуть, запроваджено для того, щоб відносини власності не залишались довгий час невизначеними, тому що для власника є достатнім строк в один або два роки для того, щоб він встиг захистити своє право.

62. Іноді трапляється, що власник речі не може відчужувати її, навпаки, невласник має владу відчуження речі.
63. Насправді, за Юлієвим законом забороняється чоловіку відчужувати посаг, нерухоме майно, всупереч волі дружини, хоча це майно є його власністю...
65. Отже, з того, що нами сказано, випливає, що одні предмети ми отримуємо у власність за природним правом, наприклад, предмети, які відчужуються шляхом простої передачі, інші — за цивільним правом (манципація, *in jure sessionis*, узукація) — все це способи придбання, характерні праву римських громадян.
66. І не тільки те, що стає нашою власністю шляхом передачі, належить нам за природним правом, але також і те, що ми придбали шляхом заволодіння, так як ці речі були без господаря, як, наприклад, ті, які захоплюються на землі (дикі звірі), в морі (риби) або в повітрі (птахи).
67. І якщо ми впіймаємо дикого звіра, чи птаха, чи рибу, то ці тварини до тих пір визнаються нашими, поки ми тримаємо їх в нашій владі. Коли ж вони втечуть з-під нашого нагляду і стануть знов вільними, то знову ж таки стають власністю першого, хто їх схопить, оскільки вони перестали нам належати...
69. За природним правом нам належить також і те, що ми захоплюємо у ворогів.

Про те, чи можуть малолітні щось відчужувати

80. Тепер нам належить знати, що ані жінка, ні малолітній без згоди опікуна відчужувати *res mancipi* не можуть, і що річ, яка належить до розряду *pes mancipi*, жінка має право відчужувати, а малолітній — не має.
83. Але, з іншого боку, всі речі, як *res mancipi*, так і *res pes mancipi*, жінки та малолітні можуть отримувати без дозволу опікуна, оскільки їм надається можливість без дозволу опікуна покращувати своє становище.
86. Ми набуваемо не тільки самотужки, але також і через тих, кого ми маємо в нашій батьківській і шлюбній владі або в кабалі, ми набуваемо так само через тих рабів, якими ми володіємо на основі узуфрукта, і через вільних людей та чужих рабів, якими добросовісно володіємо.
87. Отже, все те, що придбають наші підвладні діти, рівним чином і те, що дістають у власність наші раби шляхом манципації, передачі або на основі стипуляції або

яким-небудь іншим способом, — все це дістається нам, оскільки той, хто знаходиться в нашій владі, нічого свого мати не може...

99. ... Поговоримо про спадок. Властивість його подвійна: спадок переходить до нас або за тестаментом (заповітом), або за законом.
100. Спочатку поговоримо про той, який переходить до нас за тестаментом.
101. Спершу використовували два види testamentів: testament складали або перед усім народом в куріатних зборах, або перед походом, тобто коли для війни брались за зброю і збирались йти у бій.
102. Пізніше став звичним третій вид testamentу — за допомогою міді та терезів. Якщо хтось не залишив testamentу ні в куріатних зборах, ні на полі бою, то, у випадку, якщо несподівано виникла загроза смерті, він передавав у формі манципації товарищу (сторонній особі) свою фамілію, тобто своє майно, і просив того розділити це майно відповідно до його останньої волі...

Про заповіти воєнків

109. Від обов'язку дотримуватися при складанні testamentу вищевказаних форм звільнені імператорськими указами воїни з причини надзвичайної їхньої недовідченості; тому їх testament вважається дійсним в будь-якому випадку, хоча б вони і не закликали законної кількості свідків, і не продали спадкового майна удаваним способом, і не заявили б урочисто своєї останньої волі.
113. Мабуть, жінки знаходились в кращих умовах, ніж чоловіки, саме чоловік, молодший 14 років, складати testament не може, навіть за участю опікуна; жінка ж — може, тому що вона, досягнувши 12-річного віку, набуває права складати testament.
117. Урочисте призначення спадкоємця здійснюється таким чином: «Нехай буде Тіцій спадкоємцем»; прийнята й така формула призначення: «Я наказую Тіцію бути спадкоємцем»; не використовувалось таке призначення: «Я хочу, щоб Тіцій був спадкоємцем...».
119. Претор, однак, може надати призначеним спадкоємцям володіння спадком відповідно до заповітного документа, якщо він буде підписаний сьома свідками і якщо нема спадкоємця, до якого б за законом міг перейти

ти спадок, наприклад, брата, який був народжений від того ж батька, або дядька по батькові, або сина від брата, то призначені спадкоємці можуть утримати за собою спадок.

123. Так само той, хто має підвладного сина, повинен потурбуватися про те, щоб призначити його спадкоємцем, або, назвавши його по імені, позбавити спадку. Інакше, якщо батько промовчить, то testament не набере чинності — так, за думкою наших вчителів (сабініанців), ніхто не може бути спадкоємцем за цим testamentом, навіть якщо б (незгаданий) син вмирав раніше самого спадкоємодавця, тому що з самого початку цей акт не був testamentом. Але прихильники іншої школи (прокульянці) згодні з тим, що якщо син живий до часу смерті батька, то він, певна річ, перешкоджає призначеним спадкоємцям і стає найближчим спадкоємцем за законом; але якщо син помирає раніше ніж батько, то, як деякі думають, можна в силу testamentу прийняти спадок...
124. Якщо ж спадкоємодавець обійде мовчанням інших дітей, то testament не втрачає силу; особи, яких обійшли в ньому, допускаються до спадку сумісно з призначеними спадкоємцями, кожний в одній частці, якщо вони прямі спадкоємці (свої); якщо ж сторонні, то дістають половину, тобто якщо хтось, наприклад, призначить трьох синів спадкоємцями, а обійде мовчанням доньку, то вона дістає за правом приросту четверту частину спадку... Але якщо спадкоємодавець закликає до спадкування сторонніх і обійде доньку, то вона за правом приросту отримує половину спадку. Те, що ми сказали про доньку, вважаємо сказаним також і про онука, і про всіх дітей — все одно, чи будуть вони жіночої чи чоловічої статі.
127. Але якщо батько залишає сина без спадку, то повинен зробити це поіменно, в іншому випадку син залишається спадкоємцем. Поіменне вилучення зі спадку має місце у випадку, якщо хтось користується такими словами: «Син мій Тіцій хай не буде моїм спадкоємцем...».
128. Інших дітей різної статі можна залишити без спадку за допомогою загальної формули такими словами: «Всі інші хай будуть залишені без спадку». Так приписує цивільне право.

129. Претор наказує всіх дітей чоловічої статі, тобто онуків і правнуків, залишати без спадку поіменно; дітей жіночої статі, тобто доньок, онучок, праонучок, можна залишати без спадку або поіменно, або використовуючи загальну формулу.
185. Призначати спадкоємцями дозволено як вільних людей, так і рабів, причому як власних, так і чужих.
186. Однак нашого раба слід зробити одночасно і вільним, і спадкоємцем, використовуючи такий вираз: «Раб мій Стіх хай буде вільним і хай буде спадкоємцем...».

Книга III. ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

1. Спадок після тих, хто помер, не залишивши тестаменту, належить по Закону XII таблиць, по-перше, «своїм» спадкоємцям (suos heredes).
2. «Своїми» спадкоємцями вважаються ті діти, що перебували під владою спадкодавця (до самої його смерті), як, наприклад, син або дочка, онук або онука від сина, праонук і праонучка, народжені від найближчого, низхідного агната по чоловічій лінії, і байдуже, природні вони діти або усиновлені. Але онук або онука, праонук або праонучка тоді лише включалися до числа «своїх» спадкоємців, якщо особа, що передує, перестає бути у владі (агнатській) висхідного... Тому якщо син буде під владою батька на час смерті останнього, то онук від нього не може бути «своїм» спадкоємцем...
3. Так само дружина, що знаходиться під владою чоловіка, який помирає, є «своєю» спадкоємицею, бо вона займає місце дочки; рівним чином і невістка, що залишається під владою сина (вважається «своєю» спадкоємицею), бо вона займає місце онуки...
9. Якщо (після померлого) не було «своїх» спадкоємців, то спадщина, по тому ж самому закону XII таблиць, належить агнатам.
10. Агнатами називаються ті особи, що з'єднані законною спорідненістю; законною вважається та спорідненість, що виникає через осіб чоловічої статі, таким чином, брати, народжені від одного й того ж батька, суть агнати по відношенню один до одного...
Таким чином, ми могли б налічити багато ступенів агнатства.
11. Однак Закон XII таблиць надає спадок не всім агнатам водночас, а лише тим, що знаходяться у найближчому ступені спорідненості...
17. Якщо (після небіжчика) не залишалось ані «своїх» спадкоємців, ані агнатів, то той же Закон XII таблиць закликає до успадкування родичів. Хто такі родичі, ми сказали у першій книзі...
18. У цих же межах полягають за законом XII таблиць права успадкування після осіб, які померли без тестаменту. Кожен може зрозуміти, якою була суворість та компактність цього закону.
19. Так, наприклад, емансиповані діти по цьому закону не мають жодного права на спадок агнатських висхідних, бо вони перестають бути «своїми» спадкоємцями.
25. Але ця надмірна суворість права була згодом виправлена едиктом претора.
26. Претор закликає усіх дітей, що не мають за законом XII таблиць прав успадкування, так начебто вони були під владою (агнатського) висхідного ще під час його смерті, не роблячи різниці, чи будуть вони одні або спільно зі «своїми» спадкоємцями, тобто тими, що залишалися під владою батька.
34. Інколи, проте, ані заради виправлення, ані заради заперечування давнього права, а скоріше, для його зміцнення, претор обіцяє володіння спадком... у тому випадку, коли тестаменту нема, претор закликає до успадкування своїх спадкоємців та агнатів. ... Той, хто таким чином отримає спадок, може користуватися інтердиктом... Однак, незалежно від преторського порядку успадкування, останнім (своїм та агнатам) належить спадок відповідно до цивільного права.
88. Тепер перейдемо до зобов'язань, головним поділом яких є поділ на два види: кожне зобов'язання виникає з контракту або з делікту.
89. Розглянемо раніше ті, що походять з контракту; їх чотири види: вони виникають внаслідок передачі речі, або урочистими словами, або письмовим чином, або простою угодою.
90. Зобов'язання створюється передачею речі, наприклад, коли дають позику.
92. Зобов'язання словами укладають шляхом питання та відповіді, наприклад:

«Зобов'язуєшся урочисто дати? — Зобов'язуюсь. — Обіцяєш? — Обіцяю. — Ручаєшся? — Ручаюся. — Зробиш? — Зроблю».

93. Але, щодо наступного виду словесного зобов'язання: «Чи зобов'язуєшся урочисто дати? — Зобов'язуюсь», то він властивий лише римським громадянам. Інші види належать праву народів і вживаються поміж всіма людьми — як між римськими громадянами, так і між іноземцями.
106. Божевільний не може вчиняти жодного юридичного акту, бо він не розуміє, що робить.
107. Малолітній вчиняє законно всяку угоду, якщо тільки опікун приймає участь там, де затвердження опікуна необхідно...
108. Те ж саме правило застосовується відносно жінок, що знаходяться під опікою.
128. Зобов'язання ґрунтується на письмовому документі, якщо, наприклад, його заносять до прибутково-видаткової книги...
134. Крім того, письмове зобов'язання виникає, очевидно, внаслідок боргових розписок, тобто, якщо хтось напише, що він винен або що він дає...
135. Консенсуальні зобов'язання виникають шляхом простої угоди між сторонами при купівлі-продажу, наймі, товаристві, дорученні.
136. Говорять, що в цих випадках виникає зобов'язання в силу угоди сторін, тому що немає жодної необхідності ані в словах, ані в листі, але достатньо, щоб ті, хто укладають зобов'язання, прийшли до згоди. Ось чому такі угоди укладаються і між відсутніми...

Про купівлю та продаж

139. Купівля і продаж укладаються, як тільки зійшлися у ціні, хоча б ціна не була ще сплачена та не був даний завдаток, бо те, що дається у вигляді завдатку, є лише доказ укладення контракту.
142. Договір найму (і купівля-продаж) підпорядковані тим же законним правилам; договір найму визнається укладеним тоді, коли точно визначена наймна плата.
148. Договір про сумісну діяльність (товариства) ми звичайно укладаємо або з тим, щоб вступити у спілкування з усім своїм майном, або заради укладення якої-небудь угоди.

149. Виникло, однак, важливе питання, чи можна укласти договір про сумісну діяльність таким чином, щоб один отримав більшу вигоду або поніс менші збитки... Сервій Сульпіцій, думка якого взяла гору, гадав, що таке товариство може відбутися... адже відомо, що можна укласти договір про сумісну діяльність і так, що один вносить гроші, другий їх не вносить, а прибуток у товаришів спільний, тому що часто праця одного врівноважує гроші другого.
150. Відомо і те, що якщо між товаришами не відбулося певної угоди щодо часток прибутку і збитків, то прибуток і збитки розподіляються між ними порівну...
151. Сумісна діяльність триває доти, доки існує взаємна угода членів; але якщо хтось з товаришів вийде з його складу, то контракт припиняється.
152. Сумісна діяльність припиняється також внаслідок смерті одного з учасників, оскільки той, хто укладає договір про сумісну діяльність, обирає собі певного партнера.
154. Сумісна діяльність припиняється також, якщо продається публічно або приватно майно одного з товаришів.
- 154а. Сумісна діяльність, про яку йдеться, тобто та, яка укладається шляхом простої угоди, належить до загальнонародного права, отже норми застосовуються між всіма людьми на підґрунті природного розуму.
168. Зобов'язання припиняється здебільшого платежем належного...
169. Рівним чином припиняється зобов'язання через акцептиляцію; акцептиляція ж є уявною сплатою. І справді, якщо ти бажаєш вибачити мені те, що я тобі винен по вербальному зобов'язанню, то можеш цього досягнути, якщо дозволиш мені вимовити наступні слова: «Чи отримав ти те, що я тобі обіцяв?», а ти відповіси: «Отримав».
182. Перейдемо тепер до зобов'язань, що виникають з деліктів; якщо, наприклад, хтось вчинив крадіжку, розграбував майно, завдав збиток, спричинив кривду, зобов'язання, що виникають в усіх цих випадках, відносяться до одного роду...
195. Крадіжка буває не тільки тоді, коли хтось таємно потягнув чужу річ, але і взагалі, коли хтось привласнює собі чужу річ всупереч волі її господаря.

196. Таким чином, якщо хтось користується річчю, переданою йому на зберігання, то він вчиняє крадіжку. Якщо хто отримує річ для певного користування і зверне її на інше вживання, то він відповідає як злодій...

200. У певних випадках вчиняють навіть *furtum* своєї речі, якщо, наприклад, боржник викраде річ, дану у заставу, або якщо я таємно віднімаю свою річ від сумлінного її власника. Тому вирішено: той, хто приховує, що до нього повернувся раб, яким сумлінно володів інший, вчиняє *furtum*.

208. Нарешті, слід знати, що виникло питання, чи вчиняє малолітній *furtum*, коли перебирає чужу річ. Більшість вирішила, що якщо крадіжка вчиняється з бажання вкрасти, то малолітній тільки тоді відповідає за цей злочин, коли він у віці, близькому до повноліття, і внаслідок цього усвідомлює свій злочин.

210. Позов про шкоду, незаконно завдану, встановлений Аквілієвим законом, в першому розділі якого постановлено, що якщо хтось незаконно уб'є чужого раба або чужу свійську тварину, той зобов'язується сплатити господарю найвищу ринкову вартість вбитого за цей рік.

211. Таким, що незаконно убиває, вважається той, за умислом або з вини якого вчиняється вбивство, і немає жодного іншого закону, за яким слід було б стягнути штраф за збиток, завданий непротиаконним чином; внаслідок цього не наражається на покарання той, хто завдав шкоду як-небудь випадково, без вини та умислу.

213. Той, чийого раба забито, вільний звинувачувати убивцю у кримінальному злочині або стягнути збитки по цьому закону.

221. Очевидно, ми терпимо *injuria*, не тільки нам самим нанесену, але і нашим підвладним дітям, нашим дружинам, хоча б вони і не знаходились під нашою сімейною владою...

222. Власне, особисто рабу не завдається жодної *injuria*, але вважається ображеним його хазяїн...

224. ... Претор дозволяє нам самим оцінювати *injuria*, і суддя присуджує нам таку суму, на яку ми оцінили кривду або меншу, згідно зі своїм розсудом. Але оскільки жорстоку *injuria* звичайно оцінює претор... хоча суддя може присудити меншу суму, однак в більшості випадків він не наслідкується зменшити її внаслідок авторитету претора.

225. *Injuria* вважається тяжкою за діями, якщо хтось, наприклад, кимось поранений, висічений або побитий палицями, або за місцем якщо, наприклад, образа нанесена у театрі або на площі; або за особою, якщо, наприклад, зазнає кривди магістрат; або коли кривди буде завдано сенатору простою людиною (низького походження).

Книга IV. ПРО ПОЗОВИ

1. Нам залишається поговорити про позови. Якщо задати питання, скількох видів бувають позови, то найправильніше прийняти два види позовів: речові та персональні.
2. Персональним буде той позов, який ми подаємо проти того, хто відповідальний чи за договором, чи за деліктом, тобто персональним позов буває тоді, коли ми формуємо позовну заяву таким чином, що відповідач повинен чи передати, чи зробити, чи надати що-небудь.
3. Речовий позов має місце тоді, коли ми заявляємо і стверджуємо, що тілесна річ — наша, або розпочинаємо спір про те, що ми маємо яке-небудь право, ... наприклад, користування, узуфрукта...
5. Речові позови називаються ще віндикаціями, а персональні позови, в яких ми виражаємо вимогу дати що-небудь або зробити що-небудь — кондикціями.
6. Іноді ми заявляємо позов з метою отримати річ, іноді — лише для покарання, ще в інших випадках — з тією та іншою метою.
11. Позови, які вживались у давнину, називалися *legis actiones* або через те, що були встановлені законами, оскільки в той час не були у вживанні преторські едикти, які ввели нові позови, або через те, що в позовних формулярах відтворювалися слова і вирази закону, і тому вважалися незмінними подібно до самих законів.
30. Усі ці форми судочинства поступово вийшли із вжитку, оскільки внаслідок надмірної дріб'язковості тодішніх юристів, які вважалися творцями права, дійшло до того, що найменше відхилення від припису чи обряду тягнуло за собою програш справи; тому законом Ебуція і двома законами Юлія було відмінено ці урочисті позови і введено судочинство за допомогою формул.

75. На випадок злочину, скоєного синами і рабами, — якщо вони, наприклад, здійснили крадіжку чи завдали образи, встановлено ноксальні позови, за якими батькові чи господарю надається або прийняти на себе наслідки скоєного злочину як винагороду, або виказати винного головою...
82. Зараз ми повинні сказати, що заявляти позови ми можемо або від свого власного імені, або від чужого в якості, наприклад, представника в процесі, уповноваженого, опікуна, тоді як під час панування старого судочинства заявляти позови від імені третьої особи не дозволялось, за виключенням деяких випадків.
103. Усі суди базуються на приписах цивільного права, або на преторській владі.
104. Цивільні (законні) суди це ті, що відбуваються в самому місті Римі або в межах тисячі кроків від Рима між римськими громадянами і при сприянні одного судді.
105. На преторській владі базуються суди, що складаються із рекуператорів, і ті, які здійснюються при сприянні одного судді, коли суддя чи одна із сторін, що сперечаються, належить до переґринів. В тому ж становищі знаходяться всі ті суди, які відбуваються в межах міста Рима як між римськими громадянами, так і між переґринами. Ці суди базуються на преторській владі, тому що вони мають силу до тих пір, поки зберіг свою владу той, хто призначив ці суди.
117. Заперечення (ексцепції) мають місце також в тих позовах, які не спрямовані на персону. Якщо ти, наприклад, страхом чи злим наміром схилив мене дати тобі шляхом манципації яку-небудь річ у власність і будеш її від мене вимагати, то мені дається заперечення, за допомогою якого ти усуваєшся, якщо я доведу, що ти змусив мене погодитись під впливом погроз чи обману.
139. У певних випадках претор чи проконсул застосовує свою владу для припинення спорів. Це можливо тоді, коли спір іде між сторонами про посідання і ніби посідання; претор наказує чи забороняє що-небудь. Урочисті формули наказу, якими він користується в цьому випадку, називаються інтердиктами чи декретами, чи інтердиктами в вузькому розумінні слова.
140. Декретами вони називаються тоді, коли претор наказує кому-небудь зробити що-небудь, наприклад, повернути

захоплену річ; інтердиктами — тоді, коли наказує утриматися від яких-небудь дій, наприклад, коли забороняє чинити насильство персоні, що володіє правильно.

141. Однак коли претор наказав що-небудь зробити чи заборонив, то цим справа відразу не закінчується; сторони йшли до судді чи до рекуператорів. Тут після надання формул перевіряли, зроблено чи не зроблено по едикту претора те, що він наказав зробити...
150. Коли дається інтердикт щодо землі чи будівлі, то за наказом претора бере гору той, хто володіє під час інтердикту, якщо тільки він не силою, не таємно, не прекарним способом не отримував посідання від супротивника; а навпаки, при інтердикті про рухому річ той отримує верх, хто володів нею на протязі більш ніж половини останнього року й не насильно, не таємно, не прекарним способом.
154. Для відновлення порушеного посідання звичайно дається інтердикт в тому випадку, коли хто-небудь втратив посідання внаслідок насильства. Цим інтердиктом той, хто вигнав, примушується повернути посідання витісненому із своєї ділянки, якщо тільки останній не володів нерухомим майном того, хто вигнав не насильно, не таємно чи прекарним способом.
(При перекладі використано латинський та російський тексти за виданням: Гай. Институции /Пер. с лат. Ф. Дадынского. — М.: Юрист, 1997).

ДИГЕСТИ ЮСТИНІАНА (фрагменти)

Книга ПЕРША

Титул 1. Про правосудця та право

1. (Ульпіан). Тому, хто вивчає право, треба насамперед знати, звідки з'явилося слово «право» (jus). Право — похідне від «правосуддя» (justitia), бо, згідно з чудовим визначенням Цельса, право є наука про добре та справедливе.
- § 2. Вивчення права складається з двох частин: публічне та приватне (право). Публічне право, те, що стосується становища римської держави, приватне те, що стосується інтересів окремих осіб: існує корисне

для суспільства і корисне приватне. Публічне право включає в себе святині (*sacra*), служіння жерців, стан магістратів. Приватне право складається з трьох частин, бо його складають або з природних приписів, або (з приписів) народів, або (з приписів) цивільних.

- § 4. Право народів (*ius gentium*) це те, яким користуються народи людства; легко можна зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для всіх, а перше лише для людей (в їхніх стосунках) між собою.
3. (Флоріан). Ми повинні давати відсіч насильству і протиправності, бо правом визначено, що коли хтось зробіть що-небудь для захисту свого тіла, то вважається таким, що вчинив правомірну дію: і, оскільки природа встановила між нами якусь спорідненість, то послідовно (вважати) злочином (гріхом), якщо одна людина творить зло іншій.
6. (Ульпіан). Цивільне право не відокремлюється геть від природного права або від права народів і не у всьому дотримується його: якщо ми щось додаємо до спільного права або що-небудь з нього виключаємо, то створюємо власне, тобто цивільне право.
7. (Папініан).
- § 1. Преторське право — це те, яке ввели претори для сприяння цивільному праву або для його доповнення або виправлення з метою суспільної користі.
8. (Марціан). Бо й саме преторське право є живим голо-сом цивільного права.
10. (Ульпіан). Справедливість є незмінна і постійна воля надавати кожному його право.
- § 1. Приписи права суть такі: жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить.
- § 2. Правосуддя є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе та несправедливе.
11. (Паул). Слово «право» вживається у декількох значеннях: по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим — яким є природне право. В іншому значенні «право» — це те, що корисне усім або багатом у кожній державі — таке цивільне право. Не менш вірно у нашій державі «правом» називається «*ius honorarium*». Кажуть, що претор висловлює право (вино-

сить рішення), навіть якщо він вирішує несправедливо; це (слово) стосується не того, що претор зробив, але того, що йому належало зробити.

Титул III. Про закони, сенатусконсульти та тривалі звичаї

1. (Папініан). Закон є загальний (для всіх) припис, рішення досвідчених людей, стримування злочинів, які вчиняють навмисно або із незнання, загальна (для усіх громадян) обіцянка держави.
5. (Цельс). ...право має бути головним чином пристосоване до того, що трапляється часто і легко, а не вельми рідко.
7. (Модестін). Дія (сила) права: веліти, забороняти, дозволяти, карати.
8. (Ульпіан). Права встановлюються не для окремих осіб, а взагалі.
17. (Цельс). Знати закони означає сприймати не їх слова, але їхній зміст і значення (силу і владу).
18. (Цельс). Є більш справедливим таке тлумачення законів, при якому охороняється їхня воля.
24. (Цельс). Невірно приймати рішення або давати консультацію на підставі якоїсь частки закону, без розгляду закону в цілому.
25. (Модестін). Ні в якому разі сенс закону або справедливність не допускають, щоб те, що прийняли для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого тлумачення у суворість, всупереч добробуту людей.
29. (Паул). Вчиняє проти закону той, хто робить заборонене законом; вчиняє в обхід закону той, хто, зберігши слова закону, обходить його зміст...
31. (Ульпіан). Принцепс вільний від (дотримання) законів.
32. (Юліан). Якщо ми не маємо писаних законів для якихось справ, то слід дотримуватись встановленого моралю і звичаєм; а якщо цього немає для якоїсь справи, то (слід дотримуватись) найбільш близького і такого, що слідує з останнього (правила); якщо ж і цього немає, то слід застосовувати право, яким користується місто Рим.
41. (Ульпіан). Усе право стосується або придбання, або збереження, або зменшення; йдеться про те, яким чином щось стає належним комусь, або яким чином хтось зберігає свою річ чи право, або яким чином хтось відчу-жує чи втрачає.

Титул V. Про становище людей

1. (Гай). Усе право, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або дій (actiones).
4. (Флорентін). Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому заманеться, якщо це не заборонено силою або правом.
5. (Марціан). Становище (усіх) рабів однакове; з вільних людей одні є вільнонародженими, а інші звільненими з рабства.
25. (Ульпіан). Ми повинні визнати вільнонародженим навіть того, про кого (в цьому відношенні) висловився суд, хай би він був звільненим з рабства: бо судові рішення приймається за істину.

Титул VI. Про тих, хто є персонами свого або чужого права

1. (Гай). ... деякі особи є особами свого права, деякі підпорядковані чужому праву. Розглянемо, хто підпорядкований чужому праву; бо якщо ми знаємо, які вони, то зрозуміємо, хто є особами свого права.
§ 1. Підвладними хазяїв є раби, і ця влада ґрунтується на праві народів: адже у всіх народів ми можемо однаково спостерігати, що хазяї мають над рабами владу життя та смерті; і те, що набувається через раба, набувається паном.
§ 2. Але зараз нікому, хто знаходиться під римським пануванням, не дозволяється бути надто жорстоким до рабів без причини, визнаної законом.
3. (Гай). Також під нашою владою знаходяться наші діти, котрих ми породили у законному шлюбі; це є правом, що належить римським громадянам.
4. (Ульпіан). З римських громадян деякі є батьками сімейства, а деякі синами сімейства, деякі матері сімейства, деякі дочки сімейства. Батьки сімейства це ті, хто мають свою владу, є вони повнолітніми чи неповнолітніми; подібно до цього, матері сімейства, сини сімейства і дочки сімейства знаходяться під чужою владою. Бо той, хто народжується від мене і моєї дружини, знаходиться під моєю владою; так само той, хто народжується від мого сина і його дружини...

Титул VII. Про всиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади

1. (Модестін). Синами сімейства робить не лише природа, а й всиновлення.
12. (Ульпіан). Хто звільнився з-під батьківської влади, той не може бути поверненим під владу інакше, як шляхом всиновлення.
16. (Яволен). Всиновлення може мати місце стосовно тих осіб, відносно яких і за природою це може мати місце...

Титул VIII. Про поділ речей та їх властивості

1. (Гай). У найбільш загальному вигляді речі поділяють на дві частини: одні є речами божественного права, інші — людського права... Речі божественного права не входять до складу чийогось майна. Те, що віднесено до речей людського права, частіше є чим-небудь майном; але ці речі можуть і не бути чиймись, бо речі, які відносяться до спадку, не є чийось майном, поки не з'явиться спадкоємець.

Титул IX. Про сенаторів

4. (Помпоній). Хто не гідний нижчого звання, той тим більше не гідний вищого звання.

Книга ДРУГА

Титул I. Про юрисдикцію

2. (Яволен). Кому надано юрисдикцію, тому надано й те, без чого юрисдикція не може бути здійснено.
10. (Ульпіан). Той, хто здійснює юрисдикцію, не може виголошувати рішення ні у своїх справах, ні у справах своєї дружини або своїх дітей, ні своїх вільновідпущених або інших осіб, котрі знаходяться при ньому.

Титул II. Які правові положення хтось встановлює іншим, такі можуть бути застосовані і до нього

1. (Ульпіан). Цей едикт встановлює положення найвищої справедливості і не може викликати чийогось обґрунтованого незадоволення: бо хто ж не згоден, щоб у його справі було винесено таке ж рішення, яке він сам виносить для інших або доручає винести.

§1. Зрозуміло, що те право, котре хтось вважає справедливим застосувати до іншої особи, повинно визнаватись дійсним і для самого себе...

Титул IV. Про виклик до суду

5. (Паул). Мати завжди є відомою, якщо вона зачала поза шлюбом, але батько це той, на кого вказує шлюб...
21. (Паул). Хоча той, хто знаходиться у себе вдома, може бути викликаним до суду, однак ніхто не може бути вилученим зі свого дому.

Титул X. Про того, чії дії завадили комусь з'явитись до суду

- I. (Ульпіан). Претор визнав необхідним найсправедливішим чином карати того, хто зловмисно завадив комусь з'явитись до суду.

Титул XIII. Про повідомлення

1. (Ульпіан). Хто хоче подати позов, той повинен попередньо заявити про нього відповідачеві: бо найсправедливішим є такий порядок, при якому той, хто збирається подати позов, має заявити про це відповідачеві, щоб той знав, чи повинен він поступитись або вести подальшу суперечку, і якщо він вважає, що варто сперечатись, то щоб він прийшов (до суду) приготовленим до розгляду справи, вивчивши позов, поданий про нього...

Титул XIV. Про договори (Про угоди)

1. (Ульпіан). Справедливість цього едикту слідує із самої природи. Бо що більше відповідає людській порядності, ніж дотримуватись того, про що вони (люди) домовились.
§ 1. Слово «*рactum*» походить від «*рactio*». Звідти походить і слово «*рaх*».
§ 2. Договір є бажання двох або декількох осіб одного й того ж і їхньою згодою.
§ 3. Слово «*соnventio*» має загальне значення й стосується всього, про що домовляються ті, що ведуть справи з метою укладення угоди або мирової домовленості... Слово «*соnventio*» (згода) є настільки загальним, що, як сказав Педій, немає ніякого контракту, зобов'язання, де б не було згоди, незалежно від того, здійснюється вона передачею речі або слів, бо й

стипуляція, котра здійснюється за допомогою слів, нікчемна, якщо немає згоди.

2. (Паул). Лабеон каже, що можна досягти згоди або передачею речі, або письмово, або навіть за допомогою посланця (*nuntius*), якщо сторони не знаходяться в одному місці; визнається також, що можна досягти узгодження мовчазною згодою: так, якщо моему боржнику я поверну боргову розписку, то, ясно, що між нами є згода про те, що я не буду звертатись з вимогою, і йому у майбутньому надається можливість заявити есцепцію, яка ґрунтується на домовленості.
3. (Модестін). Після того, як заставу повернули боржнику, якщо гроші не було сплачено, то немає сумніву, що можна стягувати борг (якщо не доведено, що інше було предметом особливих переговорів).
4. (Паул). Так само, оскільки мають силу навіть мовчазні узгодження, то встановлено, що при наймі житла у містах все те, що завезено і занесено (наймачем), є заставою для наймодавця, хоча б і не було ніякої спеціальної домовленості.
§ 1. Відповідно до цього і німий може укласти договір...
5. (Ульпіан). Маємо три види угод; вони укладаються внаслідок або державних чинників, або приватних чинників; приватні угоди є або законними, (тобто, ґрунтуються на цивільному праві — *Е. Х.*) або ґрунтуються на праві народів. Державна угода — це та, яка укладається для встановлення миру...
6. (Паул). Законна угода — це те, що закріплено якимось законом, іноді з договору виникає або договором погашається чи підтримується законом або сенатусконсультом.
7. (Ульпіан). Угоди, що ґрунтуються на праві народів, іноді породжують позови, іноді — есцепцію.
§ 1. Ті, які породжують позови, не залишаються при своїй (загальній) назві (*рacta*), але позначають найменуванням, присвоєним цьому виду контрактів, наприклад: купівля-продаж майна, найом, суспільна діяльність та інші подібні контракти.
§ 2. Але якщо дана справа не підпадає під якийсь контракт, але залишається сутність договору, то згідно з правильною відповіддю Аріста Цельсу, зобов'язання є. Наприклад, я дав тобі річ, щоб ти дав мені іншу

річ, дав (тобі річ), щоб ти щось зробив: це є синалагмою, і звідси виникає цивільне зобов'язання.

§ 7. Претор каже: «Я буду охороняти договори, які укладено не внаслідок зловмисництва і не всупереч законам, плебісцитам, сенатусконсультам, декретам, едиктам принципів і не в обхід якогось з правил».

§ 9. Претор каже, що не буде охороняти договір, укладений зловмисно (зі злим умислом). Злий умисел здійснюється шляхом лукавства та обману і, як каже Педій, є укладенням зловмисно такий договір, при якому для того, щоб обійти іншого, робиться одне, а симулюється інше...

17. (Паул).

§ 1. Деякі позови погашаються шляхом договору і в силу самого права (*ipso jure*), наприклад, позов, який слідує з кривди, з крадіжки...

25. (Паул)...

§ 1. Лабеон каже, що особистий договір не поширюється на іншу особу, так само, як і на спадкоємця...

27. (Паул). § 4. Договори, які містять сороміцьку підставу, не підлягають виконанню; наприклад, якщо я укладу договір, що не буду подавати позов з крадіжки або завдання кривди, коли ти вчиниш таку дію, треба, щоб був страх покарання за крадіжку або за кривду; але коли ці дії уже вчинено, ми можемо укласти договір.

28. (Гай). Договори проти правил цивільного права не мають сили.

38. (Папініан). Публічне право не може бути змінено договорами приватних осіб.

57. (Флорентін). Хто узяв з боржника проценти за майбутній час, той вважається таким, що уклав мовчазну угоду про те, що протягом цього часу він не буде вимагати капітал.

58. (Нерацій). Нема сумніву, що можна відступитись від покупки, продажу, найму (та інших схожих зобов'язань) з дотриманням договору зі згоди тих, хто взаємно зобов'язався...

Титул XV. Про мирові угоди

1. (Ульпіан). Хто укладає мирову угоду, той вступає у домовленість про сумнівну справу та про таке, що знаходиться у певному стані і незакінченій суперечці...

9. (Ульпіан)...

§ 1. Якою б не була мирова угода, вважається, що вона укладена лише відносно тих предметів, про які сторони домовлялись...

Книга ТРЕТЯ

Титул 1. Про подання вимог до суду

1. (Ульпіан).

§ 2. Подавати до суду вимогу — це означає викласти свої або свого друга прохання суду, особі, яка має юрисдикцію, або заперечувати проти прохання іншої особи.

Титул II. Про тих, хто оголошений не порядним

1. (Ульпіан). Слова претора такі: «Визнається не порядним той, хто за ганебні вчинки був звільнений з війська, який виступає на сцені, звеселяючи людей, хто займається звідництвом, хто засуджений державним судом за наклеп або за те, що, захищаючи чийсь інтереси у суді, увійшов у недозволену згоду з іншою стороною, хто був особисто засуджений за крадіжку, грабунок, кривду, зловмисництво й обману або уклав договір у зв'язку з вчиненням таких дій, хто був засуджений за поданим до нього позовом з договору *societas*, опіки, доручення, схову... хто свою підвладну дочку після смерті зятя видав заміж протягом звичайного строку жалоби і до завершення перебігу цього строку, або ж хто свідомо, не за наказом того, у чий владі він знаходиться, взяв жінку заміж до завершення її жалоби за чоловіком...

4. (Ульпіан). Сабін і Кассій дали відповідь, що атлети не займаються звеселенням людей, бо вони виступають задля своєї добресті...

§4. Наклепник лише тоді оголошується не порядним, коли його було засуджено за наклеп; не досить наклепу...

Титул III. Про прокураторів та захисників

1. (Ульпіан). Прокуратор — це той, хто керує чужими справами за дорученням хазяїна.

§ 1. Прокуратора можна призначати або для всіх справ, або для однієї справи. Призначається шляхом особистого звернення, або через посланця (*nuntius*), або письмово...

58. (Паул). Прокуратор, якому загалом надано право вільного керування справами, може подавати вимоги, робити новацію, замінювати одну річ на іншу.
59. (Паул). Але, очевидно, йому надається й повноваження задовольнити кредиторів.
63. (Модестін). Прокуратор, якому доручено керувати всім майном, не може відчужувати речі хазяїна (ні рухомі, ні нерухомі, ні рабів) без спеціального доручення хазяїна, за винятком плодів або інших речей, що легко псуються...
74. (Ульпіан). Представник громади не може вести громадські справи через прокуратора...
77. (Паул). Кожного, кого захищають, мають боронити відповідно з поглядами доброго мужа.
78. (Африкан). Тому не може бути визнаним таким, що діє відповідно до поглядів доброго мужа той, хто на суді залутує позивача, щоб розбіжність не могла бути зведена до вирішення.

Титул IV. Про позови від сукупності або проти неї

1. (Гай).

§ 1. Ті, кому дозволено утворити спілку під найменуванням колегії, товариства або під іншим найменуванням того ж роду, набувають властивості мати за зразком громади (*res publica*) спільні речі, спільну скарбницю і представника (*actor*) або синдика, через яких, як і у громаді, робиться і діється те, що повинно робитись і діятись (виконуватись) разом.
2. (Ульпіан). Якщо посадові особи муніципії або якась сукупність призначають представника (*actor*) для подання позову, то не слід розглядати це, як зроблене декількома особами: бо він виступає в інтересах громади (*res publica*) або в інтересах сукупності, а не в інтересах окремих осіб.
3. (Ульпіан). Як претор дає позови від імені громадян муніципії, він так само найсправедливішим чином вважає, що і проти них (може бути подано позов).

§ 1. Якщо є борг на користь сукупності, то це не є боргом окремим особам.

§ 2. Стосовно декуріонів (або інших сукупностей) не має значення, чи усі вони залишаються, чи залишається частина, чи весь склад змінився. Але якщо (навіть)

сукупність зведено до однієї людини, то у більшості випадків визнається, що можна подати до неї вимогу у суді, оскільки право усіх зосередилось у одному і залишається ім'я сукупності.

8. (Яволен). Якщо особи, котрі керують справами громади, не захищають громаду і немає нічого тілесного (тілесних речей), що знаходилось би у володінні об'єднання, то позивачі (кредитори) громади мають бути задоволені шляхом (переуступки ім) позовів до боржників громади.
9. (Помпоній). Якщо спадок дістався тобі разом з громадянами муніципії, то між вами має бути проведено судовий поділ спадкового майна. Те ж саме слід сказати й про судові справи, котрі стосуються розмежування ділянок та незатоплювання ділянки, яка знаходиться нижче.

Титул V. Про ведення справ

2. (Гай). Якщо хтось займався справами відсутнього, хоча б цей відсутній і не знав про це, і здійснив витрати з користю для справи або прийняв на себе перед іншою особою зобов'язання в інтересах відсутнього, то він має на цій підставі позов. Отже, у цьому випадку для обох сторін виникає позов, який називається позовом з ведення справ. І, звичайно, справедливо, щоб він сам звітував і відповідав, якщо він вчинив щось неналежним чином і утримав для себе щось з цих угод. З іншого боку, також справедливо, якщо він провадив справи з користю, дати йому те, що внаслідок ведення (чужих) справ він втратив або ще втратить.
2. (Ульпіан). Претор каже: «Якщо хтось буде вести справи іншого або вести справи, що залишились після чиеїсї смерті, я дам йому на цій підставі позов».

Книга ЧЕТВЕРТА

Титул 1. Про реституцію

1. (Ульпіан). В цьому титулі претор неодноразово надає допомогу людям, які помилились або були обмануті, або зазнали шкоди внаслідок страху, або (чужого) лукавства, або віку, або своєї відсутності.
2. (Паул). Або внаслідок зміни їхнього (юридичного) стану, або внаслідок правомірної (*justum*) помилки.

3. (Модестін). Претор обіцяє реституцію (повернення у первісний стан) в усіх випадках на підставі вивчення справи, тобто встановивши правомірність цих чинників та їхню правдивість, і на цій підставі (претор) надає допомогу окремим особам.

Титул II. Про те, що вчинено внаслідок страху

1. (Ульпіан). Претор каже: «Я не визнаю дійсним те, що вчинено під впливом страху... вчинене під впливом грубої сили має розглядатись так само, як вчинене під впливом страху».
3. (Ульпіан). Отже, ... якщо хтось вчинить щось внаслідок примушування до того силою, то на підставі цього едикту відновлюється (повертається в первісний стан).
9. (Ульпіан). Ми повинні визнавати лише наявний страх, а не побоювання того, що страх з'явиться в майбутньому...
- § 5. Юліан... висловлює думку, що той, кому передали річ під впливом (навіяного ним) страху, повинен не лише повернути річ, але й прийняти відповідальність за свій умисел...
21. (Паул)...
- § 5. Якщо страх змусив мене прийняти спадок, то я думаю, що я став спадкоємцем: хоча я і не виказав би бажання, аби я користувався свободою, але, будучи змушеним, я все ж виказав свою волю, за допомогою претора я підлягаю поновленню у первісному стані, щоб мені було надано можливість утриматись (від прийняття спадщини).
21. (Паул). Якщо хтось ув'язнить іншого, щоб примусити його до чогось, то зроблене на цій підставі не має ніякої сили.

*Титул III. Про зловмисництво
(Про злий умисел)*

1. (Ульпіан). Цим едиктом претор виступає проти двурушників та зловмисників, які шкодять іншим яким-небудь лукавством: підступність перших не повинна приносити їм користі, а простота других не повинна завдавати їм шкоди.
- § 1. Слова едикту такі: «Відносно того, про що буде заявлено, як про вчинене зловмисно, якщо за цими справами не надається іншого позову і буде зрозуміла справедлива підстава, я дам позов».

§ 2. Зловмисність (злий намір). Сервій визначив так: це є якась хитрість для введення іншого в оману, коли удавана видимість одне, а робиться інше ...

§ 3. Претор не задовольнився тим, що сказав «намір» («умисел»), але й додав «злий», оскільки древні вживали термін «добрий намір (умисел)» (*dolus bonus*) і вживали це слово у значенні хитрості, особливо якщо хтось користувався нею проти ворога або розбійника...

15. (Ульпіан)...

§ 1. Але викликає сумнів, чи можна подати позов про зловмисництво проти громадян муніципії (сукупності). І я думаю, що на підставі їхнього умислу не можна подати позов... Але коли щось до них надійде внаслідок умислу (зловмисництва) тих, хто керує їхніми справами, то я вважаю, що можна надати позов. Внаслідок зловмисництва надається позов про умисел (зловмисництво) до самих декуріонів.

§ 2. Коли щось надійшло до хазяїна внаслідок умислу (зловмисництва) прокуратора, то надається позов про зловмисництво проти хазяїна у розмірі набутого ним, бо прокуратор, без сумніву, є відповідальним за своє зловмисництво.

36. (Марцелл). Якщо двоє чинили (одне проти одного) зловмисництво, то вони не можуть подавати одне на одного позов про зловмисництво.

37. (Ульпіан). Те, що продавець говорить, щоб похвалити (свій товар), слід розглядати як не сказане і не обіцяне. Але якщо це зроблено для введення покупця в оману, то слід вважати, що не виникає позову проти сказаного та обіцяного, але виникає позов про зловмисництво...

Титул IV. Про осіб до 25 років

1. (Ульпіан). Згідно з природною справедливістю, претор встановив цей едикт, за допомогою якого він надає захист юним, оскільки усім відомо, що в осіб цього віку розсудливість є неміцною і піддається можливостям багатьох обманів: цим едиктом претор обіцяв їм допомогу і захист проти обману.

§ 1. Претор постановив: «Я буду звертати увагу відповідно до характеру справи на те, що, згідно із свідченнями, буде вчинено з особою, яка не досягла 25 років».

§ 2. Зрозуміло, що така допомога обіцяна особам, які не досягли 25 років, оскільки не викликає сумніву, що після досягнення цього віку вже досягнуто міцності мужа.

§ 3. Таким чином, зараз особи, які не досягли вказаного віку, направляються (у своїх справах) допомогою піклувальників і до досягнення цього віку їм не слід довіряти управління їхніми справами, хоча б вони добре вели свої справи.

9. (Ульпіан). ...

§ 2...слід визнати, що при правопорушеннях не варто надавати неповнолітнім допомогу, і така їм не надається. Бо якщо він украв або протиправно завдав шкоди, то допомога не надається....

§ 4. Папініан говорить, що коли особа, яка досягла 25 років, продала себе у рабство, тобто якщо вона отримала частину ціни, то вона не може бути поновлена..., оскільки справа не допускає поновлення, коли особа змінює свій (юридичний) стан...

24. (Паул)...

§ 1. Не завжди те, що вчинено з юним, підлягає ліквідації, але це має бути розглянуто відповідно з чесністю і справедливістю, щоб не було заподіяно більшої шкоди людям цього віку, оскільки (інакше) ніхто не укладав би з ними договорів і їм була б деякою мірою заборонена участь у обігу. Отже, претор не повинен втручатись у ці справи, якщо немає явного обману або якщо юні вели справи з очевидною недбалістю...

44. (Ульпіан). Не все, що вчиняють молодші 25 років, недійсне, але тільки те, що слід вважати недійсним після розгляду справи, наприклад, коли вони втратили те, що мали, внаслідок обману з боку інших або своєї довірливості, або втратили вигоду, яку могли набути, або прийняли на себе обтяження, які не слід було приймати.

Титул V. De capite minutis

1. (Гай). Зменшення правоздатності є зміною (юридичного) стану.
2. (Паул). Існують три види зменшення правоздатності: найвище, середнє, найменше, оскільки ми маємо три (якості): свободу, громадянство, приналежність до familia. Тому, коли ми втрачаємо все це..., то зменшення право-

здатності є максимальним, коли ж ми втрачаємо громадянство, але зберігаємо свободу, то зменшення — середнє, коли ж зберігаються і свобода, і громадянство, а змінюється лише familia, то, зрозуміло, що зменшення правоздатності є найменшим.

Титул VIII. Про прийняття обов'язків третейського судді

1. (Паул). Домовленість сторін про передачу їхнього спору на розгляд третейського суду (compromissum) — це схоже на судовий порядок і має на меті закінчення спору.
46. (Паул). Третейський суддя може виносити рішення у тих справах, розрахунках і спорах, які існували спочатку (до домовленості) між особами, які домовились, але не у тих, що виникли пізніше...

Титул IX. Хай повернуть отримане хазяї кораблів, постійних дворів тощо

1. (Ульпіан). Претор каже: «Якщо хазяї корабля, готелю тощо не повернуть те, що взяли від когось на схов, то я дам на цій підставі позов».

§ 1. Цей едикт вельми корисний, оскільки, звичайно, доводиться покладатись на їхню чесність і довіряти їм речі для зберігання. І хай ніхто не думає, що це правило є суворим, оскільки від розсуду цих осіб залежить не брати (речі) від кого-небудь.

5. (Гай). Хазяї корабля і готелю тощо отримують плату не за збереження (речей), але хазяїн корабля — за перевезення пасажирів, хазяїн готелю — за дозвіл мандрівникам залишатись у готелі, ... і, однак, вони відповідають за збереження (речей). Бо й «валальщик», і кравець отримують платню не за збереження, а за своє ремесло, але відповідають за позовом ex locato за збереження.
6. (Паул). Хай би тебе безоплатно перевозили на кораблі або ти безоплатно знаходився у готелі, разом з тим не можна заперечувати, що ти маєш actiones in factum, якщо тобі протиправно завдано шкоди.
7. (Ульпіан). Хазяїн повинен відповідати за дії усіх членів свого екіпажу, вільні вони чи раби. І справедливо він відповідає за них, оскільки залучив їх сам на свій ризик.

Книга П'ЯТА

Титул 1. Про суди, куди подають позови і де відповідають за позовами

1. (Ульпіан). Якщо (сторони) підпорядковують себе якійсь юрисдикції і домовляються про це, то відносно тих, що погодилися, має юрисдикцію будь-який суддя, котрий очолює судове місце або має іншу юрисдикцію.
5. (Ульпіан). Якщо хтось з викликаних до претора підпорядкований чужій юрисдикції, то він має з'явитися..., бо претор повинен встановити, чи має він (у даній справі) юрисдикцію, і той, кого викликали, не може ставитись з неповагою до влади претора. Бо й послі, й інші особи, які мають право вимагати, щоб звернення до них було у їхньому домі, знаходяться у такому становищі, що у разі виклику до суду мають з'явитися, щоб послатися на свої привілеї.
20. (Паул). Слід вважати, що будь-яке зобов'язання має розглядатись як контракт: у якому б місці хтось не прийняв на себе зобов'язання, він вважається таким, що уклав контракт, якщо навіть його борг виник не з позики...
30. (Марцелл). Де було почато судовий розгляд, там його потрібно й завершити...

Книга ШОСТА

Титул 1. Про ввідикацію речі

1. (Ульпіан).
§1. Цей спеціальний речовий позов (*actio in rem*) має місце стосовно усіх рухомих речей, як живих, так і тих, що позбавлені душі і речей, які з'єднані з ґрунтом.
§2. Шляхом цього позову не можуть бути витребувані вільні особи, які є особами нашого права...
6. (Паул). Якщо хтось подає речовий позов, то він повинен вказати річ і те, чи вимагає він річ цілком, чи у частині і у якій саме частині: найменування речі означає не рід, але дану річ (*speciem*).
9. (Ульпіан). Обов'язок судді при розгляді такої справи полягає у тому, щоб розглянути, чи є відповідач посесором. Не стосується справи питання про те, з якої підстави він володіє; коли я довів, що річ моя, то посесор повинен віддати річ, якщо не протиставить якоїсь

- ексцепції... Я думаю, що можна витребувати (річ) від кожного, хто тримає річ і має можливість її віддати.
23. (Паул). Речовий позов належить тому, хто набув власність на підставі права народів або на підставі цивільного права.
 24. (Гай). Той, хто збирається витребувати річ, повинен подумати, чи не може він отримати володіння річчю за допомогою якогось інтердикту. Адже набагато зручніше володіти самому і змусити супротивника нести обтяження позивача, ніж подавати позов про власність, коли володіє інший...
 36. (Гай). Хто подає позов про витребування речі, для того, щоб позов його не був марним, повинен з'ясувати, чи є той, до кого позов, посесором (або особою, яка перестала бути посесором навмисно).

Титул 2. Про *Publiciana in rem actione*

1. (Ульпіан). Претор каже: «Якщо хтось вимагає те, що в силу правильної підстави (*justa causa*) передане йому (власником) і ще не засвоєне за давністю, — я дам захист».
§1. Правильно претор каже: «ще не засвоєне за давністю», бо якщо давність пройшла, то особа має цивільний позов і не потребує *actio honoraria*.
§2. Але чому претор згадує лише про передачу і перехід за давністю, коли є досить багато правових постанов, завдяки яким може набуватись власність...
17. (Нерацій). ...позов був створений не для того, щоб річ була відібрана у власника: доказом цього є, поперше, справедливість, а, по-друге, ексцепція, «якщо ця річ не належить посесору»; але для того, щоб особа, яка купила добросовісно і отримала на цій підставі володіння річчю, краще зберігала за собою річ.

Книга СЬОМА

Титул 1. Про узуфрукт та як він здійснюється

1. (Паул). Узуфрукт є право користування чужими речами та отримання від них плодів із збереженням у цілісності субстанції речей.
2. (Цельс). Узуфрукт є право на тілесну річ (*ius in corpore*), разом із зникненням якої він і сам необхідно знищується.

Титул 7. Про роботи рабів

1. (Гай). Узурфрукт, встановлений на людину (раба), обіймає його роботу і плату за роботу.

Титул 8. Про користування та проживання

1. (Гай)...
§1. Встановлюється й голе користування, тобто без права на плоди; воно встановлюється таким же чином, як узурфрукт.

Книга ВОСЬМА

Титул 1. Про сервітуту

1. (Марціан). Сервітуту є або сервітуту осіб, як-то: користування й узурфрукт, або сервітуту речей, як-то: сервітуту сільських маєтків і міських...
4. (Папініан). Сервітуту в силу самої суті права не можуть бути встановлені ні починаючи з певного моменту, ні до певного моменту, ні під умовою, ні з настанням певної умови, наприклад, «поки я хочу»...
15. (Помпоній)...
§1. Природа сервітуту не у тому, щоб хтось вчинив для нас якусь дію..., але у тому щоб особа терпіла щось або не рбила чогось...

Титул 2. Про сервітуту міських маєтків

2. (Гай). Права міських ділянок такі: будувати вище певної висоти і закривати світло сусіду або не будувати вище певної висоти, а також відводити дощову воду на дах або на двір сусіда або не відводити, а також оперти балку на стіну сусіда і, нарешті, висувати балкон або дах на ділянку сусіда та інші, схожі на ці.

Титул 3. Про сервітуту сільських маєтків

1. (Ульпіан). Сервітуту сільських маєтків такі: прохід, прогін, проїзд, проведення води...
§1. До сільських слід віднести користування водою, прогін худоби на водопій, право пасти, випалювання вапна, копання піску...
2. (Нерацій). Сервітуту сільських маєтків : дозволяти зводити будівлі вище певної висоти і затемнювати сільський дім сусіда або дозволити проведення стоку

нечистот через дім ... сусіда, або дозволити мати виступ будівлі над ділянкою сусіда.

3. (Помпоній)...

§3. Право брати воду є право не людини, а маєтку...

Титул 4. Загальні правила маєтків, як міських, так і сільських

1. (Ульпіан). Міські будови ми називаємо маєтками...
§1. Ці сервітуту називають сервітутами маєтків, тому що при відсутності маєтків вони не можуть бути встановлені; бо ніхто не може набути сервітуту міського або сільського, якщо у нього нема маєтку; і хто не має маєтку, не може бути обтяжений сервітутом...

Книга ДЕСЯТА

Титул 1. Про встановлення межі

2. (Ульпіан)...
§1. Там, де суддя у справі про встановлення межі не може їх знайти (старі межі), йому дозволяється вирішити суперечку шляхом присудження. І якщо для усунення колишньої неясності суддя хоче провести межу по іншому місцю, то він може це зробити шляхом присудження...

Титул 3. Поділ спільного майна

3. (Ульпіан)...
§1. Що вони самі встановили між собою незловмисно, то суддя повинен насамперед виконати і при поділі спадку, і при поділі спільного майна.
8. (Паул). І якщо не всі, хто мав спільну річ, але деякі з них бажають поділу, то може мати місце позов між ними...
14. (Паул)...
§2. Якщо була угода про те, що поділ взагалі не буде проводитись, то здається цілком ясним, що такий договір не має сили: якщо ж угода стосувалась (неподілу) протягом певного строку і це йде на користь якості самої речі, то угода дійсна...

Титул 4. Про пред'явлення

1. (Ульпіан). Цей позов... введено головним чином для віндикації.

2. (Паул). «Пред'явлення» означає пред'явити річ публічно, щоб тому, хто подає вимогу, було надано можливість здійснити свою вимогу.
3. (Ульпіан). При цьому позові позивач повинен знати (про річ) все і повідомити ознаки речі, відносно якої подано позов.

Книга ТРИНАДЦЯТА

Титул 7. Позов про заставу

1. (Ульпіан). Відносини застави виникають не лише шляхом передачі (речі), але й шляхом голої угоди, хоча б річ і не була передана.
9. (Ульпіан).
 - §1. Застава може бути не лише при грошовому борзі, але й з іншої причини, наприклад, якщо хтось дав іншому заставу, щоб той за нього поручився.
 - §2. У власному значенні ми називаємо заставою те, що переходить до кредитора, при іпотечі ж до кредитора володіння не переходить.
2. (Ульпіан)...
 - §1. Якщо відбулась новація зобов'язання, яким встановлено борг, то застава знищується, хіба що була угода про те, що відносини застави поновлюються...
35. (Флорентін)...
 - §1. Відносини застави, зберігаючи власність боржника, переносять на кредитора лише володіння, однак боржник може користуватись своєю річчю на засадах прекарія і по найму.

Книга ЧОТИРНАДЦЯТА

Титул 1. Про позов до хазяїна корабля

1. (Ульпіан)... Оскільки ми внаслідок необхідності у морських перевезеннях укладаємо договори з капітанами (кораблів), не знаючи їхнього (юридичного) становища і хто вони, то було б справедливим встановити, що той, хто призначив капітана корабля, ніс відповідальність, як відповідають ті, хто призначив завідувача крамницею або якоюсь справою...
 - §4. Не має значення, до якої категорії людей відноситься капітан, вільний він чи раб, раб хазяїна корабля чи

іншої особи; не має значення вік: той, хто призначив, має звинуватити себе...

- §6. Під кораблем ми повинні розуміти і морське судно, і річне, і судно, яке плаває по озеру, і пліт.
- §7. Але не у всіх випадках претор дає позов до хазяїна корабля, але стосовно лише тих справ, для яких призначено капітана...

Титул 2. Родоський закон про викидання

1. (Паул). Родоським законом встановлено, що коли з метою полегшення корабля викинуто товари, то це відшкодовується шляхом внеску всіх, оскільки викидання вчинено в інтересах усіх.
2. (Папініан). Якщо щоглу або інший предмет спорядження корабля викинуто для усунення спільної небезпеки, то має бути проведено розподіл (інтересу)...

Титул III. Про позов через завідування

1. (Ульпіан). Оскільки ми одержуємо вигоду від дій завідувачів, то претору здавалось справедливим, щоб внаслідок укладених останніми договорів на нас (хазяїв) покладались зобов'язання і до нас подавалися позови. Але не однаково встановлює претор стан того, хто призначив завідувача, стосовно подачі позовів. Якщо хтось мав завідувачем свого власного раба, то його інтереси оберігаються набуттям ним позовів; а якщо (завідувачем був) чужий раб або ж вільна людина, то у нього (хазяїна) немає позову; але позов може бути подано до самого завідувача або до його хазяїна на підставі договору доручення або підставі ведення чужих справ (*negotiorum gestio*), однак Марцелл говорить, що треба дати позов тому, хто призначив завідувача, до тих, хто уклав договори з останнім...
 3. (Ульпіан) ...Немає великої різниці, призначено завідувача для завідування крамницею чи будь-якою іншою справою.
 7. (Ульпіан)...
 - § 1. Практично не має значення, хто є завідувачем — чоловік чи жінка, вільна людина чи раб свій або чужий.
 11. (Ульпіан). ...
 - §2. Якщо висить об'ява, що з даною особою не має бути укладено угоди, то ця особа не розглядається як така, що призначена для керування якоюсь справою...

§ 3. «Висить об'ява» означає, що вона має бути написана ясними літерами, так щоб це могло бути добре прочитано з поверхні землі, і це має висіти... не у віддаленому місці, а у місці, яке знаходиться перед очима (грецькими чи латинськими літерами). Я думаю, — відповідно до умов даної місцевості, щоб ніхто не міг виправдовуватися незнанням літер. Зрозуміло, що коли б хтось сказав, що він не знає літер або не помітив того, що вивішено, в той час, коли багато людей це читали і в той час, як об'ява висіла, то таку особу не слід вислуховувати.

Титул V. Про угоди з чужими підвладними

1. (Гай). Проконсул робить все для того, щоб особа, яка уклала угоду з тим, хто є під чужою владою, навіть якщо відсутні більш сильні позови, тобто позов до хазяїна корабля тощо, все ж таки отримала своє, оскільки справа відповідає чесності та справедливості. Якщо угоду укладено за наказом того, кому він підвладний, то на цій підставі проконсул обіцяє позов у повному обсязі; якщо не за наказом, але мало місце надходження до його майна, то дається позов про те, що надійшло до майна, якщо ж нема ні того, ні іншого, то (проконсул) дає позов про пекулій.

Титул VI. De senatus consulto Macedoniano

1. (Ульпіан). Слова сенатус-консульта Macedoniano такі: «Оскільки Македон поміж інших причин злочину... назвав також і борги, і оскільки той, хто дає гроші у позику без певних підстав, щоб не сказати гірше, часто дає людям поганої вдачі чинник до злочинства, то постановлено: якщо хто-небудь дав гроші у позику синові сімейства, то тому, хто дав позику, не надається позов і вимога навіть після смерті батька цього сина, під чиєю владою останній був; хай ті, хто показує поганий приклад шляхом надання процентових позик, знають, що ніколи борг сина сімейства не обернеться на дійсний шляхом покладення надій на смерть батька...»

3. (Ульпіан)...

§3. Лише той порушує сенатусконсульт, хто дав синові сімейства позику, але не той, хто уклав із ним інший договір, наприклад, продав, передав у найом або

іншим чином уклав договір, бо надання грошей здається небезпечним для батьків.

Книга П'ЯТНАДЦЯТА

Титул 1. Про пекулій

1. (Ульпіан)...

§ 1. Цей едикт є потрійним, бо позов надається або з пекулія, або внаслідок надходжень до майна хазяїна, або внаслідок того, що договір з підвладним укладено за наказом (хазяїна).

4. (Помпоній). До пекулію входить не те, чому раб веде рахунок окремо від хазяїна, але те, що пан сам відокремив, відрізняючи свій рахунок від рахунку раба.

§ 2. ... зрозуміло, що до пекулію відносять не те, що раб буде мати без відома пана, але те, що (раб має) з відома хазяїна; інакше і те, що раб викрав у пана, увійшло б до пекулію, а це невірно.

41. (Ульпіан). Ні раб не може бути боржником, ні по відношенню до раба не можна бути боржником; але якщо ми неточно вживаємо таке слово — борг, то ми швидше вказуємо на фактичний стан, ніж відносимо зобов'язання до цивільного права. Таким чином, те, що є боргом рабу, пан правильно вимагає від сторонніх; якщо раб винен сам, то внаслідок цього дається позов на пекулій, а коли щось від цього надійшло у майно пана, то надається позов до останнього.

Титул III. De in rem verso

1. (Ульпіан). Якщо підвладні чужому праву нічого не мають у пекулії, бо пекулій недостатній, то відповідають ті, хто має владу над вказаними особами — якщо до їхнього майна надійшло одержане (за угодами), начебто договір розглядався як укладений ними.

Титул IV. Що наказано

1. (Ульпіан). Якщо пан дав наказ, то проти нього обгрунтовано надається позов у повному обсязі, адже певним чином договір укладається з тим, хто наказує.

§ 1. Наявність наказу ми визнаємо у тих випадках, коли хтось наказав у присутності свідків або письмово, або на словах, або через посланця, або спеціаль-

но у якомусь одному контракті, або загальним чином. Тому, якщо хтось зробив таке розпорядження: «Укладай на мій ризик яку бажаєш угоду з моїм рабом Стихом», то це розглядається як наказ, що стосується усіх угод...

§ 6. Якщо хтось схвалив те, що вчинив його раб або син, то надається позов, який ґрунтується на віддані наказу...

Книга ШІСТНАДЦЯТА

Титул 1. *Ad senatus consultum Velleianum*

1. (Паул). У сенатус-консульті найповнішим чином сформульовано правило про те, щоб жінки не входили у чийсь зобов'язання (не брали на себе чужий борг).

§ 1. Оскільки звичаєм жінок позбавлено громадських обов'язків і у більшості випадків (виконуваних ними зобов'язання) не мають сили на підставі самого права, то внаслідок цього ще більшою мірою слід позбавити їх того обов'язку, який був пов'язаний не лише з їхньою роботою і заняттями як такими, але й з небезпекою для сімейного майна...

21. (Калістрат). Якщо жінка увійшла у чуже зобов'язання, але одержане (по цьому зобов'язанню) надійшло до її майна, то не має місця екцепція, яка б ґрунтувалася на сенатус-консульті, позаяк вона не зробилася біднішою.

Титул II. *Про залік (компенсації)*

1. (Модестіан). Компенсація є взаємний розрахунок борга та вимоги.
2. (Юліан). Кожен усуває подані йому вимоги кредитора, який разом з тим є і боржником, якщо він готовий провести розрахунок.
3. (Ульпіан). І борги природні (натуральні) теж йдуть у залік.

Книга ДВАДЦЯТА

Титул 1. *Про пігнус та іпотеки, як вони встановлюються та припиняються*

4. (Гай). Іпотека укладається шляхом договору, коли хтось погоджується, щоб його речі внаслідок якого-не-

будь зобов'язання були обтяжені іпотекою; не стосується справи, якими словами здійснено (іпотеку,) так само, як це має місце у тих зобов'язаннях, що укладаються шляхом згоди (домовленості). Таким чином, річ, відносно якої є домовленість, стає зобов'язаною й без письмового документа. Але про це складаються документи, щоб за їхньою допомогою можна було легше довести те, що вчинено.

5. (Марціан). Слід знати, що речі можуть бути переданими у іпотеку при якому завгодно зобов'язанні...

9. (Гай). ...

§ 1. Що може бути предметом купівлі-продажу, те може бути і предметом застави.

13. (Марціан). ...

§ 2. Встановлено, що можна прийняти у заставу і уже заставлену річ...

14. (Ульпіан). ...

§ 1. У тих випадках, коли існує натуральне зобов'язання, продовжує існувати й застава.

15. (Гай). І те, що поки не існує, але буде існувати, може бути переданим у іпотеку...

Титул IV. *Хто має переваги відносно пігнуса та іпотеки*

2. (Папініан). Хто загалом прийняв майно боржника у заставу, має перевагу перед тим, кому пізніше передано (у заставу) маєток, який входить до складу цього майна, хоча він може стягнути свої гроші за рахунок іншого майна...

11. (Гай). Відносно застави користується перевагами той, хто раніше дав гроші у позичку (і отримав іпотеку)...

Титул VI. *Як припиняються пігнус та іпотека*

6. (Ульпіан). Право застави припиняється, якщо борг сплачено або у цьому відношенні забезпечено інтереси. Те саме можна сказати, якщо відносини застави припинились внаслідок закінчення перебігу строку або якщо з якихось підстав припинилось зобов'язання, у зв'язку з яким встановлено заставу.

8. (Марціан). Як із знищенням тілесної речі, так і з припиненням узурфрукту застава або іпотека зникають...

Книга ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

Титул 1. Про опіку

1. (Паул). Як визначав Сервій, опіка є встановлена і дозволена цивільним правом сила та влада над вільною особою для захисту того, хто внаслідок віку не в змозі захищатись самостійно...

13. (Помоній). Може бути призначено і піклувальника особі, яка має опікуна, внаслідок хвороби опікуна або його похилого віку; призначений вважається скоріше таким, що керує справами, ніж піклувальником.

§ 1. Буває й помічник по опікунству, призначати якого претор дозволяє опікунам, котрі самі не можуть подужати управління опікою; однак... вони призначають на свою відповідальність.

(При перекладі використано видання: *Дигести Юстиніана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского.* — М., 1984).

ДИГЕСТИ

(додаткові фрагменти)

Д. 9. 2. 52. 1 (Алфен Вар): Крамар вночі на камені посеред шляху виставив світильник. Хтось забрав його.

Переслідуючи невідомого і намагаючись його затримати, крамар вимагав повернути викрадене. Але той не тільки не повернув світильника, але й став шмагати крамаря батоном.

Внаслідок бійки, що спалахнула, крамар вибив око супротивникові.

Крамар питає, чи вважатиметься шкода, яку він спричинив, неправомірною, адже йому першому завдали удару батоном.

Я відповів: якби він вибив око ненавмисно, не стали б вважати, що він спричинив цю шкоду неправомірно, тому що винен той, хто завдав удару першим.

Однак, якби йому не було нанесено побоїв, а він перший розпочав бійку, щоб вихопити світильник, вважається, що це відбулося з вини крамаря.

Д. 19. 1. 26 (Алфен Вар): Якщо хтось, продаючи земельну ділянку, вказав у якості приналежності сто бочок, які,

на його твердження, знаходились на ділянці, то, хоча б там і не було жодної, він буде винен ці бочки покупцеві.

Д. 19. 2. 30. 3 (Алфен Вар): Той, хто замовив побудову будівлі, окремо вказав в договорі: «Кожен раз, коли буде потреба в камінні, за каміння і за роботу замовник дасть підрядчику по сім (сестерцій) за кожен фут».

Питається, як провадити вимірювання: чи у випадку лише остаточного виконання замовлення або ж навіть у випадку, якщо замовлення не було виконано?

Відповів, «навіть якщо не було виконано».

Д. 18. 6. 1. 2 (Лабеон): Требацій говорить, якщо покупець опечатав бочку, вона вважається такою, що передана. Лабеон — навпаки, і це вірно. Печатка зазвичай прикладається для того, щоб уникнути підміни, а не для того, щоб товар вважати таким, що переданий.

Д. 19. 2. 19. 4 (Лабеон): Якщо той, хто наймає житло, прибудує ворота або іншу будівлю, який позов має місце? І Лабеон написав, що в даному випадку має бути позов із договору найму, щоб тому, хто наймає, було дозволено забрати все, що покращує, але за умови, що він дасть гарантію того, що не погіршить будівлі, не спричинить шкоду, забираючи те, що покращило будівлю, що він поверне будівлю у первісному стані.

Коментар до преторського едикту

Д. 19. 1. 13. 4 (Ульп'ян): Якщо продавець з умислом зробить щось, щоб продати річ дорожче, наприклад, збреше про те, що раб навчений ремеслу або має пекулій, він несе відповідальність за позовом із купівлі, для того, щоб забезпечити покупцеві суму, яку він переплатив за раба, якби той дійсно мав пекулій або був навчений ремеслу.

Д. 18. 1. 37 (Ульп'ян): Якщо хтось продав ділянку, що дісталася йому у спадок, таким чином: «Нехай буде куплена тобою за таку ціну, за яку її купив заповідач», а потім виявиться, що її було подаровано заповідачеві, вважається, що продаж було укладено без ціни взагалі, тому що вона буде подібною до продажу, укладеного під умовою; такий продаж є недійсним, якщо умову не буде виконано.

РОЗДІЛ IV

ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ

ХРОНОЛОГІЧНА ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА РИМСЬКОГО ПРАВА

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
1	2	3
754–753 рр. до н.е.	Заснування міста Рима	
ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД		
Кінець VII ст. до н.е.	Підкорення Риму етруськими царями	Формування звичаєвого права. Законодавство легендарних царів
Середина VI ст. до н.е.	Реформи Сервія Тулія	
510 р. до н.е.	Падіння царського державного устрою у Римі. Встановлення республіканського устрою	
ДОБА РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО УСТРОЮ (РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА)		
494 р. до н.е.	Встановлення посад народних трибунів	
451–450 рр. до н.е.	Комісія «децемвірів»	Закони XII таблиць
449 р. до н.е.		Закон Валерія та Горация про права римських громадян

1	2	3
445 р. до н.е.		Закон трибуна Канулея про шлюби
444 р. до н.е.	Запровадження посади військових трибунів з консульською владою	
443 р. до н.е.	Заснування посади цензорів	
Серед. V ст. до н.е.	Вторгнення у Північну Італію кельтських племен. Розгромлення етруських міст. Захоплення кельтами долини р. По	
390 р. до н.е.	Вторгнення кельтів в Лаціум. Розгром Рима	
367 р. до н.е.		Закони народних трибунів Ліцінія та Секстія
356 р. до н.е.	Перший диктатор з плебеїв	
351 р. до н.е.	Перший цензор з плебеїв	
340–338 рр. до н.е.	Війна римлян з латинськими союзниками	
327–304 рр. до н.е.	Друга війна римлян з самнітами	Закон трибуна Петелія про заборону боржникового рабства для римських громадян
321 р. до н.е.	Поразка римлян у Кавдинському межгір'ї	
300 р. до н.е. III ст. до н.е.		Закон трибунів Огульників. Закон трибуна Аквілія про відповідальність за знищення та пошкодження чужих речей
298–290 рр. до н.е.	Третя війна римлян з самнітами	
287 р. до н.е.	Завершення боротьби плебеїв з патриціями	Закон диктатора Гортензія
280–275 рр. до н.е.	Війна римлян з царем Епіра Піром	

1	2	3
279 р. до н.е.	Битва біля Аускуле («Пірова перемога»)	
275 р. до н.е.	Битва біля Беневенте	
265 р. до н.е.	Підкорення римлянами етрусського міста Вольсінії. Закінчення поширення римського панування на Центральну та Південну Італію	
264–241 рр. до н.е.	Перша Пунічна війна	
260 р. до н.е.	Битва при Мілах. Перемога над карфагенським флотом	
241 р. до н.е.	Битва при Егатських островах. Укладення миру між Карфагеном та Римом. Реформа центуріатних коміцій	
241–238 рр. до н.е.	Повстання найманих військ та підкорення племен у Карфагені	
237 р. до н.е.	Вторгнення карфагенських віськ Гамількара Барки на Іберійський півострів	
232 р. до н.е.		Аграрне законодавство Гая Фламінія
229–228 рр. до н.е.	Перша війна римлян з ілірійцями. Початок римської експансії на Балканському півострові	
223 р. до н.е.	Підкорення римлянами кельтських (галльських) племен у долині р. По	
218–201 рр. до н.е.	Друга Пунічна війна	
218 р. до н.е.	Перехід карфагенської армії Ганнібала через Альпи. Битви на Тицині та Требії	
217 р. до н.е.	Битва біля Тразименського озера	

1	2	3
216 р. до н.е.	Битва при Канах	
215–205 рр. до н.е.	Союз Македонії з Ганнібалом. Перша війна Риму з Македонією	
211 р. до н.е.	Здобуття римлянами міст Капуї та Сиракуз. Армія Ганнібала під мурами Рима	
210–206 рр. до н.е.	Завоювання римлянами карфагенських володінь в Іберії	
207 р. до н.е.	Битва на Метаврі. Загибель армії Гасдурбала Барки	
204 р. до н.е.		Цинційів закон про обмеження розмірів дарувань
Між 204–169 рр. до н.е.		Фуріїв закон про обмеження максимального розміру легата сумою у 1 тис. асів
202 р. до н.е.	Битва біля Зами	
201 р. до н.е.	Капітуляція Карфагена	
200–197 рр. до н.е.	Друга війна римлян з Македонією	
197 р. до н.е.	Битва біля Кіноскефала	
192–188 рр. до н.е.	Війна Риму з Антіохом III	
190 р. до н.е.	Битва при Магнезії	
171–168 рр. до н.е.	Третя війна Риму з Македонією	
169 р. до н.е.		Воконіїв закон про обмеження розміру спадщини, отримуваної жінками
168 р. до н.е.	Битва біля Підне. Загибель Македонського царства	
154–139 рр. до н.е.	Боротьба лузіатських племен за свою незалежність. Вірат	

1	2	3
Серед. II ст. до н.е.		Ебуційв закон про скасування легісакційного процесу (за винятком деяких випадків), введення формулярного процесу
149–148 рр. до н.е.	Повстання у Македонії. Лже-Пилип	Скрибоніїв закон, скасувавший встановлення сервітутів за давністю
149–146 рр. до н.е.	Третя Пунічна війна	
146 р. до н.е.	Зруйнування римлянами Карфагена та Коринфа. Утворення римських провінцій — Арики та Ахайї	
138–133 рр. до н.е.	Нумантинська війна	
138–132 рр. до н.е.	Перше повстання рабів на Сицилії	
133 р. до н.е.	Трибунат Тіберія Семпронія Гракха	
132–130 рр. до н.е.	Повстання населення Пергамського царства під керівництвом Арістоніка	
123–122 рр. до н.е.	Трибунат та законотворча діяльність Гая Семпронія Гракха	
121 р. до н.е.	Загибель Гая Семпронія Гракха	
111–105 рр. до н.е.	Війна римлян з царем Нумідії Югуртой	Аграрний закон трибуна Спурія Торія
104–101 рр.	Друге повстання рабів на Сицилії	
102 р. до н.е.	Битва біля Акв Секстієвих	
101 р. до н.е.	Битва біля Верцел	
100 р. до н.е.	Виступ популярів на чолі з трибуном Апулеєм Сатурніном	

1	2	3
Кін. II – поч. I тис. до н.е.		Публіційв позов для захисту бонітарного власника
I ст. до н.е.		Закон Фальцидія про обмеження спадкових відмов
89–84 рр. до н.е.	Перша війна царя Понта Мітрідата VI з Римом	
88 р. до н.е.	Армія Сули захоплює Рим	
86 р. до н.е.		Валеріїв закон — дозволяє виплачувати боржникам тільки четверту частину боргу
87–82 рр. до н.е.	Панування у Римі прибічників популярів	
83–82 рр. до н.е.	Громадянська війна в Італії та Римі	
82–79 рр. до н.е.	Диктатура Луція Корнелія Сули	
80–72 рр. до н.е.	Боротьба Серторія проти суланців в Іспанії	
70 р. до н.е.		Скасування суланської конституції
74–71 рр. до н.е.	Повстання рабів в Італії під керівництвом Спартака	
74–63 рр. до н.е.	Третя війна Мітрідата VI проти Риму	
67 р. до н.е.	Боротьба Гнея Помпея з піратами	Закон Габінія
66–62 рр. до н.е.	Східні походи Гнея Помпея	
64–63 рр. до н.е.		Боротьба навколо аграрного законопроекту трибуна Серелія Рула
63–62 рр. до н.е.	Змова Сергія Катіліни	
60 р. до н.е.	Перший тріумвірат	
59 р. до н.е.	Консульство Гая Юлія Цезаря	

1	2	3
58–60 рр. до н.е.	Війни Гая Юлія Цезаря у Галлії	
53 р. до н.е.	Битва біля Кар. Розпад тріумвірату	
49 р. до н.е.		Юліїв закон. Запровадження деяких послаблень боржникам
49–45 рр. до н.е.	Громадянська війна між Гаєм Юлієм Цезарем та його противниками	
48 р. до н.е.	Битва біля Фарсала. Загибель Гнея Помпея	
48–47 рр. до н.е.	Олександрійська війна	
45 р. до н.е.	Битва при Мунді	
44 р. до н.е.	Вбивство Гая Юлія Цезаря	
43 р. до н.е.	Мугинська війна. Другий тріумвірат. Загибель Цицерона. Битва при Філіппінах	
36 р. до н.е.	Похід Марка Антонія проти парфян. Знищення Октавіаном панування Секста Помпея на Сицилії	
32 р. до н.е.	Розрив між Марком Антонієм та Октавіаном	
31 р. до н.е.	Битва біля мису Акції	
30 р. до н.е.	Завоювання Октавіаном Єгипту. Загибель Марка Антонія та Клеопатри	
Доба Римської імперії		
30–192 рр. до н.е.	Рання імперія — «Принципат»	Розквіт «преторського права» та юриспруденції «класичного періоду»
30 р. до н.е.–14 р.н.е.	Принципат Октавіана Августа	Надання провідним правознавцям <i>Jus respondendi</i>

1	2	3
27 р. до н.е.	Юридичне оформлення влади Октавіана, присвоєння йому найменування «Август»	
19 р. до н.е.	Завершення війн у Іспанії	
16–15 рр. до н.е.	Завоювання Норіка та Ретії	
12–9 рр. до н.е.	Завоювання Панонії. Вторгнення римлян у Германію	
I ст. н.е.		Клавдіїв закон про скасування опіку́нства агнатів над жінками
4 р.		Закон про обмеження відпущення рабів на волю
6–9 рр.	Повстання у Далмації та Панонії	
9 р.	Повстання у Германії. Битва у Тевтобургському лісі	
10 р.		Закон про смертну кару усіх рабів у випадку вбивства одним з них свого власника
14–37 рр.	Принципат Тиберія	
14 р.	Смерть Октавіана Августа. Військові повстання у Панонії та Германії	
17–25 рр.	Повстання у Нумідії	
21 р.	Повстання у Фракії та Галлії	
37–41 рр.	Принципат Калігули	
41–54 рр.	Принципат Клавдія	
42 р.	Завоювання Мавританії	
43 р.	Завоювання Британії	
48 р.	Введення у римський Сенат представників галльської рабовласницької знаті	

1	2	3
54–68 рр.	Принципат Нерона	
64 р.	Пожежа у Римі	
66–73 рр.	Повстання в Іудеї	
68 р.	Смерть Нерона. Повстання у Галлії	
68–69 рр.	Громадянська війна у Римській імперії	
69–96 рр.	Правління династії Флавіїв	
69–79 рр.	Принципат Веспасіана Флавія	
73 р.	Ценз римського Сенату. Включення до нього провінційної знаті	
79 р.	Виверження вулкана Везувія. Загибель міст Помпеї, Геркуланума, Стабіла та ін.	
79–81 рр.	Принципат Тита Флавія	
81–96 рр.	Принципат Доміціана Флавія	
96–192 рр.	Правління династії Антонінів («Золоте століття Римської імперії»)	
II ст.		Остаточна редакція «постійного едикту» Юліана. За імператором залишається право вносити у нього доповнення. Складання «Інституцій Гая»
98–117 рр.	Принципат Траяна	
101–106 рр.	Завоювання Дакії	
114–117 рр.	Війна з Вірменією та Парфією	
115–117 рр.	Повстання іудейського населення у Кірені, Єгипті та на Кіпрі	
117–138 рр.	Принципат Адріана	

1	2	3
132–135 рр.	Повстання в Іудеї на чолі з Симоном Бар-Кохбою	
138–161 рр.	Принципат Антоніна Пія	
161–180 рр.	Принципат Марка Аврелія	
161–165 рр.	Напад парфян та війна з ними	
біля 165 р.	Масова епідемія чуми серед населення Римської імперії	
167–180 рр.	Вторгнення маркоманів у римські провінції. <i>Маркоманські війни</i>	
174–175 рр.	Повстання «буколів» у Північному Єгипті	
180–192 рр.	Правління імператора Комода	
193–197 рр.	Громадянські війни у Римській імперії, боротьба за імператорський трон	
193–235 рр.	Правління династії Северів	
211–217 рр.	Принципат Аврелія Антоніна	
212 р.		Едикт про дарування прав римського громадянства усьому вільному населенню Римської імперії. Конституція Каракали
Політична криза Римської імперії. Доба «солдатських імператорів»		
249–251 рр.	Правління імператора Деція. Заборона християнства та переслідування християн по всій Римській імперії	
260-ті рр.	Масове вторгнення варварських племен у межі Імперії. Повстання рабів на Сицилії	

1	2	3
280-ті рр.	Повстання сільського населення («багаудів») у Галлії	
Доба Доміану		
284–305 рр.	Правління імператора Діоклетіана	
293 р.	Адміністративна реформа	
295 р.		Кодекс Грегоріана. Пізніше Кодекс Гермогеніана
301 р.	Грошова реформа	Едикт про ціни
303–304 рр.	Масові переслідування християн	Едикти проти християн
306–337 рр.	Правління імператора Костянтина	Міланський едикт про віротерпимість. Едикт про прикріплення куріалів
325 р.	Зібрання християнських єпископів у Нікеї (перший «вселенський собор»)	
330 р.	Проголошення Константинополя другою столицею Римської імперії	
332 р.		Едикт про довічне закріплення колонів за їхніми ділянками
361–363 рр.	Правління імператора Юліана	
378 р.	Битва поблизу Андріанополя	
379–395 рр.	Правління імператора Теодосія I	
394 р.	Оголошення християнства державною релігією Римської імперії. Заборона Олімпійських змагань. Закриття та зруйнування храмів	

1	2	3
395 р.	Остаточний розподіл Римської імперії на Західну та Східну	
Перша пол. V ст.		Перша офіційна кодифікація. Кодекс Феодосія
410 р.	Взяття і розгром міста Рима готами Аларіха	
429 р.	Завоювання вандалами Африки	
430 р.	Розгром міста Рима вандалами	
476 р.	Скинення імператора Ромула Августула	
ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ		
Після 476 р.		Римське приватне право продовжує існувати і розвиватися у Східній Римській імперії (Візантії)
527–565 рр.	Правління імператора Юстиніана I (Великого)	
Перша пол. VI ст.	Потуги Юстиніана до відродження Римської імперії. Часткове відвоювання втрачених територій. Повстання «Ніка»	Кодифікаційна робота, проведена за Юстиніана
528 р.		Для кодифікаційних робіт Юстиніан призначає комісію у складі 10 душ
529 р.		Кодекс Юстиніана
533р.		Збірник витягів із творів класичних юристів під назвою Digesta (зібране) чи Pandectae (всеохоплююче). Підручник Римського права — Інституції, якому було надано силу закону
534р.		Нова редакція Кодексу

**КОРОТКИЙ
ЛАТИНО-РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ**

A

ab antiquo — с давних времен — з давніх часів.

ab invito — против своей воли — проти своєї волі

actio — иск, посредством которого лицо может защищать и реализовывать право путем обращения в суд — позов, за допомогою якого особа може захищати та реалізувати право шляхом звернення до суду.

actio in personam — личный иск, основанный на договоре или ином обязательстве — персональний позов, заснований на договорі чи іншому зобов'язанні.

actio in rem — вещный иск, направленный на защиту права собственности и др. вещных прав независимо от договора — речовий позов, спрямований на захист права власності та інших речових прав незалежно від наявності договору.

actio pignoratitia — иск, основанный на отношениях по залогоу — позов, що ґрунтується на відносинах застави.

A. D. — сокращение от **Anno Domini** — год нашего Господа, от Рождества Христова — скорочення від **Anno Domini** — рік нашого Господа, від Різдва Христового.

ad hoc — только для этого случая — тільки для цього випадку.

ad referendum — отложить до дальнейшего рассмотрения — відкласти до подальшого розгляду.

ad sectam — по ходатайству кого-либо — за чиїмось клопотанням.

agrarii — аграрии, члены политической партии в Риме, требовавшей распределения общественных земель среди граждан — аграрії, члени політичної партії у Римі, що вимагала розподілу суспільних земель серед громадян.

aliena res — чужое имущество — чуже майно.

animo — с намерением — з наміром.

apprenticus ad bargas — студент, готовящийся к профессии адвоката — студент, який готується до професії адвоката.

a priori — из предыдущего, независимо от опыта — від попереднього, незалежно від досвіду.

arbitrium — судебное решение, при вынесении которого судья руководствовался в первую очередь своей совестью — судові рішення, при винесенні якого суддя керувався в першу чергу своєю совістю.

assessores — советник судьи — радник судді.

B

bonae fidei — добросовестность — добросовісність.

boni et legales homines — люди добрые и достойные; люди, могущие быть присяжными — люди порядні та гідні; люди, які можуть бути присяжними.

brevia judicialia — судебные предписания — судові накази.

C

cautio pignoratitia — поручительство посредством залога — порука за допомогою застави.

caveat actor — действующий, действует на свой риск — той, що діє, діє на свій ризик.

caveat emptor — покупатель действует на свой риск; качество на риске покупателя — покупець діє на свій ризик; якість на ризику покупця.

caveat venditor — продавец действует на свой риск — продавець діє на свій ризик.

caveat viator — путешественник действует на свой риск — мандрівник діє на свій ризик.

centumviri — сто пять римских судей, назначавшихся для разбирательства обычных дел, возникавших между гражданами — сто п'ять римських суддів, яких призначали для розгляду звичайних справ, що виникали між громадянами.

civis — гражданин — громадянин.

civitas — государство, правительство, община — держава, уряд, громада.

commodatum — ссуда — позичка.

compensatio — зачет встречных требований — залік зустрічних вимог.

concessio — дар; уступка — дар; поступка.

conposessio — совместное владение — спільне володіння.

consensus — согласие — згода.

consuetudo curiae — обычай или обыкновение суда — судовий звичай.

convenit — договорено, согласовано — домовлено, погоджено.

conventus juridictus — римский гражданский суд — римський цивільний суд.

corpus juris — свод законов — звід законів.

cottagium — аренда под условием предоставления арендатором арендодателю личного труда — аренда з умовою надання арендатором арендодавцю персональної праці.

culpa — вина; неосторожность — провинна; небережність.

D

de bene esse (d.b.e.) — действительный временно; условно; подлежащий отмене по выполнении условия — чинний тимчасово; умовно; такий, що підлягає скасуванню після виконання умови.

debita — долги, обеспеченные недвижимым имуществом — борги, забезпечені нерухомим майном.

debitum — долг — борг.

decet — так надлежит; так годится; это подходит — так треба; так годиться; це підходить.

de cursu — конечно; по праву — певна річ; по праву.

de die in diem — изо дня в день — день у день.

de dolo malo — по злему умыслу — зловмисно.

de feodo — на абсолютном праве собственности — на абсолютному праві власності.

de fine force — по необходимости; ввиду крайней необходимости — за необхідністю; зважаючи на крайню необхідність.

de judiciis — касательно судебного производства — відносно судового провадження.

de jure — по праву; по законному праву; правомерным образом — по праву; за законним правом; правомірним чином.

delegatio — замена кредиторов — заміна кредиторів.

delictum — неправомерное действие; бесчестный, безнравственный поступок — неправомірна дія; нечесний, аморальний вчинок, правопорушення.

delirium — состояние психики, при котором лицо не сознает окружающего или представляет его себе нереально — стан психіки, за якого персона не усвідомлює навколишні події чи уявляє їх собі неадекватно.

de malo — о болезни, по болезни — про хворобу, за хворобу.

ementia — слабоумие — недоумкуватість.

de minimis — касательно малозначительных предметов, пустяков — стосовно незначних предметів, дрібниць.

de nihilo, nil — «из ничего — ничто»: ничтожный договор так же не способен породить право на иск, как ничтожная сделка создать правовой титул у лица, в пользу которого она совершена — «з нічого — ніщо»: нікчемний договір так само не здатний створити право на позов, як нікчемна угода створити правовий титул у персоні, на користь якої вона здійснена.

de quibus — о каких-либо вещах или лицах — про якісь речі чи персоні.

de quo — о каком-либо — про який.

de rebus — «О вещах»: наименование третьей части Дигест — «Про речі»: найменування третьої частини Дигест.

de recto deficere — не быть правомерным — не бути правомірним.

de rigore juris — по букве закона — за літерою закону

desideratum — желаемое или требующееся — таке, що бажать чи якого потребують.

de testamentis — «О завещаниях»: наименование пятой части Дигест — «Про заповіті»: найменування п'ятої частини Дигест.

de una parte — односторонний — однобічний.

de verborum significatione — «О смысле слов»: наименование той части Дигест, в которой определяется смысл терминов и формул Римского права — «Про зміст слів»: найменування тієї частини Дигест, в якій визначається зміст термінів та формул Римського права.

diatim — ежедневно — щоденно.

dictores — арбитры — арбітри, судді.

dieta — работа на день; расходы на день; расстояние, разумно преодолеваемое за день — работа на день; витрати на день; відстань, яку розважливо можна здолати за день.

diligentia — внимание, забота — увага, турбота.

distractio — продажа залога залогодержателем — продаж застави заставотримачем.

dividenda — договор, обязывающий всех его участников — договір, який зобов'язує усіх його учасників.

dogma — приказ римского сената — наказ римського сенату.

dominium — господство; контроль; собственность — панування; контроль; власність.

dominium plenum — полная или абсолютная собственность на имущество — повна чи абсолютна власність на майно.

dominus — господин; хозяин; глава — пан; господар; голова.

domus — дом; жилище; жилье; домицилий; резиденция — дім; житло; оселя; доміцилій; резиденція.

domus Dei — божий дом; церковь — божий дім; церква.

dona — дары — подарунки.

donatio — даваемое; даримое; дар — те, що надається, дарується; дарунок.

donator, donor — лицо, делающее дар; даритель — персона, яка дарує; дарувальник.

dos — приданое, вдовья часть — посаг, частка удови.

do ut des — даю, чтобы ты дал — даю, щоб ти дав (різновид безіменного контракту).

dubitatur (dub.) — сомнительно; вызывает сомнение — викликає сумнів.

duodena — коллегия присяжных из 12 человек — коллегія присяжних з 12 душ.

duplicatio — ответ ответчика на **replicatio** истца — відповідь відповідача на **replicatio** позивача.

durante vita — в течение жизни — протягом життя.

Е

e contra — напротив; с другой стороны — навпаки; з іншого боку.

e converso — наоборот; с обратной стороны — навпаки; зі зворотнього боку.

ejectum — обломки корабля, выброшенные морем на берег — уламки корабля, що були викинуті хвилями на узбережжя.

eleganter — аккуратно, точно; с должным уважением к форме — охайно, точно; з належною повагою до форми

elogium — воля, завещание — воля, заповіт.

emergere — компенсировать; возмещать причиненный ущерб — компенсувати; відшкодовувати заподіяну шкоду.

emptio, emptio — покупка, приобретение — купівля, придбання.

eo intuita — с этим намерением; с таким умыслом — з цим наміром; з таким умислом.

eo ipso — тем самым; в силу этого — тим самим; внаслідок цього.

equivocum — двойной смысл — подвійний зміст.

error juris — юридическая ошибка — юридична помилка.

esto — да будет; пусть будет так — нехай буде; хай буде так.

et alii (et al.) — и другие — та інші.

et cetera (etc.) — и так далее, и другое, и прочее, и остальное — і так далі, та інше, та решта, тощо.

et sequitur (et seq.) — как следует далее — як слідує далі.

et sic — итак — отже.

et similis (et sim) — и тому подобное — і тому подібне (тощо).

ex aequo et bono — по справедливости и доброй совести — за справедливістю та доброю совістю.

ex animo — из внутренних побуждений; из совести — за внутрішнім спонуканням; за совістю.

ex causa — по причине — внаслідок.

ex colore — под предлогом; со ссылкой — під приводом; з посиланням.

ex commodato — из долгового обязательства — з боргового зобов'язання.

ex directo — прямо; тотчас; немедленно — зараз; негайно.

executio bonorum — управление имуществом — керування майном.

ex gratia (ex gr.) — нечто, проистекающее не из права, а из усмотрения — щось, що виникає не з права, а з розсуду.

exheridatio — лишение наследства — позбавлення спадку.

ex maleficio — из правонарушения — з правопорушення; заподіяння шкоди, не порушуючи договору.

ex mora — по причине или ввиду промедления — внаслідок згаювання часу.

extra jus — за пределами права — за межами права.

ex visitatione Dei — по божьей каре — за божою карою.

F

fabula — соглашение, договор, контракт — угода, договір, контракт.

facio ut des — я делаю, чтобы ты уплатил: выполнение чего-либо за обусловленную цену (разновидность безымянного контракта) — я роблю, щоб ти сплатив: виконання чогось за обумовлену ціну (різновид безіменного контракту).

facio ut facias — я делаю, чтобы ты сделал (разновидность безымянного контракта) — я роблю, щоб ти зробив (різновид безіменного контракту).

facsimile — точная копия чего-либо — точна копія чого-небудь.

fama — доброе имя или репутация лица; молва; слух — добре ім'я або репутація особи, поголос, слух.

fas — то, что правильно по закону божественному — те, що правильно за законом божим.

felonia — фелония; тяжкое преступление — тяжкий злочин.

fiat justitia — да свершится правосудие — хай станеться правосуддя.

fide-jussio — соглашение, по которому одно лицо становится поручителем по обязательству другого лица — угода, за якої одна особа стає поручителем за зобов'язанням іншої особи.

fides — вера; доверенность; доверие — віра; доручення; довіра.

fillatio — родство; отцовство — спорідненість; батьківство.

finire — кончать; класть конец; штрафовать; платить штраф — кінчати; покласти край; штрафувати; сплатити штраф.

firmaratio — право арендатора на землю — право арендатора на землю.

fisc, fiscus — казна государства — скарбниця держави.

foris facere — потерять право — втратити право.

fogo — в пределах юрисдикции; в суде — в межах юрисдикції; у суді.

forum — суд; трибунал — суд; трибунал.

francus tenens — земельный собственник — земельний власник.

frans — обман — обман.

frustra — напрасно; безуспешно; бесцельно — даремно; невдало; безцільно.

fundator — основатель; учредитель — засновник; установник.

furtum — кража; похищение; нечто похищенное — крадіжка; викрадення; те, що викрадено.

G

gandianus — опекун; хранитель; служитель — опікун; зберігач; служитель.

generis — род — рід.

gestio — действие; поведение; исполнение; сделка — діяння; поведінка; виконання; правочин.

gestor — лицо, ведущее дело в интересах другого; агент — особа, що веде чужу справу; агент.

H

hereditas — наследство — спадок.

herus — хозяин; владелец; господин; глава семьи — господар; власник; пан; голова сім'ї.

hinc inde — с обеих сторон; обоюдно; взаимно — з обох боків; взаємно.

homo astrer — домовладелец; глава семьи — домовласник; голова сім'ї.

hypotheca — залог, главным образом, недвижимого имущества, при котором имущество оставалось во владении должника — застава, головним чином, нерухомого майна, при якій майно залишалось у володінні боржника.

I

ignorantia legis neminem excusat — незнание закона никого не извиняет — незнання закону нікого не вибачає.

ignorare legis est (lata) culpa — не знать законы есть (грубая) вина — не знати законів є (груба) провинна.

immittere — вводить во владение; допускать — вводити у посідання; допускати.

impignorata — отданный в залог, заложенный — відданий у заставу, заставлений.

implacitare — искать по суду; привлекать в качестве ответчика — шукати по суду; притягати як відповідача.

impositio — обман, введение в заблуждение; злоупотребление расположением, доверием — обман, введення в оману; зловживання прихильністю, довірою.

imputatio — юридическая ответственность — юридич-на відповідальність.

in absentia — в отсутствие — за відсутності.

in adversum — против другой стороны в процессе; против воли или без согласия — проти іншої сторони у процесі; проти волі або без згоди.

in aequali jure — при равных правах — за рівних прав.

in articulo mortis — в момент смерти — у момент смерті.

in bonis — в составе движимого имущества — у складі рухомого майна.

in communi — совместно; заодно — спільно; разом.

in consideratione legis — с точки зрения закона; на основе правовых соображений — з точки зору закону; на підвалинах правових міркувань.

in corpore — лично; в существе — персонально; у суті

in curia — в суде — у суді.

incuria — небрежность; неосторожность; отсутствие заботы — недбалість; небережність; відсутність турботи.

in damno — причиняющий ущерб — той, що завдає шкоди.

indebitatus — в долгу, в задолженности — у заборгованості.

in delicto — виновный; совершивший правонарушение — винуватий; той, що здійснив правопорушення.

inductio — обвинительное заключение — звинувачувальний висновок.

in diem — на день; в день — на день; в день.

inductio — аннулирование; вычеркивание — анулювання; викреслювання.

in facto — фактически; на самом деле — фактично; насправді.

infamia — бесчестие; позор; дурная репутация — безчестя; ганьба; погана репутація.

in jure — по закону; по праву — по закону; по праву

injuria — правонарушение — правопорушення.

in rem — против вещи, а не лица; относящееся к состоянию вещи — проти речі, а не персони; те, що стосується стану речі.

intestatus — умерший без завещания — той, що помер, не залишивши заповіту.

J

jacens hereditas — наследственное имущество, не имеющее владельца — спадкове майно, що не має хазяїна.

jura ad rem — вещные права — речові права.

jus — право; правосудие — право; правосуддя.

jus civile — совокупность норм Римского права, регулировавших отношения только между римскими гражданами — сукупність норм Римського права, що регулювали відносини лише між римськими громадянами.

jus hereditas — право наследования; право на наследство — право спадкування; право на спадок.

jus in re aliena — право на чужие вещи — право на чужі речі.

jus in re propria — право на саму вещь; полная собственность — право на саму річ; цілковита власність.

jus naturale — естественное право — природне право.

jus possessionis — право владения — право посідання

jus praetorium — право, устанавливавшееся эдиктами преторов — право, що створене едиктами преторів.

justitia — справедливость, правосудие — справедливість, правосуддя.

L

lata culpa — тяжелая вина, грубая неосторожность — тяжка провина, груба небережність.

legata — завещательный отказ — заповідальний відказ.

levis culpa — легкая вина, простая неосторожность — легка провина, проста небережність.

levissima culpa — легчайшая вина — щонайлегша провина.

lex — право; закон; конкретный законодательный акт — право; закон; конкретний законодавчий акт.

lex communis — общее право — загальне право.

lex contractus — договорное право — договірне право

libertas — свобода; привилегия; иммунитет; — воля; привілей; імунітет.

lis — иск; спор — позов; суперечка.

locatio conductio — наем имущества за вознаграждение — найм майна за винагороду.

M

magistratus — должностное лицо в Риме — посадова особа у Римі.

matrimonium — супружество, брак — шлюб.
mutuum — договор займа — договір позики.

N

negotiorum gestor — лицо, ведущее дело в интересах другого лица без поручения с его стороны — особа, що керує справами іншої особи без повноважень з її боку.

negotium — дело; предприятие; торговая сделка — справа; підприємство; торговельна угода.

novatio — новация, погашение одного обязательства другим — новація, погашення одного зобов'язання іншим.

O

onus probandi — бремя доказывания — тягар доказування.

oportet — необходимо; так должно быть — необхідно; так має бути.

P

pactio, pactum — пакт; соглашение; сделка — пакт; погодження; угода.

paterfamilias — отец (глава) семьи — батько (голова) сім'ї.

peculium — имущество, передававшееся в управление сыну или рабу и считавшееся юридически собственностью отца или господина — майно, що перебувало в управлінні сина або раба, але юридично вважалось власністю батька чи пана.

pignoratium — договор залога — договір застави.

pignus — залог имущества, при котором оно передается залогодателем залогопринимателю — застава майна, за якої воно передається заставодавцем заставоприймачу.

poena — наказание; штраф; взыскание; возмещение — кара; штраф; стягнення; відшкодування.

possessio — владение — посідання, володіння.

potentia debet sequi justitiam, non antecedere — сила должна следовать за справедливостью, а не предшествовать ей — сила має слідувати за справедливістю, а не випереджати її.

praescriptio — приобретательная давность — набувальна давність.

prava consuetudo — дурной обычай — дурний звичай.

pretorium — официальная резиденция римского претора; помещение суда — офіційна резиденція римського претора; приміщення суду.

privilegia — частные законы — приватні закони.

pro bono et malo — на добро и на зло — на добре та на зле.

proprietas — собственность — власність.

Q

quasi — как если бы; имеющий свойства чего-либо — як би; той, що має властивості чого-небудь.

querela — жалоба; иск — скарга, позов.

quovis modo — любым способом — у будь-який спосіб.

R

ratio legis — мотив закона; основание закона; причина существования закона — мотив закону; підґрунтя закону; причина існування закону.

ratione prescriptionis — по праву давности — за правом давності.

rationes — изложение позиции сторон при рассмотрении иска в суде — виклад позиції сторін при розгляді позову у суді.

rector provinciae — правитель провинции — правитель провінції.

relocatio — возобновление договора аренды без изменения условий — відновлення договору найму без зміни умов.

res — вещь; сделка; дело; предмет иска — річ; угода; справа; предмет позову.

res derelicta — брошенное имущество — кинуте майно.

res immobiles — недвижимое имущество, состоящее из земли и всего того, что связано с ней естественно (деревья) или человеческим трудом (здания) — нерухоме майно, яке охоплює землю та все те, що з нею пов'язано природою (деревя) або людською працею (будівлі).

res mobiles — материальное движимое имущество — матеріальне рухоме майно.

res nullis — никому не принадлежащее имущество — майно, яке нікому не належить.

responsalis — лицо, отвечающее за другого; лицо, представляющее интересы другого — особа, що відповідає за іншого; особа, що представляє інтереси іншого.

S

sanctio — одобрение; власть; принудительная мера — схвалення, влада; примусова міра.

societas — товарищество; договор о совместной деятельности — товариство; договір про сумісну діяльність.

spondeo — я обещаю — я обіцяю.

sponsalia — взаимные обещания вступить в брак; обручение — двостороння обіцянка укласти шлюб, заручини.

stipulatio — обеспечение, выплачивавшееся истцом для поддержания иска и покрытия издержек в случае проигрыша дела — забезпечення, що виплачував позивач для підтримки позову та компенсації витрат у разі програшу справи.

stricti juris — строго по закону — суворо за законом.

superficies — поверхность; нечто, воздвигнутое на земле и прикрепленное к ней так, что становится ее частью — поверхня; щось збудоване на землі і невіддільне від неї.

T

testamentum — последняя воля; завещание — остання воля; заповіт.

testatus — лицо, оставившее завещание — особа, що залишила заповіт.

traditio rei — передача вещи — передача речі.

tuta — безопасный, надежный — безпоспесний, надійний

tutela — опека; опекуство — опіка.

V

vadium — поручительство — поручительство.

vas major — непреодолимая сила — непереборна сила.

vestigal — налог; пошлина — податок, мито.

vide (v.) — смотри, обратись к — дивись; звернись до.

videlicet (viz) — то есть, например — тобто, наприклад

vocans — поручитель — доручник.

Август Октавіан (Гай Юлій Цезар Октавіан Август) — 63 р.до н.е. — 14 р.н.е. Римський імператор з 27 р.до н.е. Двоюридний онук Гая Юлія Цезаря, котрий всиновив його. Засновник політичного режиму, що отримав назву Принципату. Заохочував розвиток юриспруденції. Ініціював прийняття низки законів у сфері цивільного (приватного) права.

Аврелій Марк (Марк Аврелій Антонін) — 121–180 рр. н.е. — римський імператор зі 161 р. У внутрішній політиці спирався на Сенат. За світоглядом філософ-стоїк. Незважаючи на це, заохочував розвиток у Римі різних філософських шкіл.

Адріан (Публій Елій Адріан) — 76–138 рр. н.е. — римський імператор з 117 р. з династії Антонінів. Був всиновлений Траяном. Імператором був проголошений легіонами, а затим визнаний Сенатом. За нього було проведено кодифікацію преторського права і видано «Вічний едикт».

Антонін Пій — 86–161 рр. н.е. Римський імператор зі 138 р. Всинований Адріаном. Продовжував його політику стабілізації імперії. Видав низку законів про примусовий продаж рабів у випадку жорстокого поводження з ними рабовласників, про покарання рабовласників за вбивство рабів. Організував роздачу хліба найбіднішим верствам населення.

Аппіан — II ст. н.е. Грецький історик, походив з Олександрії. Переселився у Рим, отримав римське громадянство. Займався історією та юриспруденцією. Є автором «Римської історії» (від царського періоду до початку Принципату).

Брут (Луцій Юній Брут) — VI ст. до н.е. Один з засновників республіканського ладу у Римі. Ініціатор повстання проти етрусського царя Тарквінія Гордого. Став одним з перших консулів у 509 р. до н.е.

Вергілій Публій Марон — 70–19 рр. до н.е. Римський поет. Автор буколичних віршів («Еклоги»), поем «Георгіка» та «Енеїда».

Гай — 117/138 — 180/192 рр. н.е. (дати такі, що припускаються). Відомий юрист «класичного» періоду. Як дослідник вважається неглибоким, але неперевершений популяризатор. Автор «Інституцій» — класичного підручника Римського приватного права.

Гелій Авл — II ст. н.е. Римський письменник і історик. Автор твору «Аттичні ночі».

Геродот — 490/480 — 425 рр. до н.е. Грецький історик. Походить з Галікарнасу (Мала Азія). Автор одного з перших систематичних творів з історії. Нерідко його називають «батьком історії» (Цицерон).

Гортензій Квінт — III ст. до н.е. Державний діяч. У 287 р. до н.е. — диктатор. Автор закону про те, що плебісцити ставляться нарівні з рішеннями (постановами) народних зборів (центуриатних коміцій).

Гракхи, брати (Тіберій — 162–133 рр. до н.е.; Гай — 153–121 рр. до н.е.). Політичні діячі часів Республіки. Будучи обраними народними трибунами, провели низку реформ, спрямованих на перерозподіл землі, демократизацію суспільного життя тощо. Попри популярність цих реформ у широких верств населення і тимчасовий успіх, об'єктивно вони гальмували розвиток економічних відносин, формування інституту власності, цивільний обіг.

Діоген Ласртський — II–III ст. н.е. — грецький письменник, історик античної філософії. Його перу належить книга «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів», що містить багато серйозної (і не дуже) інформації з історії давньогрецької філософії.

Діоген Синопський — 404–323 рр. до н.е. Грецький філософ-кінік. Називав себе громадянином світу. Виступав за слідування природі, спільність дружин та дітей тощо.

Діоклетіан Гай Аврелій Валерій — 245 р. — 3 грудня 316 р. н.е. Римський імператор з 284 по 305 р. Родом з Далмації. Син вільновідпущеного. Командував преторіанцями, котрі і виголосили його імператором після смерті Нумеріана. Провадив активну зовнішню політику, у 297 р. приєднав до Риму Британію. Ввів адміністративний та територіальний розподіл влади — тетрархію. Засновник нової форми правління — доміна. У 305 р. добровільно відмовився від влади і жив надалі як приватна особа.

Енгельс Фрідріх — 1820–1895 рр. Один з засновників марксистського вчення. Автор твору «Виникнення сім'ї, приватної власності і держави», в якій намагався проаналізувати особливості виникнення цих інститутів в Афінах, Римі і ін. Трактував цивілізацію як щабель культури, що замінює варварство.

Еней — у греко-римській міфології син троянца Анхіса і Афродіти. Після захоплення греками Трої подався

на прабатьківщину — в Італію, де в Лациї заснував м. Лавіній. Еней вважається міфічним прабатьком римлян (тому іноді їх іменують енеадами). Згідно традиції був засновником роду Юліїв. У Стародавньому Римі образ Енея слугував втіленням всіх римських чеснот, що знайшло відображення у «Енеїді» Вергілія та ін. творах.

Епікур — 342/341 — 271/270 рр. до н.е. Заснував у Афінах філософську школу («Сади Епікура»). Засновник епікурейства (епікуреїзму). Проповідував задоволення як мету людського життя, трактуючи його, однак, перш за все як уникнення болю, страху смерті, страждань, примусу. Етиці Епікура властивий індивідуалізм, споглядальність, відстороненість від держави. До нашого часу дійшли уривки з творів «Головні думки», «Про природу» та деяких інших.

Зенон — 335–262 рр. до н.е. Грецький філософ. Походив з Кітіона на острові Крит. Засновник стоїчної школи, що існувала з часів раннього елінізму до епохи Римської імперії. Його твори дійшли до нас лише у вигляді фрагментів.

Каракалла Септимій Басіан — 186–217 рр. н.е. Римський імператор з 211 р. н.е. Син Септимія Севера. У 212 р. видав едикт про надання римського громадянства всім підданам імперії.

Катіліна Луцій Сергій — 108–62 рр. до н.е. Римський політичний діяч. Прихильник Сулли, пропретор провінції Африка. Боровся за владу. Проти нього спрямовано низку інвектів Цицерона.

Катон Марк Порцій (Старший) — 234–149 рр. до н.е. Римський політичний діяч і письменник. Автор «Начал» — першого твору з історії Риму латиною, а також трактату «Про землеробство».

Костянтин Флавій Валерій — 285 р. — 22 травня 337 р. н.е. Римський імператор з 306 р. Продовжив в цілому політику Діоклетіана. Співатор Міланського едикту про вільне сповідання християнства. Переніс столицю імперії у Візантій, котрий пізніше отримав назву Константинополь. Видав низку актів про закріплення колонів за земельними ділянками, котрі вони обробляють.

Лабєон Марк Антістій — 45 р. до н.е. — 10/21 р. н.е. Вважається найвидатнішим юристом часів Октавіана Августа. Оригінальний мислитель. Прихильник республіканських порядків, що, втім, не заважало його пол-

ітичній кар'єрі — претор. Скасав консулат. Його поважав Октавіан. Цитується всіма наступними видатними юристами.

Лівій Тит — 59 р. до н.е. — 17 р. н.е. Римський історик. Походив з Патавії. Автор фундаментального твору «Історія Риму від заснування міста». Республіканець, лояльний до Принципату.

Лукрецій Кар Тит — 99/95–55 рр. до н.е. Римський філософ. Автор поеми «Про природу речей». Найвизначніший представник римського епікуреїзму.

Луцилій Юніор — філософ і поет I ст. н.е. Адресат «Моральних листів» Сенеки.

Марк Карл — 1818–1883 рр. Засновник теорії розвитку суспільства, так званої «формаційної концепції». Знавець античної філософії. У 1841 р. захистив у Йені докторську дисертацію «Різниця між натурфілософією Демокрита і натурфілософією Епікура».

Модестін Гереній — 226–244 рр. н.е. Учень Ульпіана. Один з останніх юристів «класичного періоду». Праці у різних галузях права мають часто характер навчальних посібників або практичних коментарів.

Мойсей — XIV ст. до н.е. Згідно з біблейською притчею організував вихід ізраїльтян з Єгипту. На горі Синай урочисто уклав угоду (заповіт) з Богом, що стало підґрунтям Мойсеевих законів.

Муцій Сцевола Понтифік Квінт — 140–82 рр. до н.е. Консул. Державний діяч. Юрист. Вперше зробив спробу створити твір, який охоплював би всю систему цивільного права. Він вважається найвидатнішим твором республіканського правознавства. Його широко коментують, починаючи з II ст. н.е.

Нерва Марк Кокцей, Нерва-батько — рік народження невідомий — 33 р. до н.е. Очолював школу прокуріанців. Твори дійшли до нас у цитатах наступних юристів, серед яких він користувався великою повагою.

Ніцше Фрідріх Вільгельм — 1844–1900 рр. Німецький філософ. Вважав себе послідовником Шопенгауера, але перевершив його у послідовності та цілісності своєї доктрини. У критиці релігії і філософії у Ніцше переважають етичні мотиви. Помітним є захоплення певними рисами характеру, що притаманні, на думку Ніцше, лише видатним особистостям. Індивідуаліст, вірить у героя. Критично ставиться до держави. Висунув тезу про «переоцінку

цінностей» попередніх культур, яка спричинила вирішальний вплив на формування поглядів Шпенглера відносно характеру розвитку цивілізацій.

Паул Юлій — кінець II — початок III ст. н.е. Римський юрист. Учень Сцеволи. Глибокий теоретик. Самий плідний письменник з числа відомих римських юристів. Твори з усіх галузей права, але найбільше — з приватного права. Користувався великим авторитетом у наступних поколіннях юристів. Його часто цитують інші римські правознавці.

Папініан Емілій — рік народження невідомий — 212 р. н.е. Один з найвидатніших римських юристів «класичного періоду». Чудовий казуїст. Положення його творів лаконічні, конкретні і точні. Страчений за наказом імператора Каракали за відмову знайти виправдання злочину Каракали, що вбив брата. Є найбільш шанованим у наступних поколіннях римських юристів.

Платон — 429–347 до н.е. (справжнє ім'я — Аристокл). Грецький філософ-ідеаліст. Започаткував в Афінах власну школу — Академію. Найбільш відомі твори — «Держава», «Закопи». Головні складові його філософії — вчення про державу, теорія ідей, етика та гносеологія.

Щоб уникнути користюлюбства та жадоби пропонував ліквідувати приватну власність, узагальнити жінок, а дітей, незалежно від їхнього соціального стану, — передавати на виховання державі.

Спроба Платона реалізувати свої ідеї державного ладу у Сіракузах скінчилась невдачею. Це знайшло відображення у «Законах», де він, розчарований у свідомості мас, пропонує модель держави, котра примушує людей бути щасливими незалежно від їх бажання («казармений соціалізм»).

Плутарх — приблизно 46 р. н.е. — приблизно 119/127 рр. Давньогрецький письменник і філософ. Родом з Херонеї (Беотія). Письменницький спадок складає близько 250 творів, з яких збереглося близько 1/3. Його твори умовно можна поділити на дві великі групи:

- 1) біографічні праці («Порівняльні життєописи» та ін.);
- 2) праці, присвячені філософським темам і, насамперед, питанням етики («Етика» та ін.). Будучи прихильником платонізму, виступав проти епікурейців і стоїків. Провідною темою його політичних творів є поміркованість і відданість Римській державі.

Помпоній Секст — юрист II ст. н. е. Займався виключно викладацькою та літературною діяльністю в області приватного права. Один з самих плідних авторів того часу. Ним написано самий великий з відомих коментарів до Едикту, що складається зі 150 книг. Автор єдиного твору, який присвячено історичному огляду науки Римського права — від витоків до Юліана включно.

Прокул (Гней Ацерроній) — I ст. до н. е. Видатний юрист останніх років Римської республіки. Провідник школи, котра надалі отримала його ім'я («прокуліанці»), хоча засновником був Антистій Антеон. Очолювана ним школа і він сам розвивали традиції республіканських юристів, успішно працювали в сфері казуїстики.

Ромул — за римською легендою, засновник Рима. Один з двох братів-близнюків (Ромул, Рем), батьками яких були весталка Рея Сільвія і бог війни Марс. За наказом їх діда Амулія братів було скинуто у Тибр, але вони чудом спаслись. Вигодовані вовчицею (Капітолійська вовчиця) і виховані пастухом Фаустулом та його дружиною Аккою Лоренцією. Коли брати вирости, вони повернули іншому своєму дідові — Нумітору — царську владу над Альбой Лонгой, яку узурпував Амулій. Ромул, котрий довів свою першість шляхом ворожіння за летом птахів, заснував на пагорбі Палатин у 753 р. до н. е. місто Рим. При фундаментуванні стін міста між братами відбулася сварка і Ромул вбив Рема. Став першим з легендарних царів Рима. Йому традиція приписує авторство низки перших цивільних законів Стародавнього Риму.

Ромул Августул — останній імператор Західної Римської імперії (475–476 рр.). Позбавлений влади внаслідок повстання східногерманських найманців, які проголосили володарем Одоакра. Цей день — 4 вересня 476 р. — вважається кінцем Західної Римської імперії і, власне, Риму, як держави.

Сабін Гней Арулей Целій — відомий юрист I ст. н. е. Провідник правової школи «сабініанців». За Веспасіана мав великий вплив. Автор низки творів, в тому числі з цивільного права. Іноді його плутають з Сабіном Массурієм, котрий жив приблизно в той же час, однак був менш знатним (лише у 50 років отримав ценз вершника). Сабін Массурій також є автором декількох праць, підручника з цивільного права. Першим із вершників отримав право офіційних консультацій.

Саллюстій Гай Крісп — 86–35 рр. до н. е. Римський історик і державний діяч. Прихильник Юлія Цезаря. Автор книг «Про змову Катіліни», «Історія», «Югуртинська війна» та ін., в яких намагався дати філософське тлумачення історичних подій. Песимістично оцінював історичний процес. Чудовий стиліст, мова виразна. Тацит називав його найяскравішим істориком Риму.

Светоній Гай Транквіл — приблизно 70–122/140 рр. н. е. Римський історик, письменник, юрист. За Адріана керував імператорською канцелярією. Після відставки присвятив себе письменницькій діяльності. Автор творів «Про життя цезарів», «Про видатних особистостей» та ін. У біографіях поруч з достовірними фактами вміщено чимало анекдотів, суб'єктивних оцінок автора.

Север Олександр Марк Аврелій — 208–235 рр. до н. е. Римський імператор з 10 березня 222 року. Останній представник династії Северів. Державою фактично управляли його мати та бабуся за допомогою Ради, де великий вплив мали юристи Павл та Ульпіан.

Сенека Луцій Анней (Молодший) — 4 р. до н. е. — 65 р. н. е. Римський державний діяч, філософ та письменник. Вихователь молодого Нерона. У філософії був послідовником та головним представником так званої Молодшої Стої, хоча схилився до еkleктики і ставив етику на передній план.

Септимій Север Луцій — 146–211 рр. н. е. Римський імператор з 9 квітня 193 р. Засновник династії Северів (severus — суворий). Походженням з Північної Африки. Вжив низку заходів для запровадження відкритої військової монархії. За його правління становище Італії було наближено до статусу провінції. Був одружений з сиріянкою Юлією Домною, котра сприяла посиленню впливу східної культури. Під час його правління працювали такі юристи, як Папініан (тоді — префект преторіанців), Паул, Ульпіан.

Сервій Сульпіцій Руф — приблизно 106–43 рр. до н. е. Разом з Квінтом Муцієм вважався одним з найкращих представників юриспруденції доби Республіки. Чудовий практик та теоретик. Автор більш ніж 180 творів, у тому числі першого коментаря до преторського едикту. Мав багато учнів, що стали знаменитими юристами.

Сервій Туллій — VI ст. до н. е. Передостанній римський цар. Традиція приписує йому проведення низки ре-

форм, у тому числі у законодавчій сфері. Зокрема, увів плебеїв до складу римської громади.

Сцевола Квінт Цервідій — II ст. до н. е. Радник з юридичних питань Марка Аврелія. Йому властиві оригінальність мислення, розсудливість, точність формулювань. Чудовий казуїст.

Сципій Назіка Коркул Публій Корнелій — II ст. до н. е. Був консулом, цензором. Як правознавець, зажив такої пошани та популярності, що Сенат подарував йому будинок, зведений громадським коштом, щоб громадяни мали можливість з комфортом звертатись за консультаціями.

Тарквіній Гордий — останній цар Риму (508–507 рр. до н. е.). З його вигнанням припинилось етруське панування у Римі.

Тацит Публій Корнелій — приблизно 55–120 рр. н.е. Останній великий римський історик. Походить з Галлії. Чудовий оратор. Був претором, консулом, проконсулом. Найбільш відомі твори: «Життя і характер Юлія Агриколи», «Германія», «Діалог про ораторів», «Історія», «Анналі». Песимістично дивився на хід історії. Був прихильником Республіки, але визнавав історичну необхідність Принципату. Тому значну увагу приділяв у творах співставленню понять «влада», «свобода», «честь», «справедливість».

Теодосій I Великий, імператор Цезар Флавій Теодосій Август — 347–395 рр. н.е. Імператор з 379 р. Увів християнство в якості державної релігії. Відмовився від сану Великого понтифіка. Заборонив поганські культи і Олімпійські ігри. За його правління було знищено Олександрійську бібліотеку як осередок поганства, зруйновано більшість античних храмів. Перед смертю поділив імперію поміж синами — Аркадієм і Гонорієм, котрі стали августами. Цей крок призвів до виникнення у 395 р. Західної і Східної Римських імперій.

Тойдбі Арнольд Джон — 1889–1975 рр. Англійський мислитель і історик. Автор 12-томного твору «Дослідження історії», в якому зроблено спробу переосмислення суспільно-історичного розвитку людства в дусі теорії кругообігу локальних цивілізацій. Спричинив великий вплив на філософську і історичну думку Заходу, хоча представники французької історичної школи піддали його критиці за поверховість суджень та недостатню аргументованість висновків.

Траян, імператор Цезар Нерва Август (спочатку — Марк Ульпій) — 53–117 рр.н.е. Римський імператор з 98 р. Династія Антонінів. Став першим римським імператором, що походив з провінції. Значну увагу приділяв розвитку державних аліментарних фондів і установ. За Траяна Римська імперія досягла найвищого розквіту, її вплив поширився на Східну Європу. Збереглися так звані Траянові вали і на території України — Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області.

Ульпіан Доміцій — рік народження невідомий — 228 р.н.е. Походить з Тиру у Фінікії. Був префектом преторію і членом Ради Принцепса за Олександра Севера. Вбитий преторіанцями під час заколоту. Був знавцем у всіх галузях права. Плідний автор. Писав чіткою, лаконічною, зрозумілою мовою. Оригінальністю мислення поступався Паулу, хоча вважався не менш гострим аналітиком. Автор коментаря до «Едикту», детального викладення цивільного права «До Сабіна» і багатьох монографій.

Флавій Гней — IV ст. до н.е. Курульний еділ. Писар Аппія Клавдія Цека. За легендою опублікував відомі до того лише понтифікам судові формули і календар днів, коли можна було подавати позови.

Флавій Йосип — 37–100 рр.н.е. Історик. Походить з Єрусалима. Автор творів «Юдейські старожитності», «Юдейська війна», «Проти Аппіона».

Цезар Гай Юлій — 100–44 рр. до н.е. Державний діяч, полководець, оратор, письменник. В різний час займав посади військового трибуна, квестора, еділа, претора, намісника провінції у Далекій Іспанії, Галлії. До 44 р. зосередив у своїх руках всю повноту світської влади. Здійснив низку політичних, економічних і соціальних реформ. Вбитий змовниками.

Цельс-батько. **Цельс Публій Ювенцій** (I ст. н.е.?). Юрист. Після Пегаса очолював прокуліанців. Твори не збереглися. Іноді плутають з Цельсом-сином.

Цельс-син. **Публій Ювенцій Цельс Тіт Ауфіцій Хенус Северіан**. Юрист II ст. н.е. В різний час — претор, консул, консул-суфект, намісник у Фракії і Азії. Провідник прокуліанців, очевидно, після Нерація Пріска. Йому приписують незалежність юридичних суджень, глибокий аналіз ситуації. Радник Адріана. Автор «Дигест», в яких дано аналіз спочатку преторському праву, а затім — цивільному.

Цицерон Марк Тулій — 106–43 рр. до н.е. Римський філософ, оратор, письменник, юрист. У політиці — один з останніх видатних ідеологів Республіки. Як політик-практик був невдахою: неодноразово піддавався вигнанню з Риму; загинув після внесення на вимогу Антонія в проскрипційні списки. Його промови досі вважаються взірцем ораторського мистецтва. У філософії притримувався еkleктичних поглядів, які являли собою симбіоз стоїцизму, академізму і епікуреїзму, що, разом з тим, дозволило йому розробити низку засадничих принципів права, взагалі, і приватного права, зокрема. Найбільш відомі твори: «До оратора», «Про державу», «Про закони» тощо.

Шпенглер Освальд — 1880–1936 рр. Німецький філософ і публіцист. Розглядав історичні процеси як певні цикли окремих культур, що мають власну долю. Разом з тим, трактував цивілізацію як явище, що витісняє правдиву культуру. Найбільш відомою є праця, котра започаткувала нові напрямки у дослідженнях історії, філософії, культурології та ін., — «Занепад Європи».

Юліан (Луцій Октавій Корнелій Юліан Еміліан) — народився приблизно у 100 р. н.е. В різний час займав посади консула, намісника в Германії, Іспанії, Африці. Видатний юрист. Був радником Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Луція Вера. Останній провідник школи сабініанців. За дорученням Адріана розробив «Вічний едикт», що являв собою кодифікацію преторського права. Його перу належить також найбільш значний твір з юриспруденції «класичного періоду» — «Дигести» у 90 книгах.

Юліан (Флавій Клавдій Юліан) — 331–363 рр.н.е. Римський імператор з 361 р. Здійснив низку реформ податкової, фінансової і муніципальної систем. Намагався реставрувати поганство, за що християнським духівництвом проголошений «відступником». Помер від ран, які отримав у битві біля Маранги.

Яволен (Іаволен) Пріск, Гай Октавій Тідій Тоссіан — I ст.н.е. В різний час був намісником у чотирьох провінціях, юридичним радником Траяна і Адріана. Провідник сабініанців після Целія Сабіна. Йому властиві творчий підхід, глибокий аналіз. Свої твори звичайно видавав у формі збірок відповідей на запитання, консультацій, роз'яснень тощо.

Ясперс Карл — 1883–1969 рр. Німецький філософ. Яскравий представник екзистенціалізму. Автор низки фун-

даментальних творів з філософії історії. Піддавав критиці матеріалістичне тлумачення історії, а також теорію культурних циклів. Наполягав на єдності світового історичного процесу і пріоритету у ньому духовних засад. Увів поняття «стрижневого часу» розвитку людства.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

- Агафій Миринейский. О царствовании Юстиниана. — М., 1996.
- Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия. Опыт комплексного исследования. — М., 1999.
- Аннерс Э. История европейского права /Пер. со швед. — М., 1996.
- Асмус В.Ф. Античная философия. — М., 1976.
- Бартошек М. Римское право. — М., 1988.
- Бек В.А. Рецепция Римского права в Западной Европе. Дис. канд. юрид. наук. — Львов, 1950.
- Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования /Пер. с англ. — М., 1998.
- Благодарумие мудрости /Соломон Мудрый. Эклезиаств. Песнь песней. Притчи; Эпиктет. Беседы. — Симферополь, 1998.
- Боголепов Н.П. Учебник истории Римского права. 2-е изд. — М., 1900.
- Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима. — М., 1981.
- Буассье Г. Цицерон и его друзья. Очерки о римском обществе /Пер. с фр. — М., 1914.
- Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. — М., 1998.
- Васильченко В.В. Рецепция Римского наследственного права в современном наследственном праве Украины. Дис. канд. юрид. наук. — К.: 1997.
- Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида /Пер. с лат. — М., 1971.
- Вико Джамбатиста. Основания новой науки в общей природе наций /Пер. и коммент. А.А. Губера Под общ. ред. и со вступ. статьей М.А. Лифшица. — Л., 1940.
- Гай. Институции /Пер. с лат. — М., 1997.
- Гиббон Э. Закат и падение Римской империи /Пер. с нем. В 7-и т. — М., 1997.

Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. В 2-х т.— Донецк, 1997.

Грант М. Классическая Греция /Пер. с англ.— М., 1998.

Грант М. История Древнего Израиля /Пер. с англ.— М., 1998.

Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности /Пер. с фр.— М., 1996.

Джонс А.Х.М. Гибель античного мира /Пер. с англ.— Ростов, 1997.

Дигесты Юстиниана / Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С.Перетерского.— М., 1984.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых людей.— М., 1979.

Дождев Д.В. Римское частное право.— М., 1996.

Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Ч.1.— К., 1869.

Древнеримские мыслители. Свидетельства. Тексты. Фрагменты.— К., 1958.

Дюрант В. Цезарь и Христос /Пер. с англ.— М., 1995.

Дюрант В. Жизнь Греции /Пер. с англ.— М., 1997.

Зелинский Ф.Ф. Соперники христианства /Статьи по истории античных религий.— СПб., 1995.

Иеринг Р. Дух Римского права на различных ступенях его развития. Ч. 1. /Пер. с нем.— СПб., 1875.

Институции Юстиниана /Пер. с лат.— М., 1998.

Иосиф Флавий. Иудейские древности: В 2-х т. /Пер. с греч.— Минск, 1994.

Иосиф Флавий. Иудейская война.— СПб., 1900-1991.

Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы Римского гражданского права.— Л., 1974.

История Древней Греции.— М., 1999.

История Древнего Рима.— М., 1999.

История Европы /Пер. с фр.— Минск, 1996.

История Древнего мира. В 3-х т.: Древний Восток. Древняя Греция. Древний Рим.— Минск, 1998.

Косарев А.И. Римское право.— М., 1986.

Косарев А.И. Римское частное право.— М., 1998.

Лукреций Кар. О природе вещей /Пер. с лат.— М., 1946.

Любимов Л. Искусство Древнего мира.— М., 1971.

Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Соч. Т. 3.

Марк Аврелий Антонин. Размышления /Пер. с лат.— Л., 1985.

Моддерман В. Рецепция Римского права /Пер. с нем.— СПб., 1888.

Моммзен Т. История Рима. В 4-х т./Пер. с нем.— Ростов, 1997.

Муромцев С.А. О консерватизме римской юриспруденции.— М., 1875.

Муромцев С.А. Рецепция Римского права на Западе.— М., 1886.

Неволин К.А. Энциклопедия законоведения. История философии законодательства.— СПб., 1997.

Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства.— М., 1998.

Ницше Ф. Сочинения. В 2-х т. /Пер. с нем.— М., 1990.

Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть портретов.— М.: 1998.

Ойгензихт В.А. Мораль и право.— Душанбе, 1987.

Онофрейчук В.Д. Прекарій у Римському праві. Дис. канд. юрид. наук.— К., 1996.

Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика.— М., 1956.

Подопригора А.А. Вещно-правовые способы защиты рабовладельческой собственности в Римском праве. Дис. канд. юрид. наук.— К., 1962.

Подопригора А.А. Основы Римского гражданского права.— К., 1990, 1994.

Подопригора О.А. Основы Римского частного права.— К., 1995, 1997.

Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. /Пер. с древнегреч.— М., 1986.

Покровский И.А. История Римского права.— СПб., 1998.

Покровский И.А. Естественно-правовые течения в истории гражданского права.— СПб., 1909.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т. /Пер. з англ.— К., 1994.

Поэзия и проза Древнего Востока. БВЛ. Т. 1.— М., 1973.

Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право /Пер. с макед.— М., 1999.

Рассел Б. Мудрость Запада /Пер. с англ.— М., 1998.

Рассел Б. Історія західної філософії /Пер. з англ.— К., 1995.

Римское частное право /Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского.— М., 1948.

Савельев В.А. Римское частное право: проблемы истории и теории.— М., 1995.

Светоний Г. Жизнь двенадцати цезарей /Пер. с лат.— М., 1988.

Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки /Пер. з англ.— К., 1997.

Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию /Пер. с лат.— М., 1986.

Словарь Античности /Пер. с нем.— М., 1989.

Тарнас Р. История западного мышления /Пер. с англ.— М., 1995.

Тит Ливий. История Рима от основания города. Т. 1–3 /Пер. с лат.— М., 1989.

Топорнин В.Н. Европейское право.— М., 1998.

Тойнби А.Дж. Постигание истории /Пер. с англ.— М., 1991.

Тойнби А.Дж. Дослідження історії /Пер. з англ.— У 2-х т.— К., 1995.

Тронский И.М. История античной литературы.— М., 1983.

Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения.— М., 1996.

Утченко С.Л. Древний Рим: События. Люди. Идеи.— М., 1969.

Утченко С.Л. Юлий Цезарь. Цицерон и его время.— М., 1998.

Ферреро Г. Величие и падение Рима /Пер. с ит.— СПб., 1998.

Харитонов Е.О. Рецепция Римского частного права.— Одесса, 1996.

Харитонов С.О. Рецесія Римського приватного права. Теоретичні та історико-правові аспекти.— Одеса, 1997.

Харитонов Е.О. Основы Римского частного права.— Х., Одиссей, 1998.

Харитонов Е.О. Основы Римского частного права.— Ростов на/Д., Феникс, 1999.

Харитонов Е.О. Історія приватного права Європи. Вітоки.— Одеса, 1999.

Харитонов Е.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція.— Одеса.— 2000.

Харитонов Е.О., Харитонova О.І. Реценції приватного права: парадигма прогресу.— Кіровоград.— 1999.

Хвостов В.М. История Римского права.— М., 1910.

Хутыз М.Х. Римское частное право.— М.: 1994.

Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. В 2-х т. /Пер. с нем.— М., 1998.

Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях /Пер. с лат.— М., 1993.

Цицерон. Речи. В 2-х т. /Пер. с лат.— М., 1993.

Цицерон. Философские трактаты. /Пер. с лат.— М., 1985

Цицерон. Диалоги /Пер. с лат.— М., 1966.

Черниловский З.М. Римское частное право.— М., 1997.

Черниловский З.М. Лекции по Римскому частному праву.— М., 1991.

Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории.— Мн., 1998.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.— М., 1982.

Ясперс К. Смысл и назначение истории /Пер. с нем.— М., 1991.

Яковец Ю.В. Предвидение будущего: парадигма цикличности.— М., 1992.

Яковец Ю. История цивилизаций.— М., 1995.

РИМСЬКИЙ ПОБУТ

РИМСЬКІ МІРИ

Міри довжини

палець	1/16 фута	0,0185 м
долоня	1/4 фута	0,0740 м
фут		0,2963 м
лікоть	1,1/15 фута	0,4443 м
градус	2,5 фута	0,7407 м
крок	5 футів	1,4815 м
жердина	10 футів	2,9630 м
миля	1000 кроків = 5000 футів	148165 м

Міри площ

квадратний фут	0,088 кв. м
скрипул	10 кв. футів = 0,88 кв. м
квадратний акт	120 ф.х120 ф. = 1267,2 кв. м
югер	(=2 акта)=2534,4 кв. м
центурія	(=200 юг.)=50,364 га
сальтус	(=4 центуріям =800 юг.)=201,456 га

Міри сипучих тіл

модій		8,754 л.
напівмодій		4,377 л.
секстарій	1/16 модію	0,547 л.
геміна	1/32 модію	0,274 л.

Міри рідини

каф		0,0465 л
ацетабул	1,5 кіафа	0,0684 л
квартарій	3 кіафа	0,1368 л
котила чи геміна	6 кіафів	0,2736 л
секстарій	12 кіафів	0,5472 л
конгій	6 секстаріів	3,2832 л
урна	4 конгію	13,1328 л
амфора	2 урни	26,2656 л
міх	20 амфор	535,27 л

Міри ваги

силіква		0,189 г.
унція	144 силікви	27,288 г.
фунт	12 унцій	327,45 г.

СПІВВІДНОШЕННЯ МОНЕТНИХ НОМІНАЛІВ I-II ст.

1 золотий ауреус	(близько 8,00 г)	25 срібних динарій
1 срібний динарій	(близько 4 г)	4 срібних сертеції
1 срібний сертецій	(близько 1 г)	2 дупондія з латуні
1 дупондій		2 бронзових аси

Після грошової реформи Константина (IV-V ст.):

1 золотий солід (4,5 г)	2 семіса і 3 триенса
1 золотий солід	14 срібних міліаріів
1 срібний міліарій (4,5 г)	1,7 срібних силікв
14 міліаріів	24 силікви
1 срібний міліарій	33 мідних нумій
1 мідний нумій	5 мідних денаріів

ЛІК ДНІВ В МІСЯЦЯХ

Січень

1. Січневі календи
2. За 4 дні до січневих нон
3. За 3 дні до нон
4. Переддень нон
5. Січневі нони
6. За 8 днів до ід
7. За 7 днів до ід
8. За 6 днів до ід
9. За 5 днів до ід
10. За 4 дні до ід
11. За 3 дні до ід
12. Переддень січневих ід
13. Січневі іди
14. За 19 днів до лютневих календ
15. За 18 днів до лютневих календ
16. За 17 днів до лютневих календ
17. За 16 днів до лютневих календ
18. За 15 днів до лютневих календ
19. За 14 днів до лютневих календ
20. За 13 днів до лютневих календ
21. За 12 днів до лютневих календ
22. За 11 днів до лютневих календ
21. За 10 днів до лютневих календ
24. За 9 днів до лютневих календ

25. За 8 днів до лютневих календ
26. За 7 днів до лютневих календ
27. За 6 днів до лютневих календ
28. За 5 днів до лютневих календ
29. За 4 дні до лютневих календ
30. За 3 дні до лютневих календ
31. Переддень лютневих календ

Аналогічний рахунок був в лютому, квітні, червні, серпні, вересні, листопаді і грудні (нони приходилися на 5-те число, а іди на 13-те)

Березень

1. Березневі календи
2. За 6 днів до нон
3. За 5 днів до нон
4. За 4 дні до нон
5. За 3 дні до нон
6. Переддень нон
7. Березневі нони
8. За 8 днів до ід
9. За 7 днів до ід
10. За 6 днів до ід
11. За 5 днів до ід
12. За 4 дні до ід
13. За 3 дні до ід
14. Переддень березневих ід
15. Березневі іди
16. За 17 днів до квітневих календ
17. За 16 днів до квітневих календ
18. За 15 днів до квітневих календ
19. За 14 днів до квітневих календ
20. За 13 днів до квітневих календ
21. За 12 днів до квітневих календ
22. За 11 днів до квітневих календ
23. За 10 днів до квітневих календ
24. За 9 днів до квітневих календ
25. За 8 днів до квітневих календ
26. За 7 днів до квітневих календ
27. За 6 днів до квітневих календ
28. За 5 днів до квітневих календ
29. За 4 дні до квітневих календ
30. За 3 дні до квітневих календ
31. Переддень квітневих календ

Аналогічний рахунок був в травні, липні, жовтні (нони — 7 числа, іди — 15 числа)

ПЕРЕЛІК НАЙВАЖЛИВІШИХ РИМСЬКИХ БОЖЕСТВ

1. Юпітер — бог неба, грому і блискавки, різноманітних небесних явищ, головний бог римського пантеону.
2. Юнона — дружина Юпітера, богиня шлюбу і кохання подружжя, а також родючості.
3. Янус — бог входу і виходу, всякого починання, зображувався з двома обличчями.
4. Сатурн — бог посівів, що навчив людей землеробству, виноградарству. Вважався таким, що дає достаток.
5. Марс — бог війни, охоронець громадянського суспільства.
6. Нептун — бог вологі, морів, покровитель конярства.
7. Мінерва — богиня мудрості, заступниця ремесел та мистецтва.
8. Венера — богиня кохання і краси, родючості.
9. Діана — богиня Місяця, полювання, заступниця диких звірів.
10. Меркурій — бог торгівлі, скотарства, покровитель пастухів, купців, подорожніх
11. Церера — богиня родючості і землеробства.
12. Плутон — бог підземного світу та мертвих.
13. Прозерпина — дружина Плутона, богиня пекла, зростання злаків і земної родючості.
14. Веста — богиня домашнього вогнища і вогню.
15. Вахс — бог рослинності, виноградарства, виноробства.
16. Флора — богиня рослинності, квітів і юності.
17. Фортуна — богиня долі, випадку, щастя і удачі.
18. Конс — бог зрілого хліба і жнив, мудрих рішень.
19. Опе — дружина Конса, богиня посівів і достатку.
20. Сільван — чи Фави — бог лісів і полів, покровитель стад і пастухів.
21. Теллур — богиня землі і родючості.
22. Вулкан — бог вогню і ковальського ремесла.
23. Термін — бог меж і прикордонних межових знаків.
24. Беллона — богиня війни.
25. Рея Сильвія — мати міфічних засновників Риму — Ромула і Рема.
26. Вона Деа — жіноча богиня доброї волі, родючості, заступниця жінок.
27. Сивілі — легендарні жінки — пророчиці.
28. Пенати — божества домашньої комори і істивних припасів.
29. Лари — божества родини і господарства.
30. Мани — обожуванні душі померлих предків, покровителі живих нащадків.
31. Геній — добрий дух — охоронець окремої особи.
32. Лемури (лаври) — привиди, злі душі померлих пращурів, які переслідують живих нащадків.

РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ

Найменування	Рік заснування	
Сіцилія	227	до н. е.
Сардинія і Корсіка	227	—♦—
Далека Іспанія — Бетика	197	—♦—
Ближня Іспанія — Тараконська Іспанія	197	—♦—
Македонія	148	—♦—
Африка	146	—♦—
Азія (Пергам)	133	—♦—
Нарбонська Галія	120	—♦—
Кілікія	92	—♦—
Крит і Кіренаїка	75	—♦—
Понт і Віфінія	74	—♦—
Сирія і Палестина	63	—♦—
Галлія Лугундська	52	—♦—
Белгіка	52	—♦—
Аквітанія	52	—♦—
Нова Африка — Нумідія	46	—♦—
Єгипет	30	—♦—
Іллірія	27	—♦—
Ахайя	27	—♦—
Галатія	25	—♦—
Лузитанія	19	—♦—
Реція	15	—♦—
Норик	15	—♦—
Мозія	15	—♦—
Паннонія	10	—♦—
Далмація	6	—♦—
Верхня Германія	16	н. е.
Нижня Германія	16	—♦—
Каппадокія	17	—♦—
Тингитанська Мавританія	40–41	—♦—
Цезарійська Мавританія	40–41	—♦—
Лікія і Памфілія	43	—♦—
Британія	44	—♦—
Фракія	46	—♦—
Аравія	105	—♦—
Дакія	107	—♦—
Арменія	115	—♦—
Месопотамія	115	—♦—

Зміст

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
Орієнтовна (перспективна) програма курсу «ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРАВА»	5
РОЗДІЛ I. Конспект лекцій	15
Інтродукція	15
Тема 1. Рим — місто і світ	15
Частина I. Докласичне Римське право	35
Тема 2. Система раннього Римського права (Період Республіки)	35
Тема 3. Приватно-правові інститути у ранньому Римському праві	39
Частина II. Класичне Римське приватне право	59
Тема 4. Загальні положення	59
Тема 5. Особи	76
Тема 6. Речі	89
Тема 7. Способи придбання речей	99
Тема 8. Захист цивільних прав	109
Частина III. Рецепція Римського права	115
Тема 9. Загальні положення про рецепцію Римського права	115
Тема 10. Рецепція Римського права у Східній Європі	121
Тема 11. Рецепція Римського права у Західній Європі	130
Тема 12. Рецепція Римського права в Україні	148
Частина IV. Основні положення Римського публічного права	157
Тема 13. Публічне право стародавнього Риму у царський період	157
Тема 14. Публічне право у період Республіки	161
Тема 15. Публічне право у період Імперії	166
РОЗДІЛ II. Плани семінарських та практичних занять. Контрольні завдання	170
Методичні вказівки	170
Тема 1. Формування Римського права	171
Тема 2. Особи у Римському приватному праві	172
Тема 3. Речі у Римському приватному праві	173
Тема 4. Способи придбання речей та захисту прав	176
Тема 5. Спадкування за Римським приватним правом	179
Тема 6. Рецепція Римського права	180
Методичні вказівки щодо виконання курсових робіт	184
Завдання для виконання контрольних робіт для студентів 2-го курсу заочної форми навчання	189
Методичні вказівки	189
РОЗДІЛ III. Першоджерела	191
Закони XII таблиць	191

Гай. Інституції	199
Книга I. Про особи	199
Книга II. Про речі	203
Книга III. Про зобов'язання	208
Книга IV. Про позови	213
Дигести Юстиніана (Фрагменти)	215
Дигести (додаток)	240
РОЗДІЛ IV. Довідкові матеріали	240
Хронологічна порівняльна таблиця розвитку Стародавнього Риму та Римського права	242
Короткий латино-російсько-український словник юридичних термінів	252
Персоналії	264
Вибрана бібліографія	277
Римський побут	277

**ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА
І ПОХІДНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ ПРИ
ОДЕСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ
ЮРИДИЧНІЙ АКАДЕМІЇ**

створено згідно з рекомендацією
VII Міжнародного колоквиума романістів
Центральної і Східної Європи м. Рим.
Має метою дослідження Римського права та його
впливу на сучасні правові системи.

Адреса: м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 506
Тел. (0482) 60-67-59

РИМСЬКЕ ПРАВО

Інституції

Відповідальний за випуск *С.В. Карпюк*
Коректор *І.М. Крилова*
Художник *А. Воронков*

Здано у набір 02.09.2000. Підписано до друку 25.10.2000.
Формат 84x108/32. Папір газетний. Гарн. шкільна.
Ум. друку арк. 15 12 06 вид. арк. 12,6.

Товари

НБ ПНУС

632330

дальністю «Одісеї»
ртивна, 24.
03-32

П «Торнадо»